BIBLIOTHECA INDICA;

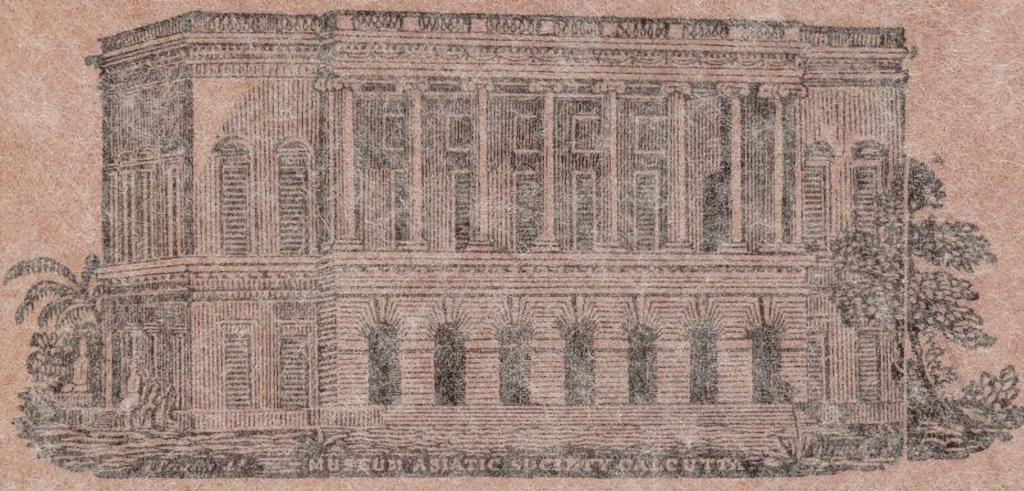
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

New Series, No. 471.

सभाष्यवृत्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

PANDIT SATYAVRATA SÁMAS'RAMÍ.

FASCICULUS IV.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1881.

(४९) शची* । अत्र क्षीरस्वामी—'शच श्वच गतौ' । शचतीति तु धातुपाठे गत्यर्थो न दृष्टः । 'शच व्यक्तायां वाचि (भ्वा० आ०)' ; 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४ पा० ११४)। 'कृदिकारात् (४,१,४५ वा०)' —इति ङीष्। शचते गच्छति यज्ञम्, शच्यते गम्यते ज्ञायतेऽनयाऽर्थः, शचते व्यक्तां वाचं करोतीति वा। "शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्न-ज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम (निरु० १,११)"—इति निगमः ॥

(५०) वाक्† । निरुक्ता पूर्वमेव (पृ० ७५) । "यद्वाग् वदन्त्यविचेतनानि (ऋ० सं० ६,७,५,४)"—इति निगमः ॥

(५१) अनुष्टुप्‡ । स्तोभतिर्वृद्ध्यर्थः (भ्वा० आ०)। क्विप्। अनुपूर्वेण क्रमेण, पूर्वमकारात्मना ततः स्पर्शादिभिर्व्यज्यमाना वर्द्धते । तथाचोपनिषत्—'अकारो वै सर्वा वाक् सैव स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा 'परा' 'पश्यन्ती' 'मध्यमा' 'वैखरी' इति । तथाच 'विरूपं वक्ति वाक् तावकं वपुः'—इति संवित्प्रकाशे वामनदत्तः । 'ध्वनिः वर्णः पदं वाक्यमित्याहुः पदचतुष्टयम्। यस्याः सूक्ष्मादिरूपेण वाग्देवीं ता मुपास्महे'—इति श्रीभोजदेवः§ । अतिस्तुतिषु चत्वारि वाक्-परिमितानि पदानि (निरु० १३,९)'—इत्यत्र निरुक्त्या एव वा वृद्धिः प्रतिपादिता । यद्वा; पूर्वं पञ्चाशदक्षरात्मना ततो गद्यपद्यादिरूपेण वर्द्धते । तथाहि—'परिमिता वर्णा अपरिमितां वाचोगतिं माप्नुवन्ति'—इति भगवानाश्वलायनः । यद्वा; स्तोभति रर्चति-

* प० २, १. ३, ९ । निरु० १, ११. १२, २७ ।
† प० ५, ५ । निरु० २, २३. ८, २१. ११, २७ ।
‡ निरु० ७, १२ ।
§ भोजराजीय-व्याकरणस्य मङ्गलाचरणमिदम् ।

कर्मा (निघ० ३,१४)। आनुपूर्व्येण स्तौति देवताः। "अनुष्टुभमनु च चर्यमाणमिन्द्रम् (ऋ० सं० ८,७,१०,४)"—इति निगमः॥

(५२) धेनुः*। 'धेट् पाने (भ्वा० प०)'। 'धेट इच्च (उ० ३,३३)'—इति नु-प्रत्ययः, इकारोऽन्तादेशः। धयति ता मिति धेनुः, पीयते हि वा तत्प्रवृत्तवृष्टिद्वारेण, धेनुवद्दोग्ध्री सर्वकामान् इति वा। 'अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् (ऋ० सं० ८,२,२३,५)'—इति श्रुतिः। "गौर्गौः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः'—इति दण्डी। तथाचागमः—'एक शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति (म० भा०)'—इति। "अभि सप्त धेनवः (ऋ० सं० ७,३,१६,५)"—"नेष्टुः सचन्त धेनवः (ऋ० सं० २,५,२६,५)"—इति च निगमौ॥

(५३) वल्गुः। 'वल संवरणे (भ्वा० आ०)'। 'वलेगुक् च (उ० १,१९)'—इत्यु-प्रत्ययः। संवृणोत्याच्छादयति जगत् व्याप्नोतीति यावत्। यद्वा; वल्गतिः शब्दार्थः (भ्वा० प०), बाहुलकादु-प्रत्ययः। गर्जितादिलक्षणं शब्दं करोति वल्गुः। "अयं नाभा वदति वल्गु वो गृहे (ऋ० सं० ८,२,१,४)"—इति निगमः॥

(५४) गल्दा†। 'गल अदने' भौवादिः (प०)। गलनं पूरणं कामानां, गलः पूरणार्थः स्कन्दस्वामिनोक्तः, तद्ददाति। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३), गल्दा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५५) सरः‡। 'सृ गतौ (भ्वा० प०)'; असुन् प्रत्ययः (उ० ४,

---

* प० ५, ५। निरु० ११, ४२।

† प० ४, ३। निरु० ६, २४।

‡ प० १२। निरु० ५, ११. ९, २६।

१८४)। गत्यर्थाः बुद्ध्यर्थाः। सरति जानाति सर्वं देवतात्वात्, ज्ञायते वा विद्वद्भिः, सरति गच्छत्येव वाङ्गता। "सरो न पर्णम्-भितो वदन्तः (ऋ० सं० ५,७,४,२)"—इति निगमाः। अत्र प्रकरणात् स्तोत्रशस्त्रात्मिका वागुच्यते एवं माधव ऐच्छत्॥

(५६) सुपर्णी*। सुपर्णशब्दो रश्मिनामसु व्याख्यातः (१,५)। 'पाककर्णपर्णपुष्पफलमूल (४,१,६४)'—इत्यादिना ङीप्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५७) बेकुरा†। 'भा दीप्तौ (अदा० प०)'; कान्तिं करोतीति किञ्चित् विग्रह्य करोते रौणादिके क-प्रत्यये कृते 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७,१,१०२)'-'बहुलं छन्दसि (७,१,१०३)'—इति ऋकारस्यानोष्ठ्य-पूर्वस्यापि उकारो भकारस्य बकारेण आकारस्य एकारेण च व्युत्पत्तिश्छान्दसत्वात् बेकुरा दीप्तिकारिणी प्रयोक्तुः। "बेकुरानामासि जुष्टा (ता० म० ब्रा० १,१,३)"—इति निगमः। छन्दोगानां सामकल्पे‡ पठितोऽयं मन्त्रः। 'व्यचे र्व्याप्तिकर्मणः बेकुरा'—इति भरतस्वामि-भाष्यम्॥

इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्नामानि॥ ११॥

---

* पु० ५। निरु० ७, ३१।

† निरु० ६, २६।

‡ ताण्ड्यमहाब्राह्मणस्याद्याध्यायत्रयं सामकल्प उच्यते।

अर्णः[१] । क्षोदः[२] । क्षद्म[३] । नभः[४] । अम्भः[५] । कवन्धम्[६] । सलिलम्[७] । वाः[८] । वनम्[९] । घृतम्[१०] । मधु[११] । पुरीषम्[१२] । पिप्पलम्[१३] । क्षीरम्[१४] । विषम्[१५] । रेतः[१६] । कशः[१७] । जन्म[१८] । वृबूकम्[१९] । बुसम्[२०] । तुग्र्या[२१] । बुर्बुरम्[२२] । सुक्षेम[२३] । धरुणम्[२४] । सिरा[२५] । अररिन्दानि[२६] । ध्वस्मन्वत्[२७] । जामि[२८] । आयुधानि[२९] । क्षपः[३०] । अहिः[३१] । अक्षरम्[३२] । स्रोतः[३३] । तृप्तिः[३४] । रसः[३५] । उदकम्[३६] । पयः[३७] । सरः[३८] । भेषजम्[३९] । सहः[४०] । शवः[४१] । यहः[४२] । ओजः[४३] । सुखम्[४४] । क्षत्रम्[४५] । आवयाः[४६] । शुभम्[४७] । यादुः[४८] । भूतम्[४९] । भुवनम्[५०] । भविष्यत्[५१] । महत्[५२] । आपः[५३] । व्योम[५४] । यशः[५५] ।

---

(३) "क्षद्मा" ख । "क्षद्मः" ग । "क्षद्म" च ।

(६) "कबन्धम्" क-ङ-भिन्नेषु सर्वत्रैव, मुद्रिते ऋग्वेदसंहितापुस्तके चैकत्र (४, ३, १५, ३) दृश्यते ; परं टीकाकृन्मतविरुद्धः ।

(१७) "शकम्" C. D. F ।

(१८) "ब्रह्म" C. । "जह्म" ग. D. F ।

(२२) "बुर्बुरम्"—इतिपाठः टीकाकृत्सम्मतः । "बुबुरः"—इति ग. C. D. F पुस्तकेषु; एभ्योऽन्यत्र सर्वत्रैव "बर्बुरम्"—इति ।

(२३) "सुक्षेमा" ख । "सुक्षोम"—इत्यपि टीकाकृत्सम्मतः ।

(२५) "सुरा" च. ङ. टीकाकृत्सम्मतस्याप्राधान्येन । "सुरा" ख. F । "स्रूरा. ग ।

(२६) "अररिन्दानि" ख. ग ।

(२८) "जामिः ख. ग. D F । "जामिवत्"—इत्यपि टीकाकृत्सम्मतः ।

(३२) "ऋक्षराः" ग । "अक्षरः" C. D. F ।

(३७) "पयः"—इत्येव कातिरिक्तेषु सर्वत्र, परं टीकाविरुद्धः । पु० ७ ।

(४७) "यादः" ग. C. D. F ।

(५२), (५३) एवमेवानपूर्वी पाठः, टीकाकृतः सम्मतः, ग-पुस्तके च ।

महः[५६] । सर्णीकम्[५७] । स्वृतीकम्[५८] । सतीनम्[५९] । गहनम्[६०] । गभीरम्[६१] । गम्भरम्[६२] । ईम्[६३] । अन्नम्[६४] । हविः[६५] । सद्म[६६] । सदनम्[६७] । ऋतम्[६८] । योनिः[६९] । ऋतस्य योनिः[७०] । सत्यम्[७१] । नीरम्[७२] । रयिः[७३] । सत्[७४] । पूर्णम्[७५] । सर्वम्[७६] । अक्षितम्[७७] । बर्हिः[७८] । नाम[७९] । सर्पिः[८०] । अपः[८१] । पवित्रम्[८२] । अमृतम्[८३] । इन्दुः[८४] । हेम[८५] । स्वः[८६] । सर्गाः[८७] । शम्बरम्[८८] । अभ्वम्[८९] । वपुः[९०] । अम्बु[९१] । तोयम्[९२] । तूयम्[९३] । कृपीटम्[९४] । शुक्रम्[९५] । तेजः[९६] । स्वधा[९७] । वारि[९८] । जलम्[९९] । जलाषम्[१००] । इदम्[१०१] ।

इत्येकशतमुदकनामानि* ॥ १२ ॥

---

(५७) "स्वर्णीकम्" क·च·C-D-F पुस्तकेभ्योऽन्यत्रैवमेव पाठः, परं टीकाविरोधादुपेक्ष्यः ।

५८) "सतीकम्"—इत्यपि टीकाकृत्सम्मतः । ग. C. D. F पुस्तकेषु तु "स्वृतीकम्"—इत्यस्य पुरस्तात् "स्मृतीकम्"—इति, परस्ताच्च "सतीकम्"—इति द्वे पदेऽधिके दृश्येते ।

(५९) "सतिनम्" ख ।

(६२) "गङ्करम्" ग. C. D. F । निरु० १४, ११ ।

(६३) इतोऽनन्तरं "कम्"—इत्यधिकम् ग. C. D. F । प० ३, ९ । निरु० १, ९; १४. ४, १८. ६, २५ ।

(७५) "पूर्णम्"—इति ख ।

(८५) "हेमा" ख ।

(९०) "अम्बुः" C. D ।

(९३) इदं न दृश्यते ग. C. D. F पुस्तकेषु ।

(९४) "क्ष्पीटम्" ग. F । "न्दपीटम्" C. D ।

(९५) "श्मुक्तम्" च (भ्रमात्) ।

(९७) इतोऽनन्तरम् "अक्षरम्"—इत्येतदधिकं ग. C. D. F पुस्तकेषु ।

* "इत्युदकस्य" ग० ।

'उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् (निरु० २,२४)'—

(१) अर्णः*। 'ऋ गतौ (भ्वा० प०)'। 'उदके नुट् च (उ० ४, १९२)'—इति अर्त्तेरसुन् प्रत्ययः। अर्यते तत् प्राणिभिरित्यर्थः। ऋच्छति निम्नं प्रदेशमिति वा अकारान्तोऽप्यस्ति†। 'ऋ गतौ (क्र्या० प०)', पचाद्यच् (३,१,१३४)। ऋणाति गच्छति दिवो भूमिं वृषमाणम्। "सृजदर्णांस्यव यद्युधा (ऋ० सं० २,४,१६,४)"— "अग्ने दिवो अर्णं मच्छा जिगासि (ऋ० सं० ३,१,२२,३)"—इति निगमौ॥

(२) क्षोदः। 'क्षुदिर् सम्प्रेषणे' भौवादिः स्वरितेत्। असुन् (उ० ४,१८४)। क्षुद्यते क्षोदः। क्षुण्णं हि जलं पर्वतादिभ्यः शिला-दिष्वधःपतनात्। "नावा न क्षोदः प्रदिशः पृथिव्याः (ऋ० सं० ८,१,१८,७)"—"याभी रसां क्षोदसोद्नः पिपिन्वथुः (ऋ० सं० १,७,३५,२)"—इति च निगमौ॥

(३) क्षद्म‡। 'क्षद स्थैर्ये (सौ०)'—इति स्कन्दस्वामी। 'क्षद गति-हिंसनयोः (सौ०)'—इति सुबोधिनीकारः। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते (३,२,७५)'—इति मनिन्। क्षदीति पिपासादनिवर्त्तने। स्वकार्ये स्थिरं भवति जलाशयं व्याप्य स्थिरं भवतीति वा। तथाच 'स्थाव-राद् गृह्णामि'—इति श्रुतिः, गतावर्णसोरसमित्यर्थः। हिनस्ति पिपासा मुष्णं वा अतीप्सितं वा पुरुषम्। "क्षद्मेवात्येषु तर्त्तरीथ उग्रा (ऋ० सं० ८,६,२,२)"—इति निगमः॥

---

* प० १७. २, १४। † निरु० ११, २०। ‡ प० १, ७।

(४) नभः* । 'नह बन्धने (दि० उ०)'; 'नहेर्दिवि भश्च (उ० ४,२०५)'—इति विधीयमानोऽसुन् भकारादेशश्च बाहुलकादुदकेऽपि भवतः । नह्यते हि तन्मेघैर्दिवि भूमौ सेचादिभिः, नह्यति प्राणिनां मनांसीति वा । प्राणिनो हि यत्रोदकं विद्यते तत्रैव स्थातुं मनः कुर्वते । तथा—'स-मनसः खलु वै पशवोऽनावृतास्ते पशवो हि स-मनसः'—इति श्रुतिः । न न भातीति वा; एकस्य नञो लोपः इतरस्य न-लोपाभावः । भातेरसुनि टिलोपश्च बाहुलकात् । भात्येव स्वया दीप्त्या देवतात्वात् । यद्वा; नभ इव नभः । तथाम्बरनिर्वचने 'अम्बुवद्राजते'-इत्यादिना ग्रन्थेन (२५पृ०) आकाशस्य जलसाम्य मुक्तम्, साम्यस्योभयनिष्ठत्वात् अत्र जलमप्याकाशसदृशमित्युच्यते । "मदच्युतमौशानं नभोजाम् (ऋ० सं० ७,७,२५,४)" —"नभोवसानः परियास्यध्वरम् (ऋ० सं० ७,३,८,५)"—इति च निगमौ ॥

(५) अम्भः† । 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० प०)' । उदके नुम्भौ च (उ० ४,२०४), अत्रापो ह्रस्वोऽसुन्निति (उ० ४,२०२) च वर्त्तते । व्याप्नोति सर्वमम्भः । तथाचाथर्वणी श्रुतिः—'सर्वमिदमम्भः (अथ० ब्रा० ?)'—इति, 'आपो वा इदं सर्वम् (अथ० सं० ?)'—इत्यादिरनुवाकस्य । "अम्भः किमासीद् गहनं गभीरम् (ऋ० सं० ८,७,१७,१)"——इति निगमः ॥

(६) कवन्धम्‡ । बन्धिरनिभृतत्वे (निरु० १०,४), निभृतं चञ्चल

* पु० ४ । प० ३, ३० । निरु० २, १४ । † प० ३, ३० ।
‡ निरु० १०, ४ ।

मतोऽन्यदनिभृत मचञ्चलम् तदनिभृतं, कवन्धः कमनीयञ्च तद्बन्धं चेत्यर्थः। कमेर्डप्रत्यये कः, बन्धेः पचाद्यचि बन्धः इति निर्वाहः। यद्वा; कं सुखं बध्नाति स्नानपानादिना। कर्मण्यन्। बवयोरविशेषात् वकारः; कवन्धम्। "नीचीनबारं वरुणः कवन्धम् (ऋ० सं० ४,४, ३०,३)"—"अर्यमणो न मरुतः कवन्धिनः* (ऋ० सं० ४,३,१५, ३)"—इति च निगमौ॥

(७) सलिलम्†। 'सल गतौ (भ्वा० प०)'। 'सलिकल्यनिमहि-भड़िभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् (उ० १,५४)। सलति गच्छति निम्नं देशं, गम्यते प्राणिभिरिति वा। "गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षति (ऋ० सं० २,३,२२,१)"—इति निगमः॥

(८) वाः‡। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'। स्वार्थिकोऽण् छान्दसः, तदन्तात् क्विप्, अणि लोपः, हल्ङ्यादिलोपः, रेफस्य विसर्जनीयः। वृतं हि तदिन्द्रेण। तथाच श्रुतिः—'अपकामं स्यन्दमाना अवीवरत वाहिकम्'—इति। इन्द्रो दिवः शक्तिभिर्देवः तस्मादर्णमवो हितमिति। "वार्ण पथा रथ्येव स्वानीत् (ऋ० सं० २,५,२५,१)"—इति निगमः॥

(९) वनम्§। 'वन षण सम्भक्तौ (त० आ०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३,११८)'। वन्यते सेव्यते वनम्। "यथा वातो यथा वनम् (ऋ० सं० ४,४,२०,४)"—"सोमो विश्वान्यतसा वनानि (ऋ० सं० ८,४,१४,५)"—इति च निगमौ॥

---

* मूलर-प्रकाशिते सभाष्यर्ग्वेदसंहितापुस्तके तु 'कबन्धिनः'—इति पवर्गीयमध्यपाठः स्थितः; परमनुपदोक्त-'बवयोरविशेषाद् बकारः'—इत्युक्त्या देवराजमतविरुद्धः।

† प० ३, १।

‡ प० ५, १२. ९, २।

§ पु० ५।

(१०) घृतम्*। 'घृ घृ सेचने (भू०प०)। 'अञ्जिघृसिभ्यः क्तः (उ० ३,८६)'—इति क्त-प्रत्ययः। सेचयत्यनेन भूमिं वरुणः, सिञ्चत्यनेनेति वा। 'कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णाः (ऋ०सं० १,२२,८,४७)'—इत्यत्र 'घृतमित्युदक नाम (निघ० १,१२) जिघर्त्तेः सिञ्चति-कर्मणः (निरु० ७,२४)'—इति भाष्यम्। यद्वा; 'घृ क्षरणदीप्त्योः (जु०प०)'। गत्यर्थाकर्मकेत्यादिनाऽकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः (३,४,७२)। जिघर्त्ति क्षरति मेघात् पर्वतादिभ्यो वा, दीप्यते वा स्वया दीप्त्या। "आदिद्घृतेन पृथिवी व्युद्यते (ऋ०सं० २,३,२३,१)"—इति निगमः॥

(११) मधु†। मेघोदरवर्त्ति सलिलं मध्वित्युच्यते। तत्र पुनर्वैद्युतात्मना दह्यमानं सरः स्वर्णेन तद्गतेनैव वायुना ध्मायमानं धमति (भू०प०)। धमतिर्गतिकर्मा (निघ० २,१४) वा अन्तर्णीत-ण्यर्थो निःकालने द्रष्टव्यः निर्धाम्यते निःकाल्यते हि तन्मेघात्। यद्वा; 'मद तृप्तौ (दि०प०)'। अस्माद्बाहुलकादु-प्रत्ययो धान्तादेशश्च। माद्यन्ति हि तेन पीतेन प्राणिनः। यद्वा; मधुवत्स्वादुत्वात् मध्वित्युच्यते। इमानि स्कन्दस्वामि-निर्वचनानि। वैयाकरणपक्षे तु 'मनज्ञाने (दि०आ०)'—इति, अस्मात् निदिति (उ० १,९) वर्त्तमाने 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च (उ० १,१८)'—इत्यु-प्रत्ययो धोऽन्तादेशश्च। मन्यते अतिशयेन जनैः इति मधु। 'मननीयं मधु'—इति भट्टभास्करमिश्रः। "विद्वान् मध्व उज्जभारा दृशे कम् (ऋ०सं० ७,५,२३,५)"—इति निगमः॥

* निरु० २, २. ७, २४. १०, १६। † निरु० २, २. ४, ८. ८, ६. १०, ३१।

(१२) पुरीषम्*। 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० प०)'। 'शॄपॄभ्यां किच्च (उ० ४,२७)'—इति ईषन्-प्रत्ययः। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७,१,१०२)'—इति उद्रपरत्वम्। पूरयति जगत् प्रलयकाले, पूर्यतेऽनेन तड़ाकादि, पालकं वा जगतः शस्योत्पत्ति-हेतुत्वात्। प्रीणातेर्वा (क्र्या० उ०) बाहुलकात् कीषन्-प्रत्ययः, ईकारस्योकारादेशः स च पकारात् परो द्रष्टव्यः। प्रीणाति जगत् पुरीषम्। "उद्यन्त्समुद्रादुत वा पुरीषात् (ऋ० सं० २,३,११,१)"—इति निगमः॥

(१३) पिप्पलम्। 'पॄ पालनपुरणयोः (जु० प०)'। 'कल पॄट-पादिभ्यः (?†)'—इति कल-प्रत्यये 'उदोष्ठ्य पूर्वस्य (७,१,१०२)' —इति 'बहुलञ्छन्दसि (७,१,१०३)'—इति बहुलवचनात् उत्वा-भावे, बाहुलकत्वात् द्वित्वे, अभ्यासस्य उरदत्वे, 'अर्त्तिपिपर्त्योश्च (७,४,७७)' 'बहुलञ्छन्दसि (२,४,७८)'—इतीत्वे, उत्तरस्य पकारस्य द्वित्वमृकारलोपश्चापि। पिपर्त्ति पिप्पलम्। पुरीषेण समानार्थम्। 'अपि प्लवते'—इति नैरुक्ताः'—इति क्षीरस्वामी। प्लवतेऽपि। 'प्लुङ् गतौ (भू० आ०)'। गच्छत्यपि। अपिशब्दात् तिष्ठतीति च गम्यते। तथाहि—जलं नदीषु प्रवाहवत्वात् गच्छति निम्नं प्रदेशं वा। 'जलाशयादिषु तीरादिनिरुद्धत्वान्न क्वचिद् गच्छति'—इति माधवः। अपिवा प्लवतेर्गत्यर्थाद् ऊर्णोतेर्ड-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, टिलोपाभावो बाहुलकादेव। पकारस्य द्वित्वमकारोपजनश्च। 'वष्टि भागुरिरल्लोप मवाप्योरुपसर्गयोः (२,४,८२ भा०)'—इत्यपि-शब्द-

---

* निरु० २, २२।

† कौमुद्यान्तु 'कलस्तृपश्च (उ० १,१०१)'—इति पाठः। तदातु 'वृषादिभ्यश्चित् (उ० १,१०६)'—इति कल-प्रत्ययेन भाव्यम्।

स्याकारलोपः, पिप्पलम्; पृषोदरादिः। "तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वग्रे (ऋ०सं० २,३,१८,२)"—इति निगमः॥

(१४) चीरम्*। 'घस्लृ अदने (भ्वा०आ०)'। 'घसेश्चिच्च (उ० ४,३३)'—इति ईरन् प्रत्ययः, चकारात् किच्चेति अनुवर्त्तते,† कित्त्वात् 'गमहनजन (६,४,९८)'—इत्युपधालोपः, 'खरि च (८,४,५५)'—इति चर्त्वं घकारस्य ककारः, 'शासिवसिघसीनाञ्च (८,३,६०)'—इति षत्वम्। अदन्ति तदिति चीरम्। 'चर सञ्चलने (भ्वा०प०)'—इत्यस्माद् बाहुलकात् डीरन्-प्रत्ययः टि-लोपश्च। चरति हि तत् मेघात्। "चीरेण स्नातः कुयवस्य योषे (ऋ०सं० १,७,१८,३)"—इति निगमः॥

(१५) विषम्‡। 'विष्लृ व्याप्तौ (जु०उ०)'। 'विषेर्व्याप्तिकर्मणि (?)'—इति क-प्रत्ययः। वेवेष्टि व्याप्नोति सर्वं विषम्। यद्वा; विपूर्वात् 'ष्णा शौचे (अदा०प०)'—इत्यस्मात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०,१)'—इति जनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो बाहुलकात् भवति, णकारलोपोऽपि बाहुलकादेव। विशेषेण स्नात्यनेनेति विषम्, तद्धि प्रथमं शौचसाधनम्। विपूर्वात् सचतेर्वा पूर्ववत् ड-प्रत्ययः। तद्धि स्नानपानावगाहनार्थिभिः सेव्यते। "जातं विष्वाचो अहतं विषेण (ऋ०सं० १,८,१६,१)"—"केश्य१ग्निं केशी विषम् (ऋ०सं० ८,७,२४,१)"—इति च निगमौ॥

---

* निरु० २, ५।

† 'घसेः किच्च'—इत्येव पाठो दृश्यते कौमुद्याम्॥

‡ निरु० ११, ४२. १२, २६।

(१६) रेतः। 'रि रीङ् स्रवणे' दैवादिकः (आ०)। 'स्रुरीभ्यां तुट् च (उ० ४,१९७)'—इत्यसुन्-प्रत्ययो तुडागमश्च गुणः। रीयते स्रवति रेतः। यद्वा; वृष्टिलक्षणानामपां देवानां रेतस्त्वाद्रेत उच्यते तथाचोपनिषत्—'देवानां रेतो वर्षम्'—इति। "अस्मे रेतः सिञ्चत यन्मनुर्हितम् (ऋ० सं० ५,१,१४,२)"—"सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य रेतः (ऋ० सं० २,३,२१,१)"—इति निगमौ॥

(१७) कशः। 'कश गतौ (भ्वा० प०)', 'कश शब्दे (भ्वा० प०)'। उभयोरसुन् (उ० ४,१८४)। कशति गच्छति निम्नं प्रदेशम्, मेघेभ्यः पतत् शब्दं करोतीति वा कशः। "याभिर्महामतिथिग्वं कशो जुवम् (ऋ० सं० १,७,३५,४)"—इति निगमः॥

(१८) जन्म*। 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)'। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति मनिन्, औणादिको वा (उ० ४, १४०)। जायते सृष्टिकाले स्वकारणात्। 'अग्नेरापः (तै० उ०)'—इत्युपनिषत्। जायन्ते वास्मिन् जलचारिणो मत्स्यादयः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१९) वृबूकम्†। ब्रवीतेः शब्दार्थात् (अदा० उ०), भ्रंशतेर्बाधः-पतनार्थात् (भ्वा० आ०); उभाभ्यां समुदिताभ्यां वा 'उलूकादयश्च (उ० ४,४०)'—इति ऊक-प्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः। 'ऊक-प्रत्यये धातुद्वयस्य वृबूभावः'—इति श्रीनिवासः। क्रमेणार्थः—तद्धि विपतत् साध्याकारं शब्दं करोति, भ्रश्यति दिवोऽनावरणत्वात्; मेघेभ्यो

---

* निरु० ११, २३. १२, २३। † निरु० २, २२।

भ्रश्यति शब्दवच्चेति "द्वा ह्वबूकं वहतः पुरीषम् (ऋ०सं० ७,७, १९,३)"—इति निगमः ॥

(२०) बुसम्* । विपूर्वात् स्नातेः (अदा०प०) 'आतश्चोपसर्गे (३,३,१०६)'—इति क-प्रत्यये उपसर्गेकारस्योकारो बाहुलकाद् भवति, धातोर्नकारलोपोऽपि बाहुलकादेव । विशेषेण स्नात्यनेनेति बुसम्† । तद्धि प्रथमं शौचसाधनम् । भ्रंशतेर्वा पचाद्यचि (३,१, १३४), पृषोदरादित्वादूहनीयं रूपम् । पूर्ववदर्थः । यद्वा; 'बुस उत्सर्गे (दि०प०)' । 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति बाहुलकाद-स्मादपि भवति । बुस्यते उत्सृज्यते मेघैरिति बुसम् । "आविः स्वः कृणुते गूहते बुसम् (ऋ०सं० ७,७,१९,४)"—इति निगमः ॥

(२१) तुग्र्या । तुजतिर्हिंसायाम् (भ्वा०प०) । 'क्विप् च (३, २,७६)'—इति क्विप् । तुजन्ति हिंसन्ति तम औष्ण्येन जनानिति वा तुजो रश्मयः । तद्वान् तुग्रः । रोमत्वर्थीयोऽतिशायने । तुग्र आदित्यः, तत्र भवा तुग्र्या । 'भवे छन्दसि (४,४,११०)'—इति यत् । 'आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः'—इति मनुः (३अ०७६श्लो०) । यद्वा; तुग्रशब्देन ग्रीष्म उच्यते, अतिशयेना-दित्यकिरणवान् हि ग्रीष्मकालः । 'तत्र साधुः (४,४,९८)'—इति यत् । तुग्र्या । 'अन्याकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्दः'—इति वृत्तिकारः । तत्र भवे इत्यर्थे 'तुग्राद् घन्(४,४,११५)'—इति घन्-प्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन 'भवे छन्दसि (४,४,११०)'—इति यत् । 'तुग्र्या आपः'— 'तुग्र्यमुदकम्' उभयमपि दृश्यते । 'अग्नेरापः (तै०उ०)'—इत्यपां

---

* नि०ख० ५, १९ ।   † बवयोरविशेषस्तूक्तमेव पुरस्तात् (१०० पृ०) ।

कारणत्वेन अग्नेः श्रुतत्वात्, अग्नेर्वै धूमो जायते, धूमादभ्रम्, अभ्राद् वृष्टिः (मु० उ० २,५)—इति क्रमेण वा आकाशे वृष्टि-लक्षणेनापां विद्यमानत्वात्, यज्ञस्यापि 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगा-दित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिः'—इति (मनुः ३ अ० ७६ श्लो०) पारम्पर्येण वृष्टिहेतुत्वात्। सर्वैश्वर्यवत्तया वरिष्ठ इन्द्रो विवक्षितः, वृष्टिप्रदानाच्च; तस्मात् तत्र भव इत्येषोऽर्थः सर्वत्र यथाकथञ्चित् वक्तुं शक्यते। "आवः शर्मं वृषभं तुग्र्यासु (ऋ० सं० १,३,३,५)"—"उत यस्तुग्र्ये सचा (ऋ० सं० ६,२,४,५)"—इति च निगमौ॥

(२२) बुर्बुरम्। 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० प०)'। 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति बाहुलकात् कः। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७,१,१०२)'। पुरम्। वपुषः शरीरस्य पूरकं पालकं वा वपुः पुरं सत्। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) वकाराकारलोपेन पकारद्वयस्य बकारादेशो विसर्जनीयस्य रेफादेशेन बुर्बुरम्। बुर्बुरमस्मिन्नस्तीति वा मत्वर्थीयोऽकारः (५,२,१२७), बुर्बुरवत्। * * *। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२३) सुक्षेम। 'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)', 'क्षि क्षये (भू० प०)'—इत्यस्माद्वा 'अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् (उ० १,१३७) बाहुलकादभिधानलक्षणाद्वा। 'क्वचिन्नकारस्येत्-सञ्ज्ञा न भवति'—इति उणादिवृत्तिः। क्षियन्ति निवसन्त्यनेन प्राणि-नः, गच्छन्त्यनेन पन्थानमिति वा, उपरिभागेन क्षीयते वा। यद्वा; पूर्वस्माद् धातुद्वयान्मनिनि रूपसिद्धिः। 'सुक्षोम'—इति माधवः

पठति, निगमदर्शनान्निर्णयः। 'वृक्षे त्वा क्षेमाय त्वा (य० ?)'— इत्यत्र क्षेमशब्द उदकनामापि भवितुमर्हति॥

(२४) धरुणम्*। 'धृञ् धारणे (भ्वा० उ०)'। 'हेतुमति च (३,१, २६)'—इति णिच्। धारेर्णिलुक् क्युन् प्रत्ययः। धारयति जगत् धरुणम्। "पृथ्वी विसर्गे धरुणेषु तस्थौ (ऋ० सं० ७,५,३३,६)" —"धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभम् (ऋ० सं० ७,२,२९,३)"—इति निगमौ॥

(२५) सिरा†। 'सृ गतौ (भ्वा० प०)' पचाद्यचि (३,१,१३४) टाप् (४,१,४), सरा; अकारस्येकारो व्यत्ययेन (३,१,८५)। "वृत्र माशयानं सिरासु (ऋ० सं० १,८,२६,१)"—इति निगमः। 'सरणशीलास्वप्सु'—इति माधवभाष्यम्। 'सुरा'—इति केचित् पठन्ति। 'षुञ् अभिषवे (स्वा० उ०)'; 'अभिषवः क्लेदनम्'—इति तद्वृत्तिः। 'षु प्रसवे' भ्वादिरदादिश्च (प०)। 'सुसूधाग्टधिभ्यः क्रन् (उ० २,२३)'—इति क्रन्-प्रत्ययः। सुनोति क्लेदयति भूमिमिति। प्रसौति अनुजानाति सस्याद्युत्पत्तिं स्वसत्तया, सूयते वा परेषां स्वामिनां विनियोगाय। यद्वा; 'सुर ऐश्वर्ये' तुदादिः (प०)। सुरति ईश्वरं भवति जगत् कर्त्तुं समर्थो भवतीत्यर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२६) अररिन्दानि। 'रा दाने (अदा० प०)'। 'आदृगमहनजनः कि-किनौ लिट् च (३,२,१७१)'—इति कि-प्रत्ययः। लिड्वद्भावात् द्विर्वचनादिः। ररिर्दाता। ररिर्यस्य न विद्यते तदररि,

* निरु० १२, ३०। † 'सुरा' निरु० १, ४; ११

अन्यैरदत्तमित्यर्थः। तद्ददाति 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)' अरिन्दम्। नकार उपजनः अररिन्दम्। अथवा 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,४,११३)'—इति कर्मणि किर्भवति। ररि = दत्तम्, न ररि अररि = अदत्तम् पृथिव्यादिभिः; किन्तत्? सुखम्। अररि ददातीति पूर्ववत्। उदकेन यद्दीयते सुखादिकं तच्चान्यैः पृथिव्यादिभिः दातुमशक्यत्वाददत्तमित्युच्यते। "अधारयदररिन्दानि सुक्रतुः (ऋ० सं० २,२,४,५)"—इति निगमः। अत्र 'अदत्तदानमुदकैः'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी ॥

(२७) ध्वस्मन्वत्। 'ध्वंसु गतौ च (भू० आ०)'। चकारादधःपतनेऽपि। औणादिको मनिन् भावे (उ० ४,१४०)। बाहुलकादु-लोपः (१,३,१)। ध्वस्म ध्वंसनं मेघेभ्यः पर्वतादिभ्यो वा अधःपतनं निम्नप्रदेशगमनम्। जलार्थिकर्तृकं वा गमन मस्यास्तीति मतुप्; 'अनो नुट् च (८,२,१६)'—इति मतुपो नुडागमः, नुटोऽसिद्धत्वात् (८,२,१) तस्य च वत्वं भवति (८,२,९)। 'ध्वस्मन्वत् स्यात् ध्वंसनवत्'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी। "सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः (ऋ० सं० ४,५,१९,२)"—इति निगमः। माधवस्तु 'समभ्येतु त्वां मदीये वर्धमानं ध्वंसनक्रियायुक्तमन्नं वचनं स्पृहणीयं सहस्रसङ्ख्याकम्'—इत्यभाषयत्* ॥

(२८) जामि†। जामेर्गतिकर्मणो (निघ० २,१४) 'वसिवपियजि (उ० ४,१२१)'—इत्यादिना विहित इञ् बाहुलकाद् भवति।

---

* नैष पाठो यथाश्रुतः साधनीयः।

† प० २, ५. ४, १। नि० ३, ४; ६. ४, २०. १०, १६।

जर्मति गच्छति निम्नं प्रदेशं, गम्यते वा जलार्थिभिः। यद्वा; 'जनी प्रादुर्भावे (दि०आ०)'। अस्मात् 'जनिघसिभ्यामिण् (उ०१२६)' —इति इण् प्रत्ययो बाहुलकान्नकारादेशश्च दीर्घः (३,३,१)। जायतेऽस्मात् पृथिव्यादि, जायते वा स्वकारणात् 'अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति (तै०उ०)' श्रुतेः। "जामिवत्"—इत्यन्ये पठन्ति। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(२९) आयुधानि*। 'युध सम्प्रहारे (दि०आ०)'। 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८वा०)'—इति कः। आयुध्यत्यनेनेत्यायुधम्। यद्वा; 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (३,१,१३५)'—इति कर्त्तरि कः। आयुध्यते सम्प्रहरति रक्षांसि। जसि आयुधानि। "इन्द्रे सन्तिष्ठ जनयायुधानि (ऋ०सं०७,४,८,२)"—"जामि ब्रुवाण आयुधानि वेति (ऋ०सं०७,६,४,२)"—इति च निगमौ॥

(३०) चपः। 'चप प्रेरणे (चु०प०)'। कथादिष्वपठितोऽपि 'बहुलमेतन्निदर्शनम् (चु०ग०सू०)'—इत्यस्योदाहरणत्वेन† धातुवृत्तौ पठ्यते। असुनि णिलोपः। क्षिपयति प्रेरयति नाशयति पिपासाम्। "चपो जिन्वन्तः पृषतीभि ऋष्टिभिः (ऋ०सं०१,५,७,३)"—इति निगमः॥

(३१) अहिः‡। मेघनामसु निरुक्तम् (१,१०)। गच्छन्ति निम्नं प्रदेशम्, आभिमुख्येन हन्ति तापम्, अहिंसकं वा प्राणिनाम्। "पृथिव्या

---

* निरु० १०, ६।

† कथादिश्चुरादेरन्तर्गणः, अत्र सर्वे एवादन्ता धातवः पठिताः।

‡ पृ० १०।

निम्नशंसा अह्विम् (ऋ०सं०१,५,२९,१)"—इत्यत्र 'ध्रस प्लुतगतौ (भ्वा०प०), अन्तर्णीतण्यर्थः, निर्गमभूमौ पातनमुच्यते, अह्विम् मेघं वृत्रमित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। उदकं भवितुमर्हति। अन्वेषणीयो निगमः॥

(३२) अक्षरम्*। निरुक्तं वाङ्नामसु (१,११)। व्याप्नोति जगत्, अश्यते भुज्यते वा प्राणिभिः, अनक्ति सेचयति भूमिं वा, न क्षरति क्षीयते कदाचिदपीति वा। "ततः क्षरत्यक्षरम् (ऋ०सं०२, ३,२२,२)"—इति निगमः॥

(३३) स्रोतः। 'स्रु गतौ (भ्वा०प०)'। 'स्रुरीभ्यां तुट् च (उ० ४,१९७)'—इत्यसुन्। स्रवति निम्नं देशम्। "धन्वन् स्रोतः कृणुते गातु भूर्मिम् (ऋ०सं०१,७,२,५)"—इति निगमः॥

(३४) तृप्तिः। 'तृप् प्रेरणे (दि०प०)'। क्तिन्। यद्वा; 'क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम् (३,३,१७४)'—इति क्तिच्। तृप्यन्ति हि देवतास्तेन तर्पिताः, तृप्यन्ति तेन पीतेन प्राणिन इति वा। तथाच श्रुतिः—'मन्ये भेजानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अतृपं यदा वः' (अथ०सं०३,१३,६)। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३५) रसः†। रसतिः शब्दार्थः (भ्वा०प०)। पचाद्यच् (३,१, १३४)। रसति हि तन्मेघपर्वतादिभ्यः पतत्। यद्वा; 'रस आस्वादने (चु०प०अ०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८)'। रस्यते आस्वाद्यते जिह्वया लिह्यते इति रसः। यद्वा; रसोऽपां गुणः‡,

---

* पृ० ११।　　　† पृ० ११।

‡ 'आपस्चतुर्गुणा रसेन'—इति निरु० प० २,४।

गुणगुणिनोरभेदोपचारेणाख्यायते; मत्वर्थीयस्य लुग् वा रसवान् रसः। यद्वा; रसतिरर्च्चतिकर्मा (३,१४), पचाद्यच् (३,१,१३४); अर्च्यते देवतात्वात्, अर्च्यतेऽनेन देवता इति वा। "आ त्वा विशन्त्विन्दवः (ऋ० सं० ६,६,१८,२)"—इति निगमः॥

(३६) उदकम्*। 'उदकञ्च (उ० २,३६)'—इत्युणादि-सूत्रेण उदकशब्दो निपात्यते। क्वुन्-प्रत्यये खनतेरुत्पूर्वस्य धातुलोपः। उत्खायते तद् वायुना विभज्यमानं कर्म, उत्खनति वा भूमिं स्वेन वेगेन कर्त्ता। उत्पूर्वस्य वाञ्चतेर्लोपः उदकमिति; उदञ्चतीत्युदकम्। "उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते (अथ० सं० ३,१३,४)"—इति, "समानमेतदुदकम् (ऋ० सं० २,३,२३,५)"—इति, "मण्डूका इवोदकान् (ऋ० सं० ८,८,२४,५)"—इति, "मण्डूका उदकादिव (ऋ० सं० ८,८,२४,५)"—इति च निगमाः।

(३७) पयः†। 'प्रीञ् तर्पणे (क्र्या० प०)'। असुन् (उ० ४,१८४)। तृप्यन्त्यनेन देवताः। यद्वा; प्रपूर्वात् यमते (भ्वा० प०) रसुनि टिलोपो बाहुलकात्। प्रकर्षेण गच्छन्ति पयः। "आपो न द्वीपं दधति प्रयांसि (ऋ० सं० २,४,८,३)"—इति निगमः॥

(३८) सरः‡। 'सृ गतौ (भ्वा० प०)'। असुन् (उ० ४,१८४)। सरति स्रियते वा सरः। "साकं सरांसि त्रिंशतम् (ऋ० सं० ६,५,२९,४)"—इति निगमः॥

(३९) भेषजम्§। 'भिषज् चिकित्सायाम्' कण्ड्वादिः (प०)।

---

* निरु० २, २४। † प० २, ७। ‡ पु० ११।
§ प० २, ६। निरु० १०, ७; ३५।

पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८)। भिषज्यत्यनेन भेषजम्, 'अन-न्तावसथेतिह भेषजात्'—इति निर्द्देशात् साधु। "आप इद्वा उ भेषजीरापो (ऋ० सं० ८,७,२५,६)"—इति श्रुतिः। 'भेषं रोगं जयति'—इति दुर्गः। यद्वा; भेषजमस्मिन्नस्तीति भेषजम्। अर्श आदित्वादच् (५,२,१२७)। तथा "अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्त-र्विश्वानि भेषजा (ऋ० सं० १,२,११,५)"—इति श्रुतिः। निगमो-ऽन्वेषणीयः॥

(४०) सहः*। सहिरभिभवार्थः (दि० प०), अभिभवते उष्ण-मग्निं वा। यद्वा; सहो बलं (निघ० २,९), तदस्यास्तीति मत्वर्थी-यस्य लुक् (१,४,१९वा०)। बलवत् हि बलम्। "सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तं (ऋ० सं० ३,२,३,३)"—इति निगमः। सकारलोपश्छान्दसः॥

(४१) श्वः†। 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः (भ्र० प०)'। 'श्वेः सम्प्र-सारणञ्च (उ० ४,१८८)'—इत्यसुन्। श्वयति गच्छति वर्द्धते वा वर्षाकाले। श्वतेर्वा गतिकर्मणः (निघ० २,१४) असुन्। श्वति गच्छति श्वः। निगमोऽन्वेषणीयः। माधवेन स्वीये नामनिघण्टौ 'श्वः'—इत्येतन्नापाठि, 'शिवम्'—'शापम्' इत्येते पठिते। द्वितीय-माम्नाशिवासु मातृषु प्रतीपं शपन्त्यो वदन्ति। शिवमिति सनि-गमं दृष्टमपि भाषायामपि जलपर्यायत्वात् अत्र तत्पर्यायेन तस्य पाठे प्रयोजनं मन्दम्, शापमित्येतत्त्वत्यन्ताप्रसिद्धम् प्रायः पूर्वाचार्यैः समाम्नाये अपठितम्। अस्य च उदकनामत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, श्वस्य

---

* प० २, ९। निरु० ५, २५. ११, ९।

† प० २, ९। निरु० १०, २९; २१. ११, २१; २४. १२, २१।

ओजः सहः इत्याभ्यां सह प्रसिद्धपाठेऽत्र दृष्टत्वात्, प्रायोऽक्षरसाम्याच्च लेखकैः प्रायेण ग्रव इति लिखितमिति । ग्रपन्त्यनेनेति ग्रापम् । 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३,३,१९)'—इति घञ् । हस्ते ह्युदक मादाय ग्रपन्ति मुनय इति श्रूयते ॥

(४२) यहः* । यातं प्राप्तं पिपासितैः, ह्रुतं च यज्ञे देवताभ्यात् । असुनि यातेर्ह्वयतेश्च द्विधातुजं रूपम्; पृषोदरादिः । (६,३,१०९) निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४३) ओजः† । 'उब्ज आर्जवे (तु० प०)' । 'उब्जेर्बलोपश्च (उ० ४,१८७)'—इत्यसुन्, बाहुलकादुदकेऽपि भवति । उब्जते रूक्षपक्षे न्यग्भावार्थस्य । उब्जतेर्वा नैरुक्तधातोर्वृद्धिकर्मणोऽसुन् प्रत्ययः । उब्जत्यनेनेत्युर्क् । न्यग्भावयति वा स्ववेगेनानतप्रदेशं, वर्द्धते वा वर्षासु बलवद्वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४४) सुखम्‡ । सुखावहत्वात् सुखम् । 'सुखं कस्मात्? सुहितं खेभ्यः निरु० ३,१३)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी । सुष्ठु हितं खेभ्यः । नेयं हितयोगलक्षणा चतुर्थी (१,४,४४ वा०), इन्द्रियाणामचैतन्यात् सुखादिभिरसम्बन्धात्; अत इयं हेतौ पञ्चमी (२,३,२५), इन्द्रियविषयसन्निकर्षस्य सुखहेतुत्वात् उपपद्यते इन्द्रियाणां हेत्वर्थकयथाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेश्च सम्बन्धयोगपदार्थान्तराध्याहारः । अतिशयेन हितं पुरुषस्य, खेभ्यः ख-हेतुकमित्यर्थः । हितं वा पुरुषे आत्मधर्मत्वात् सुखादीनां धर्माधिकरणत्वाच्च धर्मिणाम् । अथवा

---

* प० २, ९ ।

† प० २, ९ । निरु० ६, ८ ।

‡ निरु० ३, १३ ।

खेभ्य इति चतुर्थ्येव; ख-शब्देन च आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेति सम्बन्धिसम्बन्धात् पुरुष एवोच्यते इति यथाश्रुतसम्बन्धः। तथाचोपनिषत्—'वर्ष्मः स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः'। क्षुराधाने अव्यवहितं स्यादित्युपलक्ष्य प्राणान्ते च प्राणानां भवतीति प्राणादिशब्दैस्तस्येहसिद्धं दर्शयति—'खं पुनः खनतेः (निरु० ३,२१)', उत्पूर्वस्य उत्खनति विनाशयति, किम्? परब्रह्मप्राप्तिमुखम्, कथम्? कायसुखप्रवृत्तेरधोगमनात् इति सुखम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४५) छत्रम्*। 'छदिः सौत्रः'। 'छद स्थैर्ये' इति स्कन्दस्वामी। माधवपक्षे छदिः शक्लीकरणार्थो हिंसार्थश्च। 'छद गतिहिंसनयोः'—इति सुबोधिनीकारः†। 'गुध्वीपचिवचियमि [मनि] सदिक्षदिभ्यस्त्रः (उ० ४,१६२)'। वर्षाव्यतिरिक्तेषु ऋतुषु सूर्यरश्मिभिराहृता ह्यापो मेघेषु घनीभूताः पाषाणवत् स्थिरा भवन्ति; जलाशयं प्राप्य वा; अश्यते भुज्यते वा; अतिपीतं श्लेष्मादि जनयित्वा प्राणिनो हिनस्ति वा; गच्छति निम्नं गम्यते वा तदर्थिभिः। यद्वा; छत्रशब्दो बलनाम। अर्श आद्यच् (५,२,१२७)। बलवद्धि जलम्। धननाम वा (निघ० २,१०), तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यम्। क्षतादन्नवृष्टिकृतक्लेशात् त्रायन्ते इति वा क्षत-शब्दात् त्रायतेश्च छत्रम्, पृषोदरादिः (६,३,१०९)। "युवं नो येषु वरुण छत्रम् (ऋ० सं० ४,४,२,६)"। बृहच्च बल मन्नं वेति माधवभाष्यम्। "उत द्यावापृथिवी छत्रमुरु

---

* प० २, १०।

† छद संवरणेऽपि इष्टो वोपदेवीयकविकल्पद्रुमे, यतो भवति छत्तेति।

(ऋ० सं० ४,८,८,३)"—इत्यत्र च क्षत्रं धनमिति दृष्टम्। उभय-मप्युदकं भवितुमर्हति ॥

(४६) आवयाः । आङ् पूर्वात् 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यस-नखादनेषु (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'इण्श्वासिः (उ० ४,२१६)' —इति बाहुलकादासि-प्रत्ययः। उपसर्गश्च धात्वर्थानुवर्त्तकः आभि-मुख्यार्थो वा; अस्यते वीयते आभिमुख्येन गम्यते इति वा आवयाः निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४७) शुभम्। 'शुभ दीप्तौ (भ्वा० आ०)'। क्विप् प्रत्ययः। शोभते दीप्यते स्वेन तेजसा देवतात्वात्। द्वितीयैकवचनस्य प्रयोगो यथादृष्टम्। "शुभं पृक्षमिषमूर्जं वहन्ता (५,१,१,४)"—"इषं जनाय वहयः शुभस्पती (७,८,१८,४)"—"द्रवत्पाणी शुभस्पती (१,१,५,१)"—इति च निगमाः ॥

(४८) यादुः । 'या प्रापणे (अदा० प०)'। 'भृ-मृशीतृचर-त्सरितनिधनिमस्जिभ्य उः (उ० १,७)'—इति बाहुलकादुप्रत्ययो दुड़ागमश्च। याति निम्नं प्रदेशं यादुः। 'यादुः स्याद् गमनक्रियम्'—इति माधवः। तदानीमु-प्रत्ययो बाहुलकात्। "ददाति मह्यं यादुरी"—(ऋ० सं० २,१,११,६) इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'यादुरि-त्युदकनाम, रोमत्वर्थीयः'—इति ॥

(४९) भूतम्। 'भू सत्तायाम् (भ्वा० प०)', निष्ठातकारः कर्त्तरि। पूर्वमेव सत् भूतम् प्रथमदृष्टत्वात्। 'अपएव ससर्जादौ तासु वीज-मवासृजत् (१अ० ८श्लो०)'—इति मनुः। अथवा 'भू प्राप्तौ (वा आ०)'—इति धातुः। प्राप्यं पिपासितैः। यद्वा; पञ्चसु पृथिव्या-

दिषु महाभूतेष्वन्तर्भावात् भूतमित्युच्यते। 'मातान्तरिक्षं निर्भीयन्ते अस्मिन् भूतानि (२,८)'—इति निरुक्त एवोदाहरणम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५०) भुवनम्*। 'भू सत्तायाम् (भू० प०)'। 'भूसुधूञ्भ्रस्जिभ्यश्छन्दसि (उ० २,७५)'—इति क्युन्-प्रत्ययः, उवङादेशः। भवन्त्यनेन सर्वे पदार्था इति भुवनम्। "य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् (ऋ० सं० ८,३,१६,१)"—"इमा च विश्वा भुवनान्यस्य (ऋ० सं० ३,३,२१,४)"—इति च निगमौ॥

(५१) भविष्यत्। भवतेरेव। 'लृट् शेषे च (३,३,१३)'—इति लृट्, 'लृटः सद्वा (३,३,१४), 'स्यतासी लृलुटोः (३,१,३३)', इडागमः (७,२,३५)। जलं हि आगामिन्यपि काले विद्यते, प्रलयेऽपि जलत्वस्य नाशाभावात्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५२) महत्†। 'मह पूजायाम्' भ्वादिः (प०), कथादिश्च (चु० अ०)। अस्मात् 'वर्त्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च (उ० २,७८)'—इति निपातनम्। महति महयति वा देवता मनेन पुरुषस्येति महत्, मह्यते वा देवतात्वात्। यद्वा; मानेन स्वगतेन परिमाणेन अन्यान् स्वस्मादूनप्रमाणान् पदार्थान् जहाति अतिक्रामति 'दशोत्तराण्यावरणानि सप्त'—इत्यत्र विष्णुपुराणे सर्वमहत्त्वं जलतत्त्वस्योक्तम्। मानशब्दाज्जहातेश्च पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः। "महत्त उल्बं स्थविरं तदासीत् (ऋ० सं० ८,१,१०,१)"—इति निगमः॥

---

* निरु० २, १२. ७, २५. ८, १४. १०, ११; २४; ४६. १२, ११।

† प्र० ३, ३। निरु० ३, १२।

(५३) आपः*। एतदुक्तसमानार्थम् । * * * । कृत्स्नं ताभिर्हि व्याप्तम्, आप्नोतेः सङ्ग्रह-कर्मकत्वात् । तथाचाथर्वणिका श्रुतिः—आपो अग्रे विश्वमावन् (अथ० सं० ४,२,६)'—इति । यद्वा; कर्मणि क्विप्, इन्द्रेण आप्ता आपः, तदाप्नोतीन्द्रो वा। 'तदाप्नोदिन्द्रो वो यतीस्तस्मादापो अनु ष्ठन (अथ० सं० ३,१३,२)'—इति श्रुतिः। "आपो हि ष्ठा मयोभुवः (७,४,५,१)"—इति निगमः ॥

(५४) व्योम†। निरुक्तमन्तरिक्षनामसु (३)। व्यवति प्राणिनः संवृणोति भूमिमिति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५५) यशः‡। 'अशूङ् व्याप्तौ (स्वा० आ०)'—'अश भोजने (क्र्या० प०)'। 'अशेर्देवने युट् च (उ० ४,१८६)'—इत्येतस्माद् बाहुलकादुदकेऽपि भवति। 'अशेर्युट् च'—इत्येव श्रीभोजदेवः। अश्नुते व्याप्नोति जगत्, अश्यते वा प्राणिभिः। "तिर्यग् बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नो यस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम्। अत्रासत ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः (अथ० सं० १०,२६,६)" —इति निगमः ॥

(५६) महः । महदित्यनेन समानम्। अत्रासुन् प्रत्ययः (उ० ४,१८४)। "मक्षू जिनोषि महिनि (ऋ० सं० ४,४,२९,१)"—इति निगमः। 'महो अर्णः (ऋ० सं० १,१,६,३.निरु० ११,२७)' —इत्यत्र 'मह उदकनाम'—इति स्कन्दस्वामी। "महोभ्यः स्वाहा (?)"—इति च ॥

(५७) सर्णीकम् । 'सृ गतौ (भू० प०)'। 'सर्त्तेर्नुम् च (उ० ४,

* पु० ३। † पु० ३। ‡ प० २,७.१०।

२३)'—इतीकन् प्रत्ययः। अधिकृतं कित्वन्तु बाहुलकान्न भवति, गुणः, धावति सर्त्तीकम्। "सलिलाय त्वा सर्त्तीकाय त्वा सतीकाय त्वा (?)"—इति निगमः॥

(५८) स्वृतीकम्। 'स्वृ शब्दोपतापयो (भू॰ प॰)', स्वरतिर्गत्यर्थः (निघ॰ २,१४), अर्चतिकर्मा च (निघ॰ ३,१४)। 'अलीकादयश्च (उ॰ ४,२५)'—इतीकन्-प्रत्ययान्तेषु द्रष्टव्यः, निपातनात्तुगागमः। शब्दं करोति, गच्छति, पूज्यन्तेऽनेन देवताः, पूज्यते वा स्वयं देवतात्वात् इति स्वृतीकम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥ "सतीकम्" —इति केचित् पठन्ति। 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु (भू॰ तु॰ प॰)'—पूर्ववदीकन् (उ॰ ४,२५); दकारस्य तकारः। गच्छति अवसीदति कुड्यानि, अनेनेति वा। "सतीकाय त्वा (?)"—इति पूर्वमुक्तो निगमः। अत्र स-शब्देऽवग्रहकरणं पदकाराणामभिप्रायस्य वैचित्र्यात्*॥

(५९) सतीनम्। पूर्ववत् सर्वम्; दकारस्य तकारोऽपि निपातनात्। यद्वा; सती शोभना असौ; सामर्थ्यान्माध्यमिका वाक्, सा ईना ईश्वरा अस्य तत् सतीनम्; 'सञ्ज्ञापूरण्योश्च (६,३,३८)' —इति पुम्वद्भावनिषेधः। "अधो सतीन कङ्कतः (ऋ॰ सं॰ २,५,१४,१)"—इति निगमः। "सतीन सत्वाहव्यो भरेषु (ऋ॰ सं॰ १,७,८,१)"—इति च॥

(६०) गहनम्† । 'गाहू विलोड़ने (भू॰ आ॰)'। 'युच् बहुलम् (उ॰ २,७४)'—इति युच् प्रत्ययः, बहुलवचनाद्ध्रस्वत्वम्। अवगा-

* पदकारेण हि 'स। तीकाय' एवमवगृहीतम्। † प॰ १९. ६, ६।

ह्यते प्राणिभिः गहनम् । "अम्भः किमासीद् गहनं गभीरम् (ऋ० सं० ८,७,१७,१)"—इति निगमः । अत्राम्भः गभीरमित्येते निरुक्त्या योजनीये ॥

(६१) गभीरम्* । गमेर्धातोः 'गभीरगम्भीरौ (उ० ४,२४)'—इति नुगागम ईरन्-प्रत्ययो मकारलोपश्च निपात्यते । गच्छति यज्ञेष्वाहुतं वसतीवर्यादिरूपेण । "पथि द्वीने गंभीर आँ (ऋ० सं० ६,४,५३,१)"—"न तं हन्ति स्रवतो गभीराः (ऋ० सं० ८, ६,५,४)"—इति च निगमौ ॥

(६२) गम्भरम् । 'कृदरादयश्च (उ० ५,४२)'—इत्यर-प्रत्ययान्तेषु द्रष्टव्यः । निपातनाद् गमेरन् भडागमश्च । पूर्ववदर्थः । यद्वा; 'ग्रह उपादाने (क्र्या० उ०)', पूर्ववदरन्, 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' (सि० कौ० वै० ३ अ०) । रेफस्य मकारो बाहुलकात् स चाकारात् परः । गृह्यते वसतीवर्य्यादित्वेन । "गम्भरेषु प्रतिष्ठाम् (ऋ० सं० ८,६,२, ४)"—इति निगमः ॥

(६३) ईम्† । अव्ययमिदम् । "वि यदञ्जाँ अजंयनावईं यथा (ऋ० सं० ४,३,१४,४)"—इति निगमः । बहुषु पाठेषु "कम्‡"—इति दृश्यते, तल्लिपिभ्रमतः । * * * अत ईमित्येव पठितव्यम् ॥

(६४) अन्नम्§ । 'अन प्राणने (अदा० प०)' । 'कृवृजृसिद्रुपन्यभिस्वपिभ्यो नित् (उ० ३,९)'—इति न-प्रत्ययः । अन्यते प्राण्यते प्रजाभिः; न हि कदाचिदपि जलेन विना जीवन्ति प्राणिनः 'अस्य

---

* पु० ११ । † प० ४, २ । निरु० १, ९. ४, १९. ५, २८ ।
‡ प० ३, ६ । निरु० १, ९; १४. ४, १८. ६, २५ ।
§ निरु० ३, ९ ।

शोषादयो दोषा भवन्ति यदलाभतः। न हि तोयाद् विना तृप्तिः स्वस्थस्याप्यातुरस्य च”—इति वाग्भटः। अत्तेर्वा निष्ठातकारः; अत्रान्न इति निर्देशात् जग्ध्यादेशाभावः, अद्यते स्म। अन्नहेतुत्वाद्वा अन्न मित्युच्यते। “हिरण्यदा ददत्यन्नमस्मै (ऋ० सं२,७,२३,५)”—इति निगमः॥

(६५) हविः। ‘हु दानादानयोः (जु०प०)’। ‘अर्चिशुचि-हुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः (उ०२,१०१)’—इति इसि-प्रत्ययः। दीयते पिपासितेभ्यः, आदीयते वा जनैरुपभोगाय। अथवा हूयते देवतोद्देशेन, प्रक्षिप्यते वैश्वानरे हविरिदं जुहोमीत्यादि मन्त्रैः। “हविषा जारो अपां पिपर्ति (ऋ०सं०१,३,३३,४)”—“विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः (ऋ०सं०८,३,१६,६)”—इति च निगमः॥

(६६) सद्म*। (६७) सदनम्†। ‘षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु (भ्वा०तु०प०)’। पूर्वत्र, ‘मनिन् (उ०४,१४०)’—इति मनिन् प्रत्ययः। उत्तरत्र, ‘युच् बहुलम् (उ०२,७४)’—इति युच्। विशीर्यते शिलादिषु पातात्, विशीर्यन्तेऽनेन कुड्यादय इति वा; गच्छति वागच्छति निम्नं, गम्यते वा प्राणिभिः; अवसादयति पिपासायुक्तं वा। ‘हविर्हविष्मो महि सद्म दैव्यम् (ऋ०सं०७,३,८,५)” —इति निगमः॥

(६८) ऋतम्‡॥

---

* प० २, १७. ३, ४; ३०।

† निरु० ४, १७ ७, २४. १२, ४२।

‡ प० २, १०; २५. ३, ४. ४, १९. ५, ४. ६, २२. ८, ६; १९। निरु० १०, ४०।

(६९) योनिः*। 'यु मिश्रणे (अदा०प०)'। 'वह्रिश्रियुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो निः (उ०४,५१)'—इति नि-प्रत्ययः। युतं मितं सम्पृक्तं सर्वपदार्थैः। यद्वा; वेतेर्वकारस्य उकारः, स च ईकारात्परः यणादेशः, स एव प्रत्ययः। परिवीतं हि जलं वायुना तीरेण वा। यद्वा; योनिः कारणमन्नस्य। 'वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः (मनुः ३,७६)'—इति हि स्मृतिः। "चरत् प्रियस्य योनिषु प्रियः सन् (ऋ०सं०८,७,७,५)"—"त्वचं पृञ्चन्त्युपरस्य योनौ (ऋ०सं० १,५,२७,३)"—इति च निगमौ॥

(७०) ऋतस्य योनिः। यज्ञस्य योनिः; नह्युदकेन विना कश्चिदपि यज्ञः कर्त्तुं शक्यते, ऋतस्य आगामिनो वर्षजलस्य योनिर्वा,—आदित्यो भौमं रसं रश्मिनादत्ते पुनर्वर्षाकाले वर्षति; तथा—'सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः'—इत्युक्तम्। 'अस्य योनिर्भवति'—इति माधवः। "ऋतस्य योनि मा सदः (ऋ०सं०४,१,१३,४)" —"ऋतस्य योनागर्भे सुजातम् (ऋ०सं०१,५,९,२)"—इति निगमौ॥

(७१) सत्यम्†। सत्सु भवम् 'भवेच्छन्दसि (४,४,११०)'—इति यत्। यद्वा; सत्सु साधुः 'तत्र साधुः (४,४,९८)'—इति यत्। सतोऽर्हमिति वा 'छन्दसि च (५,१,६७)'—इति यः। "विद्युदसिविद्यामयाद्मानमृतात्सत्यमुपैति (?)"—"ऋतात् सत्यमुपागात् (?)"—इति च निगमौ॥

---

* प० ३, ४। निरु० २,८; १९।
† प० ३, १०। निरु० १, १३. ३, १३।

(७२) नीरम्*। 'णीञ् प्रापणे (भू० उ०)'। 'स्फायितञ्चिवञ्चि-शकि (उ० २,१२)'—इत्यादिना रन्-प्रत्ययः। नयति प्रापयति शुद्धिं नीयते वा पुरुषेण स्वाभिमतकार्यसम्पादनाय। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७३) रयिः†। 'रीङ् गतौ (‡)'। 'अच इः (उ० ४,१३४)'—इति इ-प्रत्ययः, गुणः। रीयते गच्छति रयिः। यद्वा; रातेः (अदा० प०) इ-प्रत्यये बाहुलकात् युगागमो धातोर्ह्रस्वश्च। दीयते पिपासितेभ्यः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७४) सत्§। 'अस भुवि (अदा० प०)'। लटः शतरि 'श्नसो-रल्लोपः (६,४,१११)', सत्। सर्वदा विद्यमानं प्रलयेऽपि नाशा-भावात् 'सदसि भूयाः (?)'—इति निगमः॥

(७५) पूर्णम्। 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० क्र्या० प०)'। निष्ठा-तकारः। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७,१,१०२)', 'हलि च (८,२,७७),' 'रदाभ्याम् (८,२,४२)'—इति निष्ठानत्वम्, 'रषाभ्यां नो णः (८,४,१)'—इति णत्वम्; पूर्णम्। रचितं सेत्वादिना, तदर्थिभिः पूरितं वा कटाहादिषु। यद्वा; 'पूरी आप्यायने' दिवादिश्चुरादिश्च। 'वा दान्तशान्तपूर्णदस्त (७,२,२७)'—इत्यादिना निपातितम् उपभोग-क्षीणं आप्यायितम्। "पूर्णं पूर्णेन सिच्यते (अथ० सं० १०,८,२९)"—इति निगमः॥

(७६) सर्वम्‖। 'सृ गतौ (भू० प०)'। 'सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिव-

---

* प० ३, ४। † प० २, १०। निरु० ४, १७।

‡ 'रीङ् श्रवणे' दिवादिः, 'री गतिरेषणयोः' क्र्यादिषु दृश्यते; न तु 'रीङ् गतौ' क्वापि।

§ प० ३, २९। निरु० १, २०। ‖ निरु० २, २४।

पट्वप्रक्केष्वो अतन्त्रे (उ० १,१५१)'—इति निपातितम् । अतन्त्रे अकर्त्तरीत्यर्थः । सृतमनेन । यद्वा; बाहुलकात् कर्त्तरि भवति; सर्वम् । उभयत्रापि पचाद्यच् (३,१,१३४) । हिनस्ति पिपासामुष्णं वा । 'सर्वमसि सर्वं मे भूयाः (?)'—इति निगमः ॥

(७७) अचितम्* । 'चि चये (भू० प०)' । भावे निष्ठातकारः । चितं चयः, स यस्य न विद्यते, तदचितम् । सर्वदा सर्वैं रुपभुज्यमानमपि स्वमहत्तया उपर्य्युपरि वर्षणाद्वा चयरहितमित्यर्थः । चियः 'निष्ठायामण्यदर्थे । वाक्रोशदैन्ययोः (६,४,६०-६१)'—इति विहितो दीर्घः, अत्र च भावो ण्यदर्थः, तस्मात् स न भवति; दीर्घाभावात् 'चियोदीर्घात् (८,२,४६)'—इति निष्ठानत्वमपि न भवति । "उत्समक्षितं व्यचन्ति (अथ० सं० ४,२७,२)"—"समानमर्थमक्षितम् (ऋ० सं० २,१,१८,५)"—"अचितमत्यै जुहोमि स्वाहा (?)"—इति च निगमाः ॥

(७८) बर्हिः† । निगमोऽन्वेष्यः । बृंहेर्नलोपश्च (उ० २,१०२)' —इत्यादिना पूर्ववत् साध्यम् ॥

(७९) नाम‡ । नमतेः (भू० प०), 'मनिन् (उ० ४,१४०)'—इति मनिन्-प्रत्यये धातोर्मलोपो दीर्घश्च निपात्यते§ । नम्यते पुरुषैर्दैवतात्वात् । णिजन्ते वा निपातनम् । नमयति नदीतीरनिकट-

---

* निरु० ५, ११, ११, ११ ।
† पु० ३. प० ५, २ । निरु० ८, ८ ।
‡ निरु० ३, २२. ४, २५ ।
§ 'नामन्-सीमन् (उ०४,१४६)'—इत्यादिनेति यावत् ।

वर्त्तिनो वेतसादीन्। अथवा 'अम गत्यादिषु' 'भूवादिः 'अम रोगे' चुरादिः, नञ्-पूर्वः; अस्मान्निपातनं पूर्ववत्। न अमन्ति गच्छन्त्यनेन। न हि स्नानपानोपयोगिजले विद्यमाने प्राणिनोऽन्यत्र गच्छन्ति। तथाहि—श्रोत्रियसजलनदीप्रभृतिषु विद्यमानेष्वेव वासो विधत्ते स्मृतिः। न आमयत्यनेन रोगी न भवत्यनेनेत्यर्थः। 'आपो अमीवचातनीः (ऋ० सं० ८,७,२५,६)'—इति श्रुतिः। "नामानि यह्वो अधि येषु वर्द्धते (ऋ० सं० ७,२,३३,१)"—"दधाना नाम यज्ञियम् (ऋ०सं० १,१,११,४)"—इति च निगमौ॥

(८०) सर्पिः। 'सृप्लृ गतौ (भू० प०)'। 'अर्चिशुचिहुसृपिछदिछर्दिभ्य इसिः (उ० २,१०१)'—इति इसि-प्रत्ययः। सर्पति द्रवद्रव्यत्वात्। * *। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८१) अपः*। 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० उ०)'। आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा (उ० ४,२०२)'—इत्यसुन् प्रत्ययो बाहुलकात् जलेऽपि भवति; अपः। आप इत्यनेन समानार्थम्। "बह्वीनां गर्भो अपसामुपस्थात् (ऋ० सं० १,७,१,४)"—"जामीनामग्निरपसि स्वसॄणाम् (ऋ० सं० २,८,१४,१)"—इति च निगमौ॥

(८२) पवित्रम्†। 'पूञ् पवने (क्र्या० उ०)'। 'पुवः सञ्ज्ञायाम् (३,२,१८५)'—इति करणे इत्र-प्रत्ययः। पुनात्यनेनात्मानं स्नातः। अथवा 'कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः (३,२,१८६)'—इत्यपां देवतात्वात् कर्त्तरि इत्र-प्रत्ययः। पुनाति पापकृतः। तथाच मनुः—'ज्ञानं

---

* प० २, १। निरु० ७, २७।

† प० ४, २। निरु० ५, ६।

तपोऽग्निराहारोमृन्मनोवार्य्युपाञ्जनम् । वायुः कर्म्मार्ककालौ च शुद्धेः कर्त्तॄणि देहिनाम् (५ अ० १ ० ५ स्लो०)’—इति । “शतपवित्राः स्वधया मदन्तीः (ऋ० सं० ५,४,१४,३)”—इति निगमः ॥

(८३) अमृतम्* । नञ्-पूर्वात् म्रियतेर्धातोः ‘तनिमृङ्भ्यां किच्च (उ० ३,८५)’—इति तन् प्रत्ययः । न म्रियन्ते हि प्राणिनोऽनेन पीतेन । अथवाऽत्यन्तस्वादुरसत्वादमृतमित्युच्यते ; तथा ‘अमृतोह्यापः’—इति श्रुतिः । “यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम् (ऋ० सं० २,३,१८,१)”—इति निगमः ॥

(८४) इन्दुः† । ‘ञि इन्धी दीप्तौ (रु० आ०)’ । अस्मात् ‘उन्देरिच्चादेः (उ० १,१२)’—इति विधीयमान उ-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, धकारस्य दकारश्च । इन्धे दीप्यते स्वेन तेजसा देवतात्वात् । यद्वा ; ‘उन्दी क्लेदने (रु० प०)’ । ‘उन्देरिच्चादेः (उ० १,१२)’—इत्यु-प्रत्यय आदेरिदादेशश्च उनत्ति भूमिमिन्दुः । यद्वा ; ‘इदि परमैश्वर्ये (भ्व० प०)’ । अस्माद् उ-प्रत्ययः । परमैश्वरं हि जलं देवतात्वात्, प्राणिनां प्राणनस्य जीवनस्य च तदायत्तत्वाच्च । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८५) हेम‡ । हिरण्यनामसु व्याख्यातम् (२) । हिनोति गच्छति निम्नं प्रदेशं, गम्यते वा तदर्थिभिः, वर्द्धते वा वर्षासु । निगमोऽन्वेषणीयः§ ॥

(८६) स्वः‖ । सुपूर्वादर्त्तेरन्तर्भावितण्यर्थात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त

---

* पु० २ । † प० २, १७. ५, ४ । निरु० १०, ४१ । ‡ पु० २ ।
§ सा० छ० आ० ६, १, ४, ४ द्रष्टव्यः । ‖ पु० ४ ।

(३,२,७५)'—इति विच्, गुणः, 'स्वरादिनिपातमव्ययम् (१,१, ३७), सुपो लुक्, रेफस्य विसर्जनीयः। अनावृष्ट्यादिजनितं क्लेशं सुष्ठु शोभनं गमयति नाशयति; स्वः। यद्वा; केवलादेव स्वार्थे णिच्, 'अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः'—इत्युक्तेरिष्टार्थसिद्धिः। अरणं गमनं दोषरहितत्वेन शोभनं यस्य, सुष्ठु गच्छति निम्नं प्रदेशमिति वा, सुष्ठु प्राणिभिर्गम्यते इति वा; स्वः। अकारान्तमप्यस्ति। सुपूर्वाद्रमतेश्च बाहुलकाड् भवति। * * *। "आविः स्वः कृणुते गूहते बुसं (ऋ॰सं॰ ७,७,१९,४)"—"स्वः सिषासन्नथिरो गविष्टिषु (ऋ॰सं॰ ७,३,१,२)"—इति च रेफान्तस्य निगमौ। "आसु स्वासु वंसगः (ऋ॰सं॰ ८,८,२,३)"—इत्यकारान्तस्य। समाम्नायपाठः उभयत्र समानः॥

(८७) सर्गाः। 'सृज विसर्गे (तु॰प॰)'। कर्मणि घञ्। सृज्यते मेघैर्विसृज्यत इति सर्गः; जसि सर्गाः। यद्वा; सर्गो वेगः; 'अर्श-आदित्वादच् (५,२,१२७)'। वेगवन्ति हि जलानि। "सर्गासो वताँद्दव (ऋ॰सं॰ ७,७,११,४)"—इति निगमः॥

(८८) शम्बरम्*। सम्पूर्वाद् वृणोतेः 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३,३, ५८)'—इत्यप्। संव्रियते मेघैः। यद्वा; पचाद्यच् (२,१,१३४), वृणोति हि भूमिं संवरम्। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) शम्बरम् यद्वा; शम्बो वज्रः निरुक्तो मेघनामसु(१०)। तद्वानपीन्द्रः शम्बः, मत्वर्थीयस्य लुक्। 'रा दाने (अदा॰प॰)'; शम्बेनेन्द्रेण दीयते शम्बरः। 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८वा॰)'—इत्यस्योपलक्षणार्थ-

---

* पृ॰ १०।

त्वात् कः। यद्वा; शञ्च तद्वरञ्च शम्बरः। शमनं च रोगाणामुत्कृष्टञ्च सर्वपदार्थेषु इत्यर्थः। 'शम्बरं सम्बरं जलम्'—इति माधवः। "अतिथिग्वाय शम्बरं गिरेरुग्रो अवाभरत् (ऋ०सं० २,१,१९,२)"—इति निगमः॥

(८९) अभ्वम्*। आङ्-पूर्वात् भवतेः क इत्येष बाहुलकाद् भवति, उपसर्गह्रस्वत्वञ्च। 'छन्दस्युभयथा (६,४,८६)'—इति सुपि भूसुधियो र्विधीयमानो यणादेशो व्यत्ययेन क-प्रत्ययेऽपि भवति। आ समन्ताद् भवति विद्यते अभ्वम्। 'अभ्वमा भवति'—इति माधवः। "सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति (ऋ०सं० २,४,८,३)"—इति निगमः॥

(९०) वपुः†। 'टु वप बीजतन्तुसन्ताने (भू०उ०)'। 'अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् (उ० २,११०)'—इत्युसि-प्रत्ययः। उप्तेऽनेन बीजम्; बीजवपने हि जलं साधकतमं भवति।"चरिष्णु१र्चिर्वपुषामिदेकम् (ऋ०सं० ३,५,७,४)"—इति निगमः॥

(९१) अम्बु‡। अन्तरिक्षनाम्नोऽम्बरशब्दस्य निर्वचने विस्तरेणोक्तम् (३)। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(९२) तोयम्§। तवतेर्वृद्धिकर्मणः (निरु० ९,२५) 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति यत्-प्रत्ययो निपातितो द्रष्टव्यः। वर्द्धते वर्षासु। 'तुदति तोयम्'—इति क्षीरस्वामी। तुदतेः पूर्ववत् यत्-प्रत्यये निपातनाद् दकारलोपो गुणः। यद्वा; तुदिः

---

* पु० १०।   † प० २,७।
‡ निरु० ३,१०।   § प० २,१५।

सौत्र आवरणार्थः। "तोयेन जीवङ्घः ससर्ज भूम्याम् (?)"—इति निगमः॥

(९३) तूयम्*। पूर्ववन्निपातनाद्रूपसिद्धिः। उकारस्य दीर्घः (६,३,१३३)। निगमोऽन्वेषणीयः†॥

(९४) कृपीटम्। 'कृपू सामर्थ्ये (भ्रू० आ०)'। 'कृतॄकृपिभ्यः कीटन् (उ० ४,१८०)'—इति कीटन् प्रत्ययः। 'कृपो रो लः (८,२,१८)'—इत्यत्र, काशिकावृत्तिः —'कृपण-कृपीट-कर्पूरादयोऽपि कृपेरेव द्रष्टव्यः'। 'उणादयो बहुलम् (३,३,१)'—इति च कृपेरेव बाहुलकाल्लत्वाभावः। भाष्ये तु—'कृपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः (८,२,१८भा०)'—इति लत्वाभावः। कल्पते तापनिवारणाय। "यत्रा कृपीटमनु तद्दहन्ति (ऋ० सं० ७,७,२१,२)"—इति निगमः॥

(९५) शुक्रम्‡। 'शुच दीप्तौ (निघ० १,१७)'। अस्मात् 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र (उ० २,२७)'—इत्यादिना ककारान्तादेशो र-प्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते। शोचते शुक्रः। यद्वा; शोचते र्ज्वलतिकर्मणः (निघ० १,१७) सम्पदादित्वात् (३,३,९५वा०) क्विप्। शुचि, तद्यस्य; रो मत्वर्थीयः। दीप्तमित्यर्थः। शुक्रं तेजः शब्दो वा, रेतः-पर्यायत्वात् 'देवानां वै रेतो वर्षम्'—इति श्रुतेः उदकनामत्वमपि बोद्धव्यम्। "शुक्रासु ते शुक्रमायुनाम् (?)"—इति निगमः॥

---

* प० २, १५। निरु० ८, १२।

† ऋ० सं० ७, ७, २०, २ द्रष्टव्यः।

‡ निरु० ८, ११. १२, १७।

(९६) तेजः*। 'तेजृ पालने' भ्वादिः परस्मैपदी। असुन् (उ० ४,१८४)। तेजयति पालयति प्राणिनः पिपासादिनिवारणात्। यद्वा; 'तिज निशाने (भ्व० आ०)' असुन्। अग्निजत्वादपां कार्य-कारणयोरभेदोपचारात् तेज इत्युक्तिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(९७) स्वधा†। स्व-शब्द उपपदे 'डु धाञ् दानधारणयोः (जु० उ०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)'। स्वमात्मानं सर्वा-न्तर्यामिणं भगवन्तं नारायणं धारयति 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। अयनं तस्य ताः पूर्वं‡ तेन नारायणः स्मृतः (मनुः १अ० १०श्लो०)'—इति। स्वं धनं ददातीति वा; शस्यो-त्पत्तिहेतुत्वात्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(९८) वारि। ऊर्णोतेः इण् प्रत्ययः। वार्यते तत् सेत्वादिभिः पुरुषैः। वाजसनेये सौत्रामणी-प्रैषे—"देवं बर्हिर्वारितीनाम् (य० वा० सं० २१,५७)"—इति निगमः। अस्य भाष्यकृदुवटः—'वारिती-नामुदकवतीनां वारिप्रभवानां वा ओषधीनां सम्बन्धिनि अध्वरे स्तीर्णम्'—इत्यादि॥

(९९) जलम्। 'जल घातने (भ्व० प०)', 'घातनं तैक्ष्ण्यम्'—इति वृत्तिः। जलति शीतं भवति। यद्वा; जायत इति जः। 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति डो निरुपपदादपि जनेर्भवति। जैः जातैः प्राणिभिः लायते आदीयते इति जलम्। 'ला आदाने (अदा० प०)'। निगमोऽन्वेषणीयः॥

---

* प० १७।

† प० २, ७. ३, ३०। निघ० ७, २५।

‡ 'तायदस्यायनं पूर्वम्'—इति मत्पुस्तक-पाठः।

(१००) जलाषम्*। जैः जातैः लष्यते वाञ्छ्यते (भू० उ०) इति जलाषम्। ज-शब्द उपपदे लषेः कर्मणि घञ्। 'जलाषं ज-लषितं जातैः'—इति माधवः। यद्वा; जलाषमिति सुखनाम, सुखहेतु-त्वादपां तद्धेतौ ताच्छब्द्यम्। "रुद्रं जलाषभेषजम् (ऋ० सं० १,३, २६,४)"—इति निगमः। 'जलाषमुदकनाम वा'—इति माधवो ऽभाषयत्॥

(१०१) इदम्। 'इदि परमैश्वर्ये (भू० प०)', इतित्वान्नुम्। 'इन्देः कमिर्नलोपश्च (उ० ४,१५२)'—इति कमि-प्रत्ययः। देवत्वा-दपां परमैश्वर्यं विद्यते। 'इणो दमुग्'—इति श्रीभोजदेवः; ईयते निम्नं प्रदेशं गम्यते वा। यद्वा; इन्धेः कमिन् बाहुलकान्नलोपो धकारस्य दकारश्च। इन्धे दीप्यते इदम्। "स्वसारो या इदं ययुः (ऋ० सं० २,५,२६,५)"—"ता जिह्वया सदमेदं सुमेधाः (ऋ० सं० ५,१, १०,३)"—"रूपामिमानो अरुणोदिदन्तः (ऋ० सं० ४,२,१९, ३)"—इति च निगमाः॥

॥ इत्येकशतमुदकनामानि (१०१) ॥ १२ ॥

अवनयः(१)। यव्याः(२)। खाः(३)। सीराः(४)। स्रोत्याः(५)। एन्यः(६)। धुनयः(७)। रुजानाः(८)। वक्षणाः(९)। खादो-अर्णाः(१०)। रोधचक्राः(११)। हरितः(१२)। सरितः(१३)। अग्रुवः(१४)। नभन्वः(१५)। वध्वः(१६)। हिरण्यवर्णाः(१७)।

---

* प० ३, ६।

(२) कातिरिक्तसर्वेष्वेव पुस्तकेषु "यव्याः"—इति, टीकाकृत्सम्मतश्च।

(१५) "नभन्वः" ख।। "नभन्वाः" C. D. E।

रोहितः[१८]। सस्रुतः[१९]। अर्णाः[२०]। सिन्धवः[२१]। कुल्याः[२२]। वर्यः[२३]। उर्व्यः[२४]। इरावत्यः[२५]। पार्वत्यः[२६]। स्रवन्त्यः[२७]। ऊर्जस्वत्यः[२८]। पयस्वत्यः[२९]। सरस्वत्यः[३०]। तरस्वत्यः[३१]। हरस्वत्यः[३२]। रोधस्वत्यः[३३]। भास्वत्यः[३४]। अजिराः[३५]। मातरः[३६]। नद्यः[३७]। इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि* ॥ १३ ॥

(१) अवनयः†। पृथ्वीनामसु व्याख्यातः (१)। अवन्ति जगत् स्वोदकेन, अव्यन्ते प्राणिभिस्तीरादिनिर्माणेन। "आसिञ्चन्तीरवनयः समुद्रम् (ऋ० सं० ४,४,३१,१)"—"गा न व्राणा अवनीरमुञ्चत् (ऋ० सं० १,४,२९,५)"—इति च निगमौ। निगमेषु बहुवचनान्तत्वेन प्रायशः श्रवणात् सर्वत्र बहुवचनान्तत्वम्‡ ॥

(२) यह्व्यः§। 'या प्रापणे (अदा० प०)'। 'शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवा (उ० १,१५२)'—इति निपातनात् अ-प्रत्ययो धातोर्ह्रस्वत्वं हुगागमश्च। बाहुलकादापः स्थाने ङीप् पीप्पल्यादित्वाद् द्रष्टव्यम्। याति तांस्तान् प्रदेशान् प्राप्यन्ते वा प्राणिभिः। यद्वा; 'यह्वः'—इति महन्नाम (निघ० ३,३), पूर्ववत् ङीप्। यह्व्यः महत्यो नद्यः।

---

(२३) "ऋतावर्यः"—इति माधवः। (२४) "ऊर्व्यः" c, ग।

(२६) "वार्वत्यः" ग. C. D. E। (२७) "रेवत्यः"—इति च टीकासम्मतः।

* "इति नदीनाम्" ग। † पु० १।

‡ एकवचनान्तपाठा अपि दृश्यन्ते परं ते पृथिवीवाचकाः प्रायः। तथाहि ऋक्संहितायाम्—२, २, ५, ५ अवनिं=भूमिम्, ततः २, ४, २५, २ अवनिः=भूमिः, ततः ३, ६, २, १ अवनिं=भूमिम् इति; एकत्र तु अवनिः=रचकः इति व्याख्यातवांश्च सायणः १, १, ८, ५।

§ प० ३, ३। निरु० ८, ८।

द्विधातुजं वा इदं नाम,—यातेर्ह्वेञः, पृषोदरादिः (६,३,१०९)। याताश्च प्राणिभिः हूताश्च यज्ञेष्वित्यर्थः। “स्वयमत्कैः परिदीयन्ति यह्वीः (ऋ० सं० २,७,२४,४)”—“अवर्द्धयन्त्सुभगं सप्त यह्वीः (ऋ० सं० २,८,१३,४)”—इति च निगमौ॥

केषु चित् कोशेषु “यव्याः”—इतीदं नाम दृष्टम्। ‘यु मिश्रणे (अदा० प०)’ पृथग्भावोऽप्यस्यार्थः—इति नैगमकाण्डे ‘वियुते (निरु० ४,२५)’ इत्यस्य निर्वचने स्कन्दस्वामिना प्रतिपादितः। ‘यु मिश्रणे’—इति अयं पठ्यते, प्रयुज्यते च—‘जनयत्यै त्वा संयौमि’—इति, तथापि पृथग्भावेऽपि वर्त्तते। न चायं वेरुपसर्गस्यार्थः, केवलस्यापि दर्शनात्—‘युतं धनमस्य’, ‘युतं भोजनमस्य’, ‘युतोऽयम्’—इति पृथग्भूत इति गम्यते’—इति। अस्मात् ‘आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च (३,१,१२६)’—इति ण्यति प्राप्ते ‘कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)’—इति ‘अचो यत् (३,१,९७)’, गुण, ‘वान्तो यि प्रत्यये (६,१,७९)’ वर्षासु मेघैरुदकेन मिश्रणीयाः, अन्येषु सूर्यरश्मिभिराकृष्टेन पृथग्भवन्तीति वा। अथवा ‘युञ् बन्धने (क्र्या० उ०)’ अस्मात् अघ्न्यादित्वात् (उ० ४,१०८) यक् द्रष्टव्यः। बध्यते आसु सेतुरिति, यव्याः। यद्वा; यवेभ्यो धान्यविशेषेभ्यो हिताः ‘खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च (५,१,७)’—इति यत्। नदीजवेनापि वर्द्धन्ते यव्याः। “वार्ण त्वा यव्याभिः (ऋ० सं० ६,७,२,२)”—इति निगमः। ‘ह्रदमिव कुल्याभिः’—इति माधवभाष्यम्। अनयोर्युक्तं गृह्णन्तु सूरयः॥

(३) खाः*। ‘खन अवदारणे (भ्वा० उ०)’, ‘अन्येष्वपि दृश्यते

---

* निरु० २, १३. १०, ९।

(३,२,१०१)'—इत्यत्र 'अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः (३,२, १०१भा०)'—इत्युक्ते निरुपपदादपि जनिव्यतिरिक्तादपि खने ड: प्रत्ययः, टाप्। वृत्रहननादिन्द्रेण खाताः। तथा च श्रुतिः—'अपां बिल मपिहितं यदासीद् वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार (ऋ० सं० १,२,३८,१)'—इति, 'इन्द्रो अस्माँ अरदद् वज्रबाहुः (ऋ० सं० ३,२,१३,१)'—इति च नदीवाक्यम्*। यद्वा; खनन्ति भूमिं वेगेन वहन्त्यः। अथ वा। 'खै दाने (?)'। 'घञर्थे क-विधानम् ३,३,५८)'—इत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् कः, टाप्। 'खै स्थैर्ये हिंसायाञ्च (भू० प०)'—इति वा। खायन्ति स्थिरा भवन्ति वृत्रेण रुद्धाः, हिंस्यन्ते वा तेन, खाः। "सरायस्खासुप सृजा गृणानः (ऋ० सं० ४,७,८,४)"—"ऋध्याम ते वरुण खामृतस्य (ऋ० सं० २, ७,९,५)"—इति च निगमौ॥

(४) सीराः†। 'षिञ् बन्धने' भौवादिकः क्रैयादिकश्च। 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च (उ० २,२४)'—इति र-प्रत्ययः। सीयन्ते बध्यन्ते आसु सेत्वादितः शिलादिभिरवतारा वा। 'सरणात् सीरः'—इति सर्त्तेर्धातोः 'कृपृशृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् (उ० ४,२९)'—इति बाहुलकाद् भवति टि-लोपश्च। 'सीरा शब्दो नदी-वचनान्तोदात्तः, हल-वचन आद्युदात्तः'—इति माधवः। "द्रवित्न्वः पृथिव्यां सीरा अधि (ऋ० सं० ८,१,८,४)"—"सीरा इन्द्रः स्रवितवे पृथिव्या

---

* तथाचेय मनुक्रमणिका—'तत्र नदीवाक्यं चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशम्यः'—इति तत्र चेयं षष्ठी।

† निरु० ९, ४०।

(ऋ॰ सं॰ ३,६,२,३)"—इति च निगमः ॥ "सीरा युञ्जन्ति कवयः (ऋ॰ सं॰ ८,५,१८,४)"—इति हल-वचनः ॥

(५) स्रोत्याः। स्रोतसि भवाः। 'स्रोतसो विभाषाड्यड्ञौ (४,४,११३)'—इति ड्य-प्रत्ययः। स्रोतोऽनुसरणाद्धि नद्यो भवन्ति। "नवति स्रोत्या नव स्रवन्तौ (ऋ॰ सं॰ ८,५,२५,३)"—इति निगमः ॥

(६) एन्यः। 'इण गतौ (अदा॰ प॰)'। 'वीज्याज्वरिभ्यो निः (उ॰ ४,४८)'—इति बाहुलकान्नि-प्रत्ययः। 'कृदिकारात् (४,१,४५ वा॰)'—इति ङीप्। यन्ति एभ्यः गमन-स्वभावा हि नद्यः गम्यन्ते वा प्राणिभिः। "वि यद् वर्त्तन्त एन्यः (ऋ॰ सं॰ ४,३,१२,२)" —इति निगमः। एनी-शब्दो नदी-वचनो ऽन्तोदात्तः अन्यत्राद्युदात्तः इति माधवः। "एनी त एते बृहती अभिश्रिया (ऋ॰ सं॰ २,२,१३,६)"—इति अस्योदाहरणम् ॥

(७) धुनयः*। 'धूञ् कम्पने' भौवादिः। बहुलानुवृत्तेः 'घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि (उ॰ ४,५२)'—इत्युक्ते र्नि-प्रत्ययः किच्च। धुन्वन्ति कम्पयन्ति तीरवृक्षादीनि, कम्पन्ते वा स्वयं गमनशीलत्वात्। "दिवेदिवे धुनयो यन्त्यर्थम् (ऋ॰ सं॰ २,७,१२,२)"—इति निगमः ॥

(८) रुजानाः†। 'रुजो भङ्गे' तुदादिः परस्मैपदी। व्यत्ययेन शानच्, अत्र च प्रथमा-समानाधिकरणे शानच् भवति, सुगागमस्तु न क्रियते आगमानित्यत्वेन व्यत्ययेन वा। रुजन्ति कूलानि। "सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः (ऋ॰ सं॰ १,२,३७,१)"—इति निगमः ॥

---

* निरु॰ ५,२। † प॰ ४,३। निरु॰ ६,४।

(९)। वक्षणाः*। 'वक्ष रोषे (भू०प०)'। 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च (?)'—इति युच्। वक्षन्ति क्रुध्यन्तीव हि ताः वर्षासमये वेगेन गच्छन्त्यः। चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः। यद्वा; 'वह प्रापणे (भू०उ०)'। अस्माद् 'युच् बहुलम् (उ०२,७४)'—इति युचि षुगागमो बाहुलकाद् भवति। स्वयं प्रवहन्ति हि ताः। 'वक्षतिः प्राप्तिकर्मणः स्यात्'—इति माधवः। युच्। प्राप्यन्ते हि ताः प्राणिभिः प्राप्नुवन्ति वा समुद्रं निम्नं वा। "प्र वक्षणा अभिनत् पर्वतानाम् (ऋ०सं०१,२,३६,१)"—"महि ज्योतिर्निहितं वक्षणासु (ऋ० सं० ३,२,३,४)"—इति निगमौ॥

(१०) स्वादोअर्णाः। 'स्वाद भक्षणे (भू०आ०)'। कर्त्तर्य्य-सुन् (उ०४,१८४) अर्णशब्दोऽकारान्तोऽपि निरुक्त उदकनामसु (१२)। स्वादः, भक्ष्यमाणः। भक्षणेन चात्र बाधनं लक्ष्यते, तेन कूलं बाधमानोऽर्णो जलं यासामिति स्वादोअर्णः, वेगवज्जला इत्यर्थः। 'प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे (६,१,११५)'। तथा च माधवः—"धन्व-र्णसो नद्यः स्वादोअर्णाः (ऋ०सं०४,२,२६,२)"—इत्यत्र 'धन्वर्णसस्तद्वज्जलाः। स्वादोअर्णा जलान्विताः। स्वादो वेगवज्जलं यासां तास्तथोक्ताः भक्षितकूलोदकाः'—इति। "धन्वर्णसः (ऋ०सं० ४,२,२६,२)"—इत्ययं निगमः। अत्रार्णश्-शब्दो विशेषणम्, अन्यो वा निगमोऽन्वेषणीयः॥

(११) रोधचक्राः। 'रुधिर् आवरणे (रु०प०)', 'भावे (३३ १८)' घञ्। 'डु कृञ् करणे (तना०उ०)', 'घञर्थे क-विधानम्

* निरु० १,१३।

(३,३,५८वा०)—इति कः। 'कृञादीनां के द्वे भवतः'—इति द्वित्वम्। चक्रम् करणम्, रोधः, रोधस्य निरोधस्य चक्रं करणं कृतिरासां विद्यते इति रोधचक्राः। नद्यो वृक्षा प्राणिनां स्वैर-सञ्चरणनिरोधकारिण्यः। यद्वा; रोधः तीरं, तस्य करणं निर्माण-मासां विद्यते तीरवत्यो हि नद्यः। सकारलोपश्छान्दसः। यद्वा; रुधेः करणे घञि (३,३,१९) रुध्यतेऽनेन जलप्रवाह इति रोधः शब्दः करणं निर्माणमासां विद्यते। "समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः (ऋ० सं० २,५,१३,२)"—इति निगमः॥

(१२) हरितः*। 'हृञ् हरणे' भ्वादिः (उ०), 'हृ प्रसह्यकरणे' जुहोत्यादिः (?)। 'हृसृरुहियुषिभ्य इतिः (उ० १,९४)'। हरन्ति वृक्षगुल्मादीनि वेगेन, प्रसह्य हरन्ति वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१३) सरितः। 'सृ गतौ (भ्० प०)'। पूर्वेण सूत्रेण (उ० १, ९४) इति-प्रत्ययः। एन्य इत्यनेन समानार्थः। "सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेनाः (ऋ० सं० ३,८,११,१)"—"यो वां समुद्रान्त्-सरितः पिपर्त्ति (ऋ० सं० ५,५,१७,२)"—इति च निगमौ॥

(१४) अग्रुवः†। 'अगि गतौ (भ्० आ०)'। 'जत्र्वादयश्च (उ० ४,१००)'—इति रु-प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्योऽयं शब्दः, निपातनान्न-लोपः, 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् (६,४,८६वा०)' —इत्युवङ्। गच्छन्ति तांस्तान् प्रदेशान्। 'अग्रुवो गमनात् नद्यः'—इति माधवः। "समग्रुवो न समनेष्वञ्जन् (ऋ० सं० ५,२,१,५)"—इति निगमः॥

---

* पु० ६। † प० २, ५।

(१५) नभन्वः । 'णभ तुभ हिंसायाम्' भ्वादिरात्मनेपदी, दिवादिः क्र्यादिश्च परस्मैपदी । 'दाभाभ्यां नुः (उ० ३,३१)'—इति बाहुलकात् नु-प्रत्यये नकार उपजनः । नभन्ते, नभ्यन्ति, नभ्नन्ति इति नभन्वः । 'जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राङ् णौचङ्युपधायाः'—इति विकल्पितत्वात् 'जसि च (७,३,१०९)'—इति गुणाभावः । नद्यो हि बाधिकाः कूलादीनाम् । "प्राग्रुवो नभन्वो३ नवक्राः (ऋ० सं० ३,६,२,२)"—इति स्त्रीलिङ्गे निगमः । "प्र पर्वतस्य नभनूँरचुच्यवुः (ऋ० सं० ४,३,२४,७)"—इति पुंल्लिङ्गे । अत्र 'सिन्धवः स्युर्नभन्वः'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी* ॥

(१६) वध्वः† । 'वह प्रापणे (भ्वा० उ०) । 'वहो धश्च (उ० १, ८०)'—इति ऊ-प्रत्ययः । वहन्ति उह्यन्ते वा भूम्याम् । यद्वा ; समुद्रस्य भार्यात्वात् वध्व इत्युच्यते । सरित्पतिर्हि समुद्रः । निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

(१७) हिरण्यवर्णाः । हिरण्यशब्दो निरुक्तः (१।२।१) 'हर्यतेः कन्यन् हिरश्च'-इत्यादिना । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)' । 'ऋज्रेन्द्राग्र-वज्र (उ० २,२७)'—इत्यादिना रन्-प्रत्ययान्तो निपातितः । वृणोति व्रियते वाऽसाविति वर्णः श्वेतादिः । हिरण्यः कान्तः इष्टो वर्णो यासां ताः । यद्वा ; हिता घर्मादौ रमणीया मनः-प्रह्लादजनयित्र्यः, वारिकाश्च तापादेर्भूम्या वा इति । "हिरण्यवर्णाः परियन्ति यद्वीः (ऋ० सं० २,७,२३,४)"—इति निगमः ॥

---

* 'भनतेः शब्दकर्मणो नभ्राड़िितवत् नभनवः उदकानि'—इति च तत्रैव सायणीयव्याख्यानम् ।

† निरु० २, २ ।		‡ ऋ० सं० ४, ३, १, ६ द्रष्टव्यः ।

(१८) रोहितः* । 'रुह वीजजन्मनि (भ्वा० प०)' । 'हृसृरुहि-युषिभ्य इतिः (उ० १,९४)' । रोहन्त्याभिर्वीजानि, तज्जलेन हि वीजानि प्ररोहन्ति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१९) सस्रुतः । सम्पूर्वात् 'स्रु गतौ (भ्वा० प०)'—इत्यस्मात् 'क्विप् च (३,२,७६)'—इति क्विप् प्रत्ययः । सङ्गताः संस्रुतः । समोऽन्त-लोपश्छान्दसः । क्षुद्रनद्यो महानद्यश्च परस्परं सङ्गता भवन्ति ततः सस्रुत इत्युच्यन्ते । सस्रुत सङ्गता इति माधवः । यद्वा ; स्रवतेः सम्प-दादित्वात् (३,३,९४वा०) क्विप् । स्रवणं स्रुतजलप्रवाहः स्रोत इत्यर्थः, तया सह वर्त्तन्ते इति सस्रुतः । 'सहस्य सः सञ्ज्ञायाम् (३, ६,७८)'—इति सः, सस्रुतः । 'सस्रुतः स्रोतसा युक्ताः'—इति च माधवः । "ऋतस्य धेना अयनन्त सस्रुतः (ऋ० सं० २,२,८,१)"—इति निगमः ॥

(२०) अर्णाः† । 'ऋण गतौ' तनादिः (प०) । 'पचाद्यच् (३, १,१३४)' । अर्णन्ति गच्छन्त्यर्णाः । यद्वा ; अर्ण इत्यकारान्तमप्युदक-नामेत्युक्तम् (१३५पृ०) । अर्श आदित्वादच् (५,२,१२७) । जल-वत्यो हि नद्यः । 'अर्णैरर्णांस्युपगाः'—इति माधवः । तत्र पक्षे 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३,६)'—इति न-प्रत्ययः । यद्वा ; पचाद्यचि (३,१,१३४), अर्त्तेः 'उदके नुट् च (उ० ४,१९२)' —इत्यसुनि विहितो नुडागमो बाहुलकाद् भवति । "ऋणोरपो अनवद्यार्णाः (ऋ० सं० २,४, १६,२)"—इति निगमः ॥

---

* प० १५. २, ५ ।

† निरु० ११, २७ ।

(२१) सिन्धवः* । 'स्यन्दू प्रस्रवणे (भ्रू० आ०)' । 'स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च (उ० १,११)'—इत्यु-प्रत्ययः । स्यन्दन्ते इत्यर्थः । "अधो अचाः सिन्धवः स्रोत्याभिः (ऋ० सं० ३,२,१३,४)"—"यस्य ते सप्त सिन्धवः (ऋ० सं० ६,५,७,२)"—इति च निगमौ ॥

(२२) कुल्याः । 'कुल संस्याने (भ्रू० प०)'। कोलन्ति संस्त्यायन्त्यस्मिन् शिलादय इति कुलं पर्वतः । कुले प्रधान भूते पर्वते भवाः कुल्याः । 'भवे छन्दसि (४,४,११०)'—इति यत्। कुलिशनिर्वचने 'कुलशातनः (निरु० ६,१७)' । मेघस्य पर्वतस्य वा समुच्छ्रिताः प्रदेशाः, कुलाः, तेषां च शातनः इत्युक्तेः । मेघस्य पर्वतस्य वा समुच्छ्रिते प्रदेशे कुले भवन्तीति कुल्याः । चीरस्वामी तु 'कुलानि पर्वतानि श्यति पचच्छेदनेन तनूकरोति, कुलिशः'—इत्युक्तवान् । यद्वा; 'कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित् (अम० १,१०,३४)'—इत्यत्र चीरस्वामिनो व्याख्या—'कृत्रिमा अल्पा च चेत्रसेकार्था कुल्या' । कुले साधुः 'तत्र साधुः (४,४,९८)'—इति यत् । यदाहुः—'कुल्यादानं जलं विद्यात् कुल्यो मान्ये व्यवस्थितः । दाम्पत्यं कुलमित्यन्ये हलं वा कुलमुच्यते'—इति। "स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः परस्तात् (ऋ० सं० ४,४,२८,३)"—"हृद्रं कुल्या इवाऽऽशत (ऋ० सं० ३,३,९,३)"—इति च निगमौ ॥

---

* निरु० ५, २७. ९, २६. १०, ५ ।

† "अष्टागवं धर्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम्। चतुर्गवं गृहस्थानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥"—इति हारीतः। 'षड्गवं मध्यमं हलमिति तथाविध हलद्वयेन यावती भूमिर्वाह्यते तत्कुलमिति वदति'—इति कुल्लूकः (मनुः ७, ११९)।

(२ ३) वर्यः। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)', 'वृङ् सम्भक्तौ (क्र्या० आ०)'। 'अच इः (उ० ४,१३४)'—इति इ-प्रत्ययः, 'कृदिकारात् (४,१,४५वा०)'—इति ङीष्। वरणीयाः सम्भजनीया वा वर्यः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

इदं नाम माधवः "ऋतावर्यः"—इत्यपठत्। 'ऋतमित्युदकनाम (निरु० २,५२),'छन्दसी वनिपौ च (५,२,१२२वा०)'—इति मत्वर्थीयो वनिप्, 'वनो र च (४,१,७)'—इति ङीब्रेफौ, 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः; ऋतावर्यः। "ऋतावरीरूपं मुहूर्त्तमेवैः (ऋ० सं० ३,२,१२,५)"—इति निगमः॥ अत्र स्कन्द-स्वामिना 'नदीनाम'—इति नोक्तम्, युक्तं गृह्णन्तु सूरयः॥

(२४) उर्व्यः*। 'ऊर्णुञ् आच्छादने (अदा० उ०)'—इत्यस्माद् वृणोतेश्च। उर्व्यं इति पृथिवीनामसु व्याख्यातम् (१,१,१०)। महत्यो नद्यः, छादयित्र्यो वा भूमेः स्वेनोदकेन॥

एतदादीनामुत्तरेषां नाम्नां निगमा अन्वेषणीयाः प्रायेण॥

(२५) इरावत्यः†। 'इण गतौ (अदा० प०)'। 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्र-विप्र (उ० २,२७)'—इत्यादिना र-प्रत्ययो गुणाभावो निपात्यते। इरा बलं, तदासामस्ति मतुप्, वत्वं, ङीष्॥

(२६) पार्वत्यः। पर्वतशब्दो निरुक्तो मेघपर्वतानां नामत्वेन (१,१०,९)। 'तस्यापत्यम् (४,१,९२)'—इत्यण्, ङीष् (४,१,१५)॥

(२७) स्रवन्त्यः। 'स्रु गतौ (भ्वा० प०)', । लट्, शतृतो ङीप्।

---

* पृ० १। † ऋ० सं० ४, ४, ७, २ निगमोऽस्य द्रष्टव्यः।

सर्वदा गमनस्वभावः। "नवतिं स्रोत्या नव च स्रवन्तीः (ऋ॰सं॰ ८,५,२५,३)"—इति निगमः। अत्र स्रोत्या इति विशेषणम्॥

अस्य स्थाने "रेवत्यः"—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते। तदा; 'रयिः'—इत्युदकनाम (१२,७३)। रयिरासामस्तीति मतुप्, 'रये-र्मतौ बहुलम् (६,१,३४वा॰)'—इति सम्प्रसारणम्। "पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् (ऋ॰सं॰ ८,८,३८,१)"—इति निगमः। सिन्धुशब्दो विशेषणम्॥

(२८) ऊर्जस्वत्यः*। 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' चुरादिः (प॰)। असुन् (उ॰४,१८४)। ऊर्जयतीत्यूर्जो बलं तेन तद्वत्यः। 'अस्मा-यामेधास्रजो विनिः (५,२,१२१)'—'बहुलञ्छन्दसि (५,२, १२२)'—इत्युक्ते मतुप्, 'तसौ मत्वर्थे (१,४,१९)'—इति भ-सञ्ज्ञा। बलवत्यो हि नद्यः यतः स्ववेगेन स्थिरानपि वृक्षादीन् हरन्ति। 'ओजसा वा एता वहन्ती रिवोद्घती रिव आकूलन्ती रिव धावन्ती रिव (?)'—इति श्रुतिः॥

(२९) पयस्वत्यः†। 'पा पाने (भ्वा॰प॰)'। पिबतेरी चासुन् (६,४,६६। उ॰४,१८४)। पीयत इति पयः। प्यायतेर्वा (भ्वा॰ आ॰) असुनि बाहुलकात्; 'प्यायः पी (६,१,२८)'—इति निष्ठायां विहितः पी-भावो भवति। वर्द्धतेऽनेन पीतेन प्राणिन इति पयः। उदकं तद्वत्यः‡॥

---

* निरु॰ ८, २२। † पु॰ ७।

‡ निगमस्त्वस्य ऋ॰सं॰ ५, ६, १४, २ द्रष्टव्यः।

(३०) सरस्वत्यः*। सर इत्युदकनाम्नि निरुक्तम् (१२,३८); तद्वत्यः सरस्वत्यः† ॥

(३१) तरस्वत्यः। 'तॄ प्लवनतरणयोः (भ्वा०प०)'। असुन् (उ० ४,१८४)। तरन्त्यनेनापदमिति तरो बलं, तद्वत्यः ॥

(३२) हरस्वत्यः। 'हृञ् हरणे (भ्वा०उ०)'। असुन् (उ० ४, १८४)। 'उदकं हर उच्यते'—इति निरुक्तम् (४,१९); तद्धि बहवो हरन्ति, सर्वं ह्रियते वा प्राणिभिरुपभोगाय, तद्वत्यः‡ ॥

(३३) रोधस्वत्यः। रोधसा तीरेण, तद्वत्यः। "चित्रा रोधस्वतीरनु (ऋ०सं० १,३,१७,१)"—इति निगमः ॥

(३४) भास्वत्यः§। 'भा दीप्तौ (अदा०प०)'। असुन् (उ० ४, १८४। भा दीप्तिः, तद्वत्यः; दीप्तिमत्यो हि नद्यः ॥

(३५) अजिराः‖। 'अज गतिक्षेपणयोः (भ्वा०प०)'। 'अजिर-शिशिर-शिथिल-स्थिर-स्फिर-स्थविर-खदिराः (उ० १,५३)'—इति किरच्-प्रत्ययो वी-भावाभावश्च निपात्यते। अजन्ति गच्छन्ति क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते आसु नाव इति। यद्वा; 'अजिरम्'—इति क्षिप्रनाम (निघ० २,१५), अजिराः शीघ्रगाः ॥

(३६) मातरः¶। 'माङ् माने (अदा०आ०)'। तृन्-तृचौ, 'शंसिक्षदादिभ्यः सञ्ज्ञायां तृन्-तृचौ** (उ० २,८७)'—इति वच-

---

* पु० ११। † निगमस्त्वस्य ऋ०सं०४, ८, २०, २ द्रष्टव्यः।

‡ निगमस्त्वस्य ऋ० सं० २, ६, २०, १ द्रष्टव्यः।

§ पु० ८।

‖ प० २, १५।

¶ निरु० २, ८. ४, १९. ८, १८. १२, ७।

** 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः सञ्ज्ञायां चानिटौ'—इति कौ० पाठः।

नात् । 'न षट्स्वस्रादिभ्यः (४.१,१०)'—इति ङीप्-प्रतिषेधः । निर्मीयते प्रजापतिना, मान्ति आसु आप इति वा, मातृनलोकस्य रचिका इति वा ; नदीमातृक इति हि देशस्य व्यपदेशः* । "जज्ञानं सप्तमातरः (ऋ० सं० ७,५,४,४)"–"द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषु (ऋ० सं० २,२,८,२)"—इति च निगमौ ॥

(३७) नद्यः† । 'णद अव्यक्ते शब्दे (भू० प०)' । पचाद्यच् (३,१,१३४) । तत्र च 'नदट्'—इति टिदयं पठ्यते (४,१,१५भा०), ततो ङीप् । नदन्ति नद्यः । * * *। "सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः (ऋ० सं० १,४,१९,२)"—"प्रतीपं शाप नद्यो वहन्ति (ऋ० सं० ७,७,२०,४)"—इति च निगमौ ॥

॥ इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि ॥ १३ ॥

अत्यः(१) । हयः(२) । अर्वा(३) । वाजी(४) । सप्तिः(५) । वह्निः(६) । दधिक्राः(७) । दधिक्रावा(८) । एतग्वा(९) । एतशः(१०) । पैद्वः(११) । दौर्गहः(१२) । औच्चैःश्रवसः(१३) । तार्क्ष्यः(१४) । आशुः(१५) । ब्रध्नः(१६) । अरुषः(१७) । मांश्चत्वः(१८) । अव्यथयः(१९) । श्येनासः(२०) । सुपर्णाः(२१) ।

---

* "देशो नद्यम्बु-वृष्ट्यम्बु-सम्पन्नव्रीहिपालितः । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम्"—इति अम० को० २, १, १२ ।

† प० ५, ३ । निरु० २, २४. ९, २५. ११, ४९ ।

(९) "एतग्वः" क-ग-व्यतिरिक्तेषु । ऋ० सं० १, ८, ७, ३—इति च तस्य निगमः

(१३) कातिरिक्तेषु सर्वत्र "औच्चैश्रवसः" इति ।

(१८) "माःश्वत्वः" ग । "मांश्चत्वः" ङ, अस्त्येवमपि निगमः ऋ० सं० ७, ४, २१, ३ । ऋ० सं० ५, ४, ११, ३ इत्यस्यावग्रहे—"मंश्चतो."—इति पदकारसम्मतः, "संश्वतुः"—इति माधवस्य च ।

(१९) "व्यथयः" C. D. F । (२०) "श्येनासः" ख ।

पतङ्गाः(२२)। **नरः**(२३)। **ह्वार्याणाम्**(२४)। **हंसासः**(२५)। **अश्वाः**(२६)। **इति षड्विंशतिरश्वनामानि*** ॥ १४ ॥

(१) अत्यः† । 'अत सातत्यगमने (भ्वा०प०)'। 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति कर्त्तरि यत्। अथ वा 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति यत् प्रत्ययो द्रष्टव्यः। अतति सततं गच्छति, गच्छत्यनेनाश्वारोह इति वा। "वामत्या अपि कर्म वहन्तु (ऋ० सं० ४,१,३०,४)"—इति निगमः ॥

(२) हयः। 'हय गतिविक्रान्त्ये (भ्वा०प०)'। पचाद्यच् (३,१,१३४)। हयति गच्छत्यध्वानं, विक्रमते वा। 'अश्वादीनां गतिविशेषो विक्रमणम्'—इति वृत्तिः। "हयो न विद्वाँ अयुजि स्वयं, धुरि (ऋ०सं० ४,२,२८,१)"—"हयोसि (ता०ब्रा० १,१,७)"—इति च निगमौ ॥

(३) अर्वा‡। 'ऋ गतिप्रापणयोः (भ्वा०प०)'। 'स्नामदिपद्यर्त्तिपृशकिभ्यो वनिप् (उ० ४,१०९)'-इति वनिप् प्रत्ययः। गच्छत्यध्वानं प्रापयत्यध्वनः पारमिति वा। 'अर्वैररणवान् (निरु० १०,३१)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी। भाष्ये तु अर्वैररणवान् इत्यर्थप्राप्तवचनं द्रष्टव्यम्। अर्त्तेरन्तर्णीतण्यर्थाद्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति वनिनि रूपम्। प्रेर्यते कशादिना प्रतिक्षणं पार्ष्णयादिनेति वा। यद्वा; * * * अन्यमाश्रितः अस्वतन्त्र इत्यर्थः अश्वो ह्यारोहि-

(२४) "वार्याणाम्" ग. iid।
* "इत्यश्वानाम्" ग।
† निरु० ४,१३।
‡ निरु० १०,३१।

परतन्त्रः । "इ॒न्द्रो व॒न्वन् क्र॒त्वा नार्वा॑ (ऋ०सं४,५,१४,४)"—इति निगमः ॥

(४) वाजी* । 'वज गतौ (भ्वा०प०)' । घञ् । वाजो वेगः । 'रंहस्तरसी: प्रसभो वेगो रयो जवो वाजः'—इति निघण्टुः(?) । 'अजिव्रज्योश्च (७,३,६०)'—इत्यत्र न्यासः—'चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् वजेरपि कुत्वप्रतिषेधसिद्धे भवति वाजः वाज्यम्'—इति । वाजोऽस्यास्ति 'अत इनिठनौ (५,२,११५)' वाजी । वेगवान् ह्यश्वः । यद्वा ; वाजोऽन्नं, देवतात्वे हविर्लक्षणेन, अश्वजातीयत्वे तज्जात्युचितमुद्गाद्यन्नेन तद्वान् । 'वाजाः पक्षाः अभूवन्नस्येति वाजी'—इति चीरस्वामी । वेजनवान् वा । वेजनं कम्पनं कम्पितः स्वयं, कम्पयिता वा परेषा मित्यर्थः । अत्र 'ओ विजी भयचलनयोः (रु०प०)'—इत्यस्माद् वाजशब्दः पृषोदरादित्वात् सिद्धः । "वि॒मोच॑नं वा॒जिनो॒ रास॑भस्य (ऋ०सं० ३,२,१९,५)"—इति निगमः ॥

(५) सप्तिः† । 'षप समवाये (भ्वा०प०)' । 'सपिनसित्वसिपदिभ्यस्तिप्'—इति श्रीभोजदेवः । सपति सङ्ग्रामेषु सहसामेवैति । गति-कर्मणो वा सप्तिः । 'सपतेः स्पर्शार्थात्'—इति माधवः । 'सृप्लृ गतौ (भ्वा०प०)'—अस्माद्वा ति-प्रत्यये गुणे च रेफलोपो बाहुलकात्, सर्पति सप्तिः । "जु॒षा॒ण इ॑न्द्र॒ सप्ति॑भि॒र् आ ग॑हि (ऋ०सं० ६,१,९,२)"—इति निगमः ॥

(६) वह्निः‡ । 'वह प्रापणे (भ्वा०उ०)' । 'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहा-

* पु० ८ ।
† निरु० ९, ३ ।
‡ निरु० ३, ४ ; ६. ८, ३ ।

त्वरिभ्यो नित् (उ० ४,५१)'—इति नि-प्रत्ययः। "ये त्वा वह्न्ति वह्नयः (ऋ० सं० १,१,२६,६)"—इति निगमः॥

(७) दधिक्राः*। 'तत्र दधिक्रा इत्येतद् दधत् क्रामतीति वा दधत् क्रन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा (निरु० २,२७)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'दधिक्राः; दधत् धारयत् स्वारोहिणं क्रामति; दधत् क्रन्दति हर्षार्थं ह्रेषारवं करोति; दधदित्याकारी भवति अधिष्ठितम्; ईषदवनत-मध्यभागः, उद्धुत-कन्धरः, कुञ्चितघोणः, स्तिमित-चक्षुः, कर्णशङ्कुकाकारो भवति'—इति। सर्वत्र दधच्छब्दः पूर्वपदं तस्य पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) तकारलोप इकारान्तादेशश्च। क्रामतेः क्रन्दते राङ्पूर्वात् करोतेर्वोत्तरपदं, तत्र, क्रामतेः 'जनसन-खनक्रमगमो विट् (३२,६७)'—इति विट्, 'विड्वनोरनुनासिकस्यात् (६,४,४१)'—इत्यात्वम्। क्रन्देः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)' —इति विच्, व्यत्ययेनानुनासिकस्यात्वं, दकारलोपश्च पृषोदरादित्वेन करोतेः क्विप् युक् चानुवर्त्तते। आङ् च धातोः परो यणादेश; दधिक्राः। "क्रतुं दधिक्रा अनु सन्तवीत्वत् (ऋ० सं० ३,७,१४, ४)"—इति निगमः॥

(८) दधिक्रावा। अत्र 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति वनिप्। अन्यत्सर्वं पूर्वेण समानम् अर्थश्च। "दधिक्रावेषमूर्जं स्वर्जनत् (ऋ० सं० ३,७,१४,२)"—इति निगमः॥

(९) एतग्वा। 'इण् गतौ (अदा० प०)'। 'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३,८३)'—इति तन् प्रत्ययः कर्मणि।

---

* प० ५, ४। निरु० २, २७; २८. १०, ३०।

'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३,३,२)'—इत्युक्तेः भूतेऽपि भवन्ति। एतं प्राप्तम्। 'गम्लृ गतौ (भू०प०)', 'इण्शीभ्यां वन् (उ०१,१५०)' —इति बाहुलकाद् वन् प्रत्ययः टि-लोपश्च। गम्यत इति ग्वः गन्तव्यो देशः। एतः प्राप्तो गन्तव्यो येन स एतग्वः। अश्वस्तु शैघ्रातिशयेन गमनारम्भ एवाविलम्बितं गन्तव्यदेशं प्राप्नोतीति एत उच्यते। 'एतग्वाः प्राप्तगन्तव्याः'—इति माधवः। यद्वा; एतशब्दः शुक्लपर्यायः, गमेः क्विप्, 'गमः क्वौ (६,४,४०)'—इत्यनुनासिकलोपः, 'ऊङ् च गमादीनाम् (६,४,४०वा०)'—इत्युकारोऽन्तादेशः। आगमनमागूः। धातूपसर्गयोः स्थानविपर्ययः प्राप्तः। एतस्य शुक्लवर्णस्यागमनमस्यास्ति मत्वर्थीयस्य लुक्। एतग्वाः शुक्लवर्णा अश्वाः। यद्वा; एतः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम् (५,२,१०९)'—'अन्येभ्योऽपि दृश्यते (५,२,१०९वा०)'—इति व-प्रत्ययः, गकारउपजनः। 'एतस्य श्वेतवर्णस्य ग्वो मत्वर्थीयो भवति'—इति माधवः। सर्वेषामश्वानां यत्र क्वापि शौक्लमस्ति रूपेण वा। एतग्वा-शब्दोऽश्वे वर्त्तते। तथाच 'विशाखाषाढौ मन्थदण्डयोः (?)'—इत्यत्र पदमञ्जरी—'विशाखाषाढशब्दौ रूढिरूपेण मन्थदण्डयोर्वर्त्तेते, तेन यथाकथञ्चिच्छाधुत्वानुशासनार्थं व्युत्पत्तिः क्रियते'—इति। तेनामत्वर्थेऽपि न दोषः। 'एतग्वा'—इत्याकारान्तपाठो यथादृष्टम्। "एतग्वा चिन्न सुयुजा युजानः (ऋ०सं० ५,५,१७,२)"—"एतग्वा चिद्य एतशा युयोजते (ऋ०सं० ६,५,९,२)"—इति च निगमादौ 'सुपां सुलुग् (७,१,३९)'—इति विभक्तेराकारः॥

(१०) एतशः। 'इण् गतौ (अदा०प०)'। 'इणस्तशन्तशसुनौ

(उ० ३,१४५)'—इति तश्नन्-प्रत्ययः। एतशः गमनकुशलः। यद्वा; एत-शब्दात् लोमादित्वात् (५,२,१०) शस्*। एतद्वा एतच्छरीर एतशः; पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) सर्वसिद्धिः। "एतशो वहति धूर्षु युक्तः (ऋ०सं० ५,५,५,२)"—"यदैतशेभिः पतरै रथर्यसि (ऋ०सं० ७,८,१२,३)"—इति च निगमौ॥

(११) पैद्वः। 'पद गतौ (दि० आ०)'। 'कृग्रशृदृभ्यो वः (उ० १,१५३)' इति व-प्रत्ययो बाहुलकात्, अकारस्यैकारः पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९)। पद्यते गच्छति पद्यतेऽनेनेति वा। 'पदेः पैद्वो गतिक्रियायाम्'—इति माधवः। "पैद्वो न हि त्व महि नाम्नां हन्ता (ऋ०सं० ७,३,२४,४)"—इति निगमः॥

(१२) दौर्गहः। दुर्-शब्दे उपपदे गृह्णातेः (क्र्या० उ०) गाहेर्वा (भ्वा० आ०) 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् (३,३,१२६), पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) गृह्णातेः रेफलोपः, गाहेर्ह्रस्वत्वम्। अश्वहृदयानभिज्ञैर्गृहीतु मशक्यत्वात् दुर्गह इत्युच्यते। दुर्गह एव दौर्गहः, प्रज्ञादित्वादण् (५,४,३८)*। यद्वा; 'दुःखेन गाहितव्यत्वात् दुर्गाहं जलमुच्यते'—इति माधवः, तत्र भवो दौर्गहः, 'तत्र भवः (४,३,५३)'—इत्यण्; 'अप्सु योनिर्वा अश्वः(शत०ब्रा० ५,४,४,४)'—इति श्रुतिः। "सप्तऋषयो दौर्गहे बध्यमाने(ऋ०सं० ३,७,१८,३)"—इति निगमः॥

(१३) औच्चैःश्रवसः। अमृतमन्थने जातोऽश्व उच्चैःश्रवाः। उच्चैर्महच्छ्रवः कीर्त्तिरस्येति, 'तस्यापत्यम् (४,१,९२)'—इत्यण्। तत्कुलीना ह्यश्वाः सर्वे। निगमोऽन्वेषणीयः†॥

---

* गणपाठे तु नवात्मके लोमादिगणे न दृश्यते एतशब्दः।

† "प्रेषिं धावन्तं हर्योरौच्चैःश्रवसमब्रुवन्"—इति अथ० सं०२०,१२८,१५ द्रष्टव्यः।

(१४) तार्क्ष्यः* । तूर्णमश्नुते गन्तव्यं, तीर्णे अन्तरिक्षे क्षियतीति तार्क्ष्यः । तूर्ण-शब्दात् तीर्ण-शब्दाद्वा पूर्वपदम्, अश्नोतेः क्षीयते र्वोत्तरपदम्; पृषोदरादिः (६,३,१०९)। अश्वो हि वेगवशादाकाशे गच्छन्निव हि दृश्यते प्रेक्षकैः। यद्वा; वेगेन तार्क्ष्यसादृश्यात्† तार्क्ष्य इत्युच्यते। ‘तुरङ्गगरुड़ौ तार्क्ष्यौ (अम०को०३,३,१४५)’—इत्यत्र तृक्षस्यापत्यं तार्क्ष्यः, गर्गादित्वात्’—इति क्षीरस्वामी। निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

(१५) आशुः§ । ‘अशू व्याप्तौ (स्वा०आ०)’। ‘कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ० १,१)’। अश्नुतेऽध्वानम्। अश्नातेर्वा बाहुलकादुण् (३,३,१)। अश्नाति महाशनो भवति। आशुरिति क्षिप्रनाम (निघ० २,१५), शीघ्रो वा। “द्रवच्चक्रेष्वाशुषु (ऋ० सं० ६,३,१३,८)”—इति निगमः ॥

(१६) ब्रध्नः‖। अत्र भास्करमिश्रेण—‘ब्रध्नम् परिवृढम्, अरुष मारोचनम्’—इति व्याख्यातम्। वाजसनेये तु,—“युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषञ्चरन्तम् (ऋ०सं० १,१,११,१)”—इत्यत्र, उवटः—‘अश्वं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति, अश्वोऽन्नादिवत् स्तूयत इति वा’ ॥

(१७) अरुषः¶ । ‘ऋ गतिप्रापणयोः (क्र्या०प०)’। ऋणाति अभ्यासुखं गच्छति, अर्यते वा तदर्थिभिः। यद्वा; अरुषमिति रूपनाम (निघ० ३,७), मत्वर्थीयोऽकारः, प्रशस्तरूप इत्यर्थः। “हरि मृजन्त्यरुषो न युज्यते (ऋ०सं० ७,२,२७,१)”—इति निगमः ॥

---

* प० ५, ४। निरु० १०, २७। † तार्क्ष्यो वायुः (निरु० १०, २८)।

‡ ‘त्यमू षु ८, ८, ३६, १)’—इत्येष ह्यस्यापि निगमो भवितुमर्हति।

§ प० २, १५। निरु० ६, १. ९, ९।

‖ प० ३, ३। ¶ पु० ८।

(१८) मांश्चत्वः। 'मन ज्ञाने (दि॰ आ॰)'। पदस्य न-लोपाभावः पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९)। "मही॒मे अ॑स्य॒ वृष॒नाम॑ शू॒षे मांश्च॑त्वे वा॒ पृश॑ने वा॒ वध॑त्रे (ऋ॰सं॰७,४,२१,४)"—इत्यत्र, माधवस्य प्रथमभाष्यम्—'मही महती, इमे, अस्य सोमस्य, शूषे सुखकरे भवतः। ये च कर्मणी मांश्चत्वे। अश्वनामैतत्। मत्तु चरतीति। अश्वैः क्रियमाणे युद्धे बाहुयुद्धे, वधत्रे शत्रूणां हिंसनशीले भवतः। सोऽयं अस्वापयच्छत्रून्त्स्नेहयच्च। स्नेहनं प्रद्रावणम्। अथ प्रत्यक्षकृतः'—इत्यादि। अत्र मांश्चत्वस्य * * *। समाम्नायपाठेषु* मंश्चत्व इति दृश्यते। 'ब॒भ्रुं मांश्च॒तोर्वरु॑णस्य ब॒भ्रुम् (ऋ॰ सं॰ ५,४,११,३)'—इत्यत्र माधवः—'मंश्चतु रित्यश्वनाम * * *। इह तु वरुणविशेषणम्' मंश्चतोर्वरुणस्य महान्तं बभ्रुम्'—इत्यभाषयत्† ; निरूपणीयम्॥

(१९) अव्यथयः‡। एषामष्टावुत्तराणि बहुवदित्युक्तम् (निरु॰ २,२४७)', असन्देहार्थमेतदादीनि बहुवचनान्तानि नामानि। 'व्यथ भयचलनयोः (भू॰ आ॰)'। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ॰ ४,११४)'—इतीन् प्रत्ययः, नञ्-समासः। न व्यथन्त्यभि सङ्ग्रामेषु अव्यथयः दृष्टे भयेऽप्यव्यथः स्यादिति भावः। यद्वा; व्यथिरिति क्रोधनाम (निघ॰ २,१३), आरोहण-ताडन-बन्धनादिभिर्न क्रुध्यन्तीत्यर्थः। "प॒त॒त्रिभि॑रश्र॒मैर॑व्य॒थिभिः॑ (ऋ॰ सं॰ ५,५,१६,७)"—इति निगमः॥

---

* निरुक्तसमाम्नायपाठेषु अत्याद्यश्वनामसु इत्यर्थः।

† संहितापाठे 'मांश्चतोः'—इत्येव, पदपाठे तु 'मंश्चतोः'—इति, व्याख्याकालेऽपीह 'मंश्चतोः'—इत्येव प्रतीकमवलम्बितमिति ध्येयम्।

‡ न एवमेव पङ्क्तिर्यास्कस्य।

(२०) श्येनासः* । 'श्येनः शंसनीयं गच्छति (निरु० ४,२४)'—इति भाष्ये । जसि 'आज्जसेरसुक् (७,१,५०)' । "श्येनासो न दुवसनासो अर्थम् (ऋ० सं० ३,५,५,५)"—इति निगमः ॥

(२१) सुपर्णाः† । 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० प०)' । 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३,६)'—इति न-प्रत्ययः । सुपाल्यन्ते यवसादिप्रदानेन, पूरयन्ति वा नभः ह्रेषारवादिना सङ्ग्रामसाधनत्वात् । पतते र्वा बाहुलकात् न-प्रत्ययस्तकारस्य रेफ', शोभनगमना इत्यर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) पतङ्गाः । 'पत्लृ गतौ (भ्वा० प०)' । 'पतेरङ्गच् (उ० १,११७)' । यद्वा ; * * * खच्-प्रकरणे 'गमेस्तु खच्युपसङ्ख्यानम्‡ (३,२,६८वा०)'—इति खच्, खच्च डिद्वा वक्तव्यः (३,२,६८वा०), 'खित्यनव्ययस्य (६,३,६६)'—इति मुम् पतङ्गा इति । 'अश्वाः पूर्वं पक्षिणो भूवन्'—इति श्रूयते । "रथे युक्तास आशवः पतङ्गाः (ऋ० सं० १,८,१८,४)"—इति निगमः । आशुशब्दो विशेषणम् ॥

(२३) नरः§ । 'णीञ् प्रापणे (भ्वा० उ०)' । 'नयते डिच्च (उ० ३,९३)'—इति ऋन् प्रत्ययः । जसि नरः । नयन्ति आरोहिणम्, कर्मणां नेतारो वा नरः । "त्वं सूरो हरितो रामयो नॄन् (ऋ० सं० १,८,२६,३)"—इति निगमः । 'नॄन् अश्वान्'—इति माधवः ॥

(२४) ह्वार्याणाम् । 'ह्वृ कौटिल्ये (भ्वा० प०)' । 'ऋहलोर्ण्यत् (३,१,१२४)' । खलीनाद्याकर्षणे मुखादिष्वङ्गेषु कुटिलीक्रियन्ते ह्यश्वाः ।

---

* प० ५, ५ । निरु० ४, २४. ११, १ । † पु० ५ ।
‡ वार्त्तिकस्वरूपन्तु 'गमेः सुपि वाच्यः'—इति ।
§ प० २, २ । निरु० ५, १ ।

यद्वा; ऋरतिरत्तिकर्मा (निघ० २,८), 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति ण्यत्। ऋरत्यर्थम् अश्वाः ऋार्याः। 'ऋरि गतौ'—इति माधवः। "ऋार्याणाम्"—इति यथादृष्टपाठः। "पृक्षो न ऋार्याणाम् (ऋ० सं० ४,१,१,४)"—इति निगमः॥

(२५) हंसासः*। 'हन हिंसागत्योः (अदा० प०)'। 'वृतृवदिहनिकमिकषि-(युध्यवि)-भ्यः सः (उ० ३,५९)'—इति स-प्रत्ययः। घ्नन्ति गच्छन्त्यध्वानं, गच्छन्तः पद्भिरध्वानं हिंसन्ति वा (ऐ० ब्रा० ५,१,१)। "हंसासो ये वां मधुमन्तो अस्रिधः (ऋ० सं० ३,७,२१,४)"—इति निगमः॥

(२६) अश्वाः†। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'। 'अशुप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् (उ० १,१४९)'—इति क्वन् प्रत्ययः। अश्नातेर्वा बाहुलकात्। अश्नुवतेऽध्वानं महाशना भवन्तीति च। * * *। "यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः (ऋ० सं० २,३,१२,५)"—इति निगमः॥

॥ इति षड्विंशतिरश्वनामानि ॥ १४ ॥

'दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय (निरु० २,२८)'—इतिहासपक्षेऽपि पूर्वपक्षापरपक्षावहोरात्रे वा॥

हरी इन्द्रस्य(१)। रोहितोऽग्नेः(२)। हरित आदित्यस्य(३)। रासभावश्विनोः(४)। अजाः पूष्णः(५)। पृषत्यो मरुताम्(६)। अरुण्यो गाव उषसः(७)। श्यावाः सवितुः(८)।

* निरु० ४, १३। † प० ५, ३। निरु०१,१२. २, २७. ९, १।

(७) "अरुण्यो गाव उषसाम्"—इति कातिरिक्तेषु सर्वत्रैव, परं स्कन्दस्वामिकृतव्याख्याविरुद्धः।

विश्वरूपा बृहस्पतेः[९] । नियुतो वायोः[१०] । इति दशाऽऽदिष्टोपयोजनानि* ॥ १५ ॥

"(१) हरी इन्द्रस्य । सोमपानादिक्रियायाः साधनत्वात् ॥

(२) रोहितोऽग्नेः । नित्यपक्षे ज्वाला अश्वा व्याप्तिमत्यः ॥

(३) हरित आदित्यस्य । हरितवर्णा रश्मयः प्रातरादित्यस्य ॥

(४) रासभावश्विनोः । अश्विभोगकाले रासभवर्णौ, तत्कालोचितेन श्यामलेन वर्णेनायं व्यपदेशः ॥

(५) अजाः पूष्णः । अजा अजनात् । पूष्णः काले रश्मयो गच्छन्ति ॥

(६) पृषत्यो मरुताम् । प्रावृषि सर्वतः पृषत्यो विचित्रा मेघमाला मरुताम् ॥

(७) अरुण्यो गाव उषसः । उषसः काले तमोऽभिभवे अरुणिमाया मागन्तवः ॥

(८) श्यावाः सवितुः । सवितुः काले श्यामवर्णा भवन्ति ॥

(९) विश्वरूपा बृहस्पतेः । 'छन्दांसि वै विश्वरूपाणि (शत० ब्रा० ८,४)'—इति श्रुतेः ॥

(१०) नियुतो वायोः । अप्-प्रवृत्तौ तृणपर्णानामवादेः सञ्चरणान्मिश्रणान्नियुतः ॥"—इति स्कन्दस्वामिग्रन्थाः ॥

शब्दव्युत्पत्तिस्तावत् प्रदर्श्यते—

(१) हरी† । 'हृञ् हरणे (भ्वा० उ०)' । 'हृपिषिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्त्तिभ्यश्च (उ० ४,११५)'—इतीन्-प्रत्ययः । हरतो रथम् ।

---

* "इत्यादिष्टोपयोजनानि" ग ।

† प० २, ३ । निरु० ४, १९. ७, २४ ।

अत्र ताण्ड्यकम्*—'पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी, ताभ्यां हीदं सर्वं हरति (६,१,९)'—इति; अस्मिन् पक्षे करणे इन्। 'ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी'—इत्यैतरेयब्राह्मणम् (२,३,६)। 'ऋक्सामे वै हरी' —इति यजुर्ब्राह्मणम्† (४,४,३६)। "इन्द्रो हरी युयुजे अश्विना रथम् (ऋ० सं० २,३,५,१)"—इति निगमः॥

(२) रोहितः‡। 'हृसृरुहियुषिभ्य इतिः (उ० १,९४)'—इति इति-प्रत्ययः। रोहन्ति आरोहन्ति रथं वहन्त्यादिवमिति रोहितः। "रोहिदश्व शुचिव्रत (ऋ० सं० ६,३,३२,१)"—इति निगमः॥

(३) हरितः§। पूर्ववत् इतिः (उ० १,९४)। हरन्ति रथं तमो वा स्वभासा। यद्वा; हरिच्छब्दः पीतवर्णवचनो हरिद्वर्णौ वा। "यदेतदयुक्ताहरितः सधस्थात् (ऋ० सं० १,८,७,४)"—इति निगमः॥

(४) रासभौ। 'रासृ शब्दे (भ्वा० आ०)'। 'रासिवल्लिभ्याञ्च (उ० ३,१२१)'—इत्यभच्-प्रत्ययः। रासते शब्दं करोतीति रासभः, तौ रासभौ। 'गर्दभरथेनाश्विना उदजयताम्'—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० ४, २,३)। "युञ्जाथां रासभं रथे (ऋ० सं० ६,६,८,२)"—"तद्रासभो नासत्या सहस्रमाजा (ऋ० सं० १,८,८,२)"—इति च निगमौ॥

(५) अजाः||। 'अज गतिक्षेपणयोः (भ्वा० प०)'। पचाद्यच् (३,१, १३४)। वीभावाभावो व्यत्ययेन। अजन्ति गच्छन्ति सर्वतः क्षिपन्ति वा तमः। "अर्हेऊमानो ररिवाँ अजाश्व अवस्यतामजाश्व (ऋ० सं० २,२,२,४)"—इति निगमः॥

---

* सामवेदाष्टब्राह्मणानामादिमम्। † शतपथाभिधानमिति यावत्।
‡ पृ० १२। § पृ० ६। || निरु० ४, २५. ६, ४।

(६) पृषत्यः । 'पृषु वृषु सेचने (भ्रू०प०)' । 'वर्त्तमाने पृषन्महत् (६,४,३०वा०)'—इत्यादिना सिद्धम् । 'पृषत्यः सह सङ्गताः'—इति माधवः। तदा 'पुंयोगादाख्यायाम् (४,१,४८)'—इति ङीष् । "उपो रथेषु पृषतीरयुग्ध्वम् (ऋ०सं०१,३,१९,१)"—इति निगमः ॥

(७) गावः* । व्याख्याता रश्मिनामसु (१,५,३) । गन्तारः । "युङ्क्ते गवा मरुणानामनीकम्(ऋ०सं०२,१,९,१)"—इति निगमः॥

(८) श्यावाः† । 'श्यैङ् गतौ (भ्रू०आ०)' । 'कृगृशृदृभ्यो वः (उ०१,१५३)'—इति बाहुलकाद् व-प्रत्ययः । श्यावो धूसरारुणो वर्णः, तद्वन्तोऽपि श्यावाः ; 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः (१,४,१९वा०)' । "वि जनाञ्छ्यावाः शितिपादो अख्यन् (ऋ० सं०१,३,६,५)"—इति निगमः ॥

(९) विश्वरूपाः‡ । नानावर्णाश्वाः । "बृहस्पतिश्च सविता च विश्वरूपैरिहागतम् (?)"—"बृहस्पतिर्विश्वरूपा मुपाजत (ऋ० सं०२,३,५,१)"—इति च निगमौ ॥

(१०) नियुतः§। नि-पूर्वात् 'यु मिश्रणे (अदा०प०)'—इत्यस्मात् क्विप्। नि युवन्ति मिश्रयन्ति तृणपर्णादीनि, आत्मानं रथेन वा । यद्वा ; नि-पूर्वात् 'यमु उपरमे (भ्रू०प०)'—इत्यस्मात् 'मृग्रो रुतिः (उ०१,९१)'—इति बाहुलकात् उति-प्रत्ययष्टिलोपश्च । नियम्यन्ते सारथिना नियुतः । "नियुद्भिर्वा यविष्ट्ये दुरोणे (ऋ०सं०५,६, १४,३)"—इति निगमः ॥

इति दशादिष्टोपयोजनानि ॥ १५ ॥

---

* निरु० १२, ७ । † पु० ७ ।

‡ निरु० १०, ३४. ११, २९. १२, ८; ३८ । § निरु० ५, २५ ।

भ्राजते[1]। भ्राशते[2]। भ्राश्यति[3]। दीदयति[4]। शोचति[5]। मन्दते[6]। भन्दते[7]। रोचते[8]। द्योतते[9]। ज्योतते[10]। द्युमत्[11]। इत्येकादश ज्वलतिकर्माणः*॥ १६॥

(१) भ्राजते। 'टु भ्राजृ दीप्तौ' भ्वादिरात्मनेपदी। "भ्राजन्ते श्रेणिदन् (ऋ० सं० ७,७,२,३)"—इति निगमः॥

(२),(३) भ्राशते। भ्राश्यति। 'टु भ्राशृ भ्लाशृ दीप्तौ' भ्वादी आत्मनेपदिनौ। 'वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः (३,१,७०)'—इति पक्षे श्यन्, परस्मैपदित्वं छान्दसम्। "नि तिग्मानि भ्राशयन् भ्राश्यानि (ऋ० सं० ८,६,२०,५)"—इति निगमः। 'भ्राश्यति शिलाजितादीनि'—इति माधवः। भ्लाश्यतीति पाठान्तरम्। भ्राश्यतीतिवत् प्रक्रिया॥

(४) दीदयति†। नैरुक्तो धातुः (निरु० १०,१९)। यद्वा; 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः (अदा० आ०)'—इत्यस्य धकारस्य दकारो व्यत्ययेन, 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'—इति शपो लुगभावः; परस्मैपदित्वं छान्दसम्। "यो अग्निधो दीदयदप्स्वन्तः (ऋ० सं० ७,७,२४,४)"—इति निगमः॥

(५) शोचति‡। 'शुच शोके' भ्वादिः परस्मैपदी, दीप्त्यर्थत्वं

---

(२) "भ्लाश्यति"—इत्यपि टीकासम्मतं परं न क्वापि दृश्यते। "भ्लाशते" ग। "भ्लाश्यते" C. D। "भ्लाश्यते" F नूनमयं लिपिप्रमादः।

(९), (१०) "ज्योतते। द्योतते"—इति व्यत्ययपाठः ङ।

* "इति ज्वलतिकर्माणः" ग। "इत्येकादश ज्वलतिकर्माणो धातवः" क।

† निरु० १०,१९। ‡ निरु० ५,२. १०,४१।

त्वनेकार्थत्वाद्धातूनाम्। "अजस्रेण शोचिषा शोशुचानः (ऋ०सं० ५,२,७,४)"—इति निगमः॥

(६) मन्दते*। 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' अत्र दीप्त्यर्थः। भ्वादिरात्मनेपदी। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) भन्दते†। 'भदि कल्याणे सुखे च' भ्वादिरात्मनेपदी, दीप्त्यर्थत्वं पूर्ववत्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८) रोचते‡। 'रुच दीप्तौ' चुरादिरात्मनेपदी कथादिश्च "वि यत् सूर्यो न रोचते बृहद्भाः (ऋ०सं० ५,२,११,४)"—इति निगमः॥

(९) द्योतते§। 'द्युत दीप्तौ' भ्वादिरात्मनेपदी। "अदिद्युतत् (ऋ०सं० ४,५,१३,४)"—इति निगमः॥

(१०) ज्योतते‖। 'द्युतजुत दीप्तौ' भ्वादिरात्मनेपदी। यकारश्छान्दसः। यद्वा; द्युतेर्विगृहीतः। 'द्युतेरिसिन्नादेश्च जः (उ० २, १०३)'—इति इसिन्-प्रत्यये विहितो जो बाहुलकादन्यत्रापि भवति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

केचिदस्य स्थाने "छन्द्यते"—इति पठन्ति¶। 'छदि संवरणे'—इति चुरादिः परस्मैपदी, व्यत्ययेनात्मनेपदं टिलोपः; 'छन्दस्युभयथा (३,

---

* प० ३, १९। निरु० २, ५. ४, २४. ९, ५. ११, ९।

† प० ३, १४। निरु० ५, २।

‡ निरु० २, २०. ३, ११. ११, ३९।

§ निरु० ११, ३६।

‖ निरु० २, १।

¶ प० २, ६. ३, १४। निरु० ९, ८।

४,११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वाद्वा टिलोपः। निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(११) द्युमत्* । द्योतते द्युत्, सम्पदादित्वात् (३,३,९४वा०) क्विप्। द्युरस्तीति मतुप्, पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) तकारलोपः। यद्वा; 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिकान्तिगतिषु (दि०प०)'—इत्यस्मात् दीप्त्यर्थात् दिवेर्दीव्यतीति विचि प्रत्यये द्योतनं दिव्, ततो मतुपि 'दिव उत् (६,१,१३१)'—इत्युत्वं दीप्तिमदित्यर्थः। समाम्नाये यस्य पदार्थस्य यद् वाचकमाख्यातं नाम च तत्सहैवान्यत्रापि पठ्यते। तथाहि—कान्तिकर्मसु (निघ० २,६) उश्मिगादि, व्याप्तिकर्मसु (निघ० २,१८) आप्नुवान इत्यादि, महन्नामसु (निघ० ३,३) ववक्षिथ विवक्षसे, पश्यतिकर्मसु निघ० ३,११) विचर्षणिरित्यादि; एव मिहापि द्युमदिति नामपदस्य धातुमध्ये पाठः किञ्चित् द्योततेर्विकृतत्वाद्दिवेस्त्वनेकार्थत्वात् ज्वलनार्थत्वख्यापनार्थम्। "द्युमदमीवचातनं रक्षोहा (ऋ०सं० ५, २,१२,६)"—इति निगमः ॥

इत्येकादश ज्वलतिकर्म्माणो धातवः ॥ १६ ॥

जमत्⁽¹⁾। कल्मलीकिनम्⁽²⁾। जञ्झणाभवन्⁽³⁾। मल्मलाभवन्⁽⁴⁾। अर्चिः⁽⁵⁾। शोचिः⁽⁶⁾। तपः⁽⁷⁾। तेजः⁽⁸⁾। हरः⁽⁹⁾। हृणिः⁽¹⁰⁾। शृङ्गाणिः⁽¹¹⁾। शृङ्गाणि⁽¹¹⁾।

---

* निरु० ६, १९

(८) "पयः" च।

(१०) "हृणिः" क-ग-व्यतिरिक्तेषु। "घृणिः" ग।

(११) "भृङ्गाणि" च

इत्येकादश ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि* ॥ १७ ॥

गौ हेमा ऽम्बरं स्वा१ः खेदय आता श्यावी विभावरी वस्तो रद्रिः श्लोको ऽर्णो ऽवनयो ऽत्यो हरीइन्द्रस्य भ्राजते जमदिति सप्तदश† ॥

इति निघण्टौ प्रथमाध्यायः समाप्तः‡ ॥ १ ॥

(१) जमत्§ । अत्र स्कन्दस्वामी—'तावन्त्येवोत्तराणि जमदित्यादीनि ज्वलतो दीप्तिमतः सत्वस्य नामधेयानि * * *'—इति । 'जमु अदने (भ्वा०प०)'। "गृणाना जमदग्निना (३,४,११,१८)" —इत्यादिषु जमच्छब्द उदाहरणम् ॥

(२) कल्मलीकिनम् । '* * * कल्मलीकं भवेत्'—इति माधवः । पृषोदरादिः, उत्तरे च । "नमस्या कल्मलीकिनं॥ नमोभिः (ऋ०सं० २,७,१७,३)"—इति निगमः ॥

(३) जञ्झणाभवन् । "अर्चिषा जञ्झणाभवन् (ऋ०सं० ६,३,३०,४)"—इति निगमः ॥

(४) मल्मलाभवन् । "मल्मलाभवन्तीत्यासादयामि (? ¶)" —इति निगमः ॥

---

* "शृङ्गाणि शृङ्गाणीति ज्वलतः" ग । "इत्येकादश ज्वलतो नामानि" च ।

† ख-च-पुस्तकातिरिक्तेष्विदं खण्डप्रतीकसङ्ग्रहवाक्यं न दृश्यते, परमस्त्येषा शैली सर्वत्रैव वैदिकग्रन्थेषु ।

‡ "इति नैघण्टुके प्रथमोऽध्यायः" ङ । "इति चतुर्थोऽध्यायः" ग ; अत्र नये शिक्षायाः प्रथमाध्यायत्वम्, छन्दसो द्वितीयत्वम्, ततो ज्योतिष तृतीयाध्यायत्वम्, ततोऽसौ निघण्टोः प्रथमाध्यायः सुतरां ततुर्थः ।

§ प० २, १४ । निरु० ६, ६. ७, २४ ।

|| 'कलयत्यपगमयति मलमिति कल्मलीकं तेजः, तद्वन्तम्'—इति सायणः ।

¶ आपस्तम्बशाखायामयमन्वेष्यः ।

(५) अर्चिः* । 'अर्च पूजायाम् (भ्वा० प०)' । 'अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः (उ० २,१०१)'—इतीसि-प्रत्ययः । अर्च्यन्ते देवताद्यर्चनसाधनत्वाद्वा अर्चिरग्न्यादिज्वालादिः । "अयो॑दंष्ट्रो अ॒र्चिषा॑ यातु॒धाना॑न् (ऋ० सं० ८,४,५,२)"—इति निगमः ॥

(६) शोचिः । शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० २,१६) । पूर्वसूत्रेण इसिः (उ० २,१०१) । शोचति शोचिः । "यद॑स्य॒ वातो॑ अनु॒याति॑ शो॒चिः (ऋ० सं० ३,५,७.५)"—इति निगमः ॥

(७) तपः । 'तप सन्तापे (भ्वा० प०)' । 'तप दाहे (भ्वा० प०)' वा । असुन् (उ० ४,१८४) । तपतीति शरीरादि । "परा॑ शृणीहि॒ तप॑सा यातु॒धाना॑न् (ऋ० सं० ८,४,७,४)"—"अग्ने॒ यत्ते॒ तप॒स्तेन॒ तं प्रति॑ तप॒ (अथ० सं० २,१९,१)"—इति च निगमौ ॥

(८) तेजः† । 'तिज निशाने (भ्वा० आ०)' । असुन् (उ० ४, १८४) । निश्यति तनूकरोति तमः पापं वा । यद्वा; 'तेज पालने (भ्वा० प०)' । असुन् । तेजति पालयति प्राणिनां प्रकाशदानेन । "अग्ने यत्ते तेजस्तेन (अथ० सं० २,१९,५)"—इति निगमः ॥

(९) हरः‡ । 'हृञ् हरणे (भ्वा० उ०)' । असुन् । हरति तमः । "अग्ने यत्ते॒ हरस्तेन (अथ० सं० २,१९,२)"—"रक्षो॒ हर॑सा शृणीहि (ऋ० सं० ८,४,७,४)"—इति च निगमौ ॥

---

* इकारान्तोऽर्चिशब्दोऽपि दृश्यते प्रकाशवचनः । तथाहि—ऋ० सं० १, ४,५, २. 'अर्चयः प्रकाशाः'—इति सायणः ।

† पृ० १२ ।

‡ प० २, १२. ४, १ । निरु० ४, १९ ।

(१०) घृणिः* । 'घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि'—इति । 'घृ क्षरणदीप्त्योः (भ्वा०प०)'—इत्यस्मान्नि-प्रत्यये गुणाभावो निपात्यते । जिघर्त्ति दीप्यते । यद्वा; 'घृणु दीप्तौ (तना०उ०)' । 'इगुपधात् कित् (उ० ४,११६)'—इति इ-प्रत्ययः । दीप्यते घृणिः । "उप छायामिव घृणेः (ऋ०सं० ४,५,२८,३)"—इति निगमः । आ घृणे सं सचावहै (ऋ०सं० ४,८,२१,१)"—इति च ॥

"हृणिः"—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते, तदयुक्तम् ; नैगमकाण्डे "आ घृणिः (निरु० ५,९)"—इत्यत्र, 'ज्वलन्नामसु क्रोधनामसु (निघ० २,१३) च पाठादनेकार्थत्वम्'—इति स्कन्दस्वामिवचनात् ॥

(११) शृङ्गाणि† 'शृगि शब्दे (?)', अत्र शृङ्गस्थानीयत्वाद् दीप्तय उच्यन्ते । 'श्रिञ् सेवायां (भ्वा०उ०)'—'शॄ हिंसायाम् (क्र्या०प०)' । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च (उ०१,१२५)' गन् (१२१), कित् (१२२), नुट् (१२४) च इति अधिक्रियते, श्रियतेर्बाहुलकात् सम्प्रसारणादि च भवति । श्रितं हि तदाश्रितं मण्डले हिनस्ति तत् ग्रीष्मेण प्राणिनः । 'शृङ्गं श्रयतेः (निरु०२,७)'—इत्यत्र 'स्नातेर्वा'—इति निर्वचनस्य पाठः श्रीनिवासीये व्याख्याने दृष्टः । 'शमु हिंसायाम्' क्र्यादिः (?) । अस्मात् गः, अकारस्य ऋकारः । पूर्ववदर्थः । यद्वा; द्विधातुजं, शरणाय हिंसायै गतं मस्तकादेरुद्गतम् ऊर्द्ध्वगत मित्यर्थः । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च (उ०१,१२५)'—इति गन्-

---

* पृ० ९ । प० २, १३, ४, २ । निरु० ५, ९ ।
† निरु० २, ७ ।

प्रत्यये नुमि च रूपम्। अथ वा शरणं रक्षणं तदर्थं मुद्गतं रक्षति तत्, प्राणिनस्तस्य निष्पत्यादिना शिरसो निर्गतमिति वा शिरः-शब्दान्निर्गमेस्य शृङ्गं, शिरस आदित्यान्निर्गतमित्यर्थः; 'असावादित्यः शिरः प्रजानाम्'—इति श्रवणात् (शत० ब्रा० ७,४,१,२०) शिर उपपदे गमेर्डे शिरसः शृ-भावे मकारे चोपजने रूपम्। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) सर्वत्र रूपसिद्धिः; शृङ्गम्। तेजांसि शृङ्गाणि। "यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः (ऋ० सं० २,२,२४,६)"—"वि शृङ्गिणामभिनच्छुष्णमिन्द्रः (ऋ० सं० १,३,३,२)"—इति च निगमौ॥

'अध्यायपरिसमाप्तिसूचनं द्विर्वचनं, श्रुतौ तथा दर्शनात्'—इति अत्र स्कन्दस्वामी। अन्यत्रापि स एव सर्वत्र। यद्वा; द्विरुक्तपदस्य शब्दशास्त्रे 'तस्य परमाम्रेडितम् (८,१,२)'—इति महासञ्ज्ञाकरणस्य प्रयोजनं वर्णितम् 'अन्वर्थसञ्ज्ञानम्, आम्रेड्यते अधिक मुच्यते (८,१,२ भा०)'–इति; तेनैवज्ञातीयकद्विर्वचना जायन्ते इति शब्दविदो विदाञ्चक्रुः। यथा—'आहोदर्शनीयाहोदर्शनीय' (महा० भा०)'—इति॥

इति अत्रिगोत्रस्य देवराजयज्वनः कृते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

अथ द्वितीयाध्यायः ॥

"कर्म्मनामान्युत्तराणि (निरु० ३,१)"—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी 'ज्वलनकर्मसम्बन्धात् आह कर्मनामान्युत्तराण्येव षड्विंशतिः अपः अप्नः' इत्यादीनि। क्रियते इति कर्म । अनाश्रितविशेषाणां कर्मणां नामधेयानि, सति साधारणेऽसाधारणानि च निर्णेतव्यानि, वाक्यार्थ-वशात्"—इति ॥

अपः[१] । अप्नः[२] । दंसः[३] । वेषः[४] । वेपः[५] । विष्ट्वी[६] । व्रतम्[७] । कर्वरम्[८] । शक्म[९] । क्रतुः[१०] । करणम्[११] । करणानि[१२] । करांसि[१३] । करन्ती[१४] । करिक्रत्[१५] । चक्रत्[१६] । कर्त्वम्[१७] । कर्त्तोः[१८] । कर्त्तवै[१९] । कृत्वी[२०] । धीः[२१] । शची[२२] । शमी[२३] । शिमी[२४] । शक्तिः[२५] । शिल्पम्[२६] । इति षड्विंशतिः कर्मनामानि* ॥ १ ॥

(१) अपः† । (२) अप्नः‡ । 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० प०)' । 'आपः

(४) "वेशः" ग. च. C. D. F ।

(६) "विष्टी" च । (९) "शग्म" ग. C. D. F । "शक्म" ङ । "शक्मं" च ।

(१४) "करन्ति" ग. iid ।

(१६) "चक्रतुः"—इत्यपि टीकासम्मतम् ।

(१७) "कर्त्तुं" ग. C D. F । (२५) "शक्तिः" F ।

* "इति कर्मणः" ग ।

† निरु० ७, २७ । ‡ प० २. २, ७ । निरु० २, ११ ।

कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा (उ० ४,२०२)'—इत्यसुन् विकल्पेन नुड़ागमश्च। आप्नुवन्ति हि तत्कर्त्तारम् आप्नोति वा तान् फलरूपेण। "इन्द्र सोमेभिस्तदपो वो अस्तु (ऋ० सं० २,६,१४,५)"—"ते सौभगं वीरवद्गोमदप्नः (ऋ० सं० ७,८,११,३)"—इति च निगमौ॥

(३) दंसः। 'दसि दंसनदर्शनयोः' चुरादिरात्मनेपदी; असुन् (उ० ४,१८४)। दर्शयति हि तत्तत्कारणेन, दृश्यते दृष्टिभिरिति वा। अथ वा; 'दसि मोक्षणे' चुरादिः परस्मैपदी; असुन् (उ० ४, १८४)। दंसयति मोक्षयति पाप्मनः पुरुषं संसारादापदो वा। यद्वा; 'तसु उपक्षये दसु च (दि० प०)'। अत्रान्तर्णीतण्यर्थः। कर्मण्यसुनि बाहुलकान्नुम्। उपक्षिपयितव्यं हि तदन्तर्नेतव्यमित्यर्थः। "दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः (ऋ० सं० १,५,२,२)"—इति निगमः॥

(४) वेषः। 'विष्लृ व्याप्तौ (जु० उ०)'। पचाद्यच् (३,१, १३४)। वेवेष्टि व्याप्नोति कर्त्तॄन्, व्याप्तं विस्तृतं वा। यद्वा; 'वेवेष्टि'—इत्यत्तिकर्मसु (निघ० २,८) पठ्यते। परिवेवेष्टि भोजयति स्वफलं कर्त्तॄन्। "कर्मणे वां वेषाय (य० वा० सं० १,६)"—इति निगमः॥

(५) वेपः। 'विपिः प्रेरणार्थः'—इति माधवः। असुन् (उ० ४, १८४)। प्रेर्यन्तेऽस्मिन् कर्मकराः। यद्वा; 'वेपृ कम्पने (भ्वा० आ०)'; असुन् (उ० ४,१८४); वेपः। "स्वं वेपसा तुविजात स्तवानः (ऋ० सं० ३,५,११,२)"—इति निगमः॥

(६) विष्ट्वी*। 'विष्लृ व्याप्तौ (जु० उ०)'। 'जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन्

* निरु० ११, १६।

(उ० ४,५४)'—इति बाहुलकात् क्विन् तुडागमश्च। वेषसमानार्थम्। यथादृष्टं पाठः। "विष्ट्वी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया (ऋ० सं० ३,४,७,३)"—"विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतः (ऋ० सं० १,७,३०,४)"—इति च निगमौ। उभयत्रापि शमीति विशेषणम्। * * *॥

(७) व्रतम्* । अत्र भाष्यम् (निरु० २,१३)—'व्रतमिति कर्मनाम—वृणोतीति सतः'—इत्यादि। अत्र स्कन्दस्वामी—'व्रतमिति कर्मनामेति। कर्त्तरि सतइति कृतव्याख्यानम्। तद् द्विविधम्। शुभमशुभं वा वृणोति निबध्नाति कर्त्तारम् तथा च श्रुतिः—'ते विद्याकर्मणी सम त्वारभते पूर्वप्रज्ञा च'—इति। 'इदमपीतरद् व्रतम्' गुड़-लवण-स्त्र्यादिविषयनिवृत्तरूपं कर्म। 'एतस्मादेव' रूपसामान्यात् प्रसक्तं व्रतं निरुच्यते 'वारयतीति सतः'। निवृत्तिरूपो हि सङ्कल्पः, तदतिक्रम्य प्रमादात् प्रवर्त्तमानं पुरुषं वारयति'—इति। पाठोऽर्थश्च—'व्रतमिति कर्मनाम निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः (निरु० २,१३)'—इति। व्रतं कर्मोच्यते। कस्मात्? वारयते तद्धि सङ्कल्पपूर्वकं प्रवृत्तिरूपमग्निहोत्रादिकर्मप्रत्यवायं वारयतीति पुरुषः प्रवर्त्तमानो निवर्त्तमानस्य व्रतेनाभिसम्बन्धस्तेनाव्रतेन निवार्यत इति व्रतस्यैव प्राधान्याद् हेतुकर्त्तृत्वेन विवक्ष्यते। भोजनमपि व्रतं क्षुधादिनिवारणात्। वृणोतेर्धातोः (स्वा० उ०) 'पृषिरञ्जिभ्यां कित् (उ० ३,१०८)'—इति विधीयमानोऽतच्-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति

---

* निघ० २, १२. १९, १२. १२, २२; ४५।

क्त्वाद् गुणाभावः, यणादेशः। 'वारयतेर्वा तत्'—इत्यत्र लुगिति लुगपि बाहुलकात्। 'व्रतेः'—इति श्रीभोजदेवः'—इति चीरस्वामी। व्रत्यते वर्ज्यते सर्वभोगोऽत्रेति सुबोधिनीकारः। व्रतेर्धातोः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३,११८)'—इति घ-प्रत्ययः। व्रतिश्च वर्जनार्थः। "अथा वयमादित्यव्रते तव (ऋ० सं० १,२,१५,५)"—"ब्राह्मणा व्रतचारिणः (ऋ० सं० ५,७,३,१)"—इति च निगमौ। "अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि (य० वा० सं० १,५)"—इत्यादौ व्रतशब्दे निवृत्तिकर्मता॥

(८) कर्वरम्। कर्वतेर्धातोः (भ्वा० प०) 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३,११८)'—इति घ-प्रत्ययः; कर्वरम्। 'कॄ विक्षेपे (तुदा० प०)', 'कृञ् हिंसायाम् (स्वा० उ०)'। 'कॄगॄशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच् (उ० २,११४)'। किरति फलं, कीर्यतेऽस्मिन् पात्रादीति वा; हिनस्ति तत् शुभं पुरुषभावमशुभं पुण्यम्। "अतद्दनोषि कर्वरा पुरूणि (ऋ० सं० ८,७,२,२)"—इति निगमः॥

(९) शक्म। 'शक्लृ शक्तौ (दि० उ०)'। 'अशिशकिभ्यां छन्दसि (उ० ४,१४२)'—इति मनिन्-प्रत्ययः। शक्यते अनेनाभिमतं प्राप्तुं, शक्नोतीष्टं साधयितुं वा, शक्यते कर्त्तुमिति वा। "मध्याकर्त्तोर्न्यधाच्छक्म धीरः (ऋ० सं० २,८,२,४)"—इति निगमः॥

(१०) क्रतुः*। करोतेः (भ्वा० उ०) 'कृञः कतुः (उ० १,७४)—इति कतु-प्रत्ययः। क्रियते द्विजातिभिः। "क्रतुं दधिक्रा अनु

* प० ३, ९। निरु० २, २८. १०, १०।

सुन्तवीत्वत् (ऋ० सं० ३,७,१४,४)"—"शतक्रतो मादयस्वा सुतेषु (ऋ० सं० ४,७,१३,५)"—इति च निगमौ ॥

(११) करूणम्। 'कॄ विक्षेपे (तुदा० प०)', 'कृञ् हिंसायाम् (स्वा० उ०)'। 'कृवृदारिभ्य उनन् (उ० ३,५०)'। कर्वरेण समानार्थम्। "स विश्वस्य करुणस्येश एकः (ऋ० सं० १,७,९,२)"—इति निगमः ॥

(१२) करणानि। करोतेः 'युच् बहुलम् (उ० २,७४)'—इति युच् क्रियते ल्युट् वा। करणं साधनमिति प्राप्ते जसि पाठो यथादृष्टम्। 'कर्मवाचि करण माद्युदात्तम्'—इति माधवः। "प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचम् (ऋ० सं० ४,१,३०,१)"—"प्र ते पूर्वाणि करणानि विप्र (ऋ० सं० ३,६,२,५)"—इति च निगमौ ॥

(१३) करांसि। करोतेरसुन् (उ० ४,१८४)। 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३,३,२)'—इति भूते वा भविष्यति वा। अर्थः पूर्ववत्। 'करांसीति कृतानि स्युः क्रियमाणानि केचन'—इति माधवः। "आविद्वाँ आह विदुषे करांसि (ऋ० सं० ३,६,२,५)"—इति निगमः ॥

(१४) करन्ती*। 'कृञ् करणे' भ्वादिः (उ०)। शतरि ङीप्। करणमभिमतं कर्त्तुः। यथादृष्टं पाठः। निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(१५) करिक्रत्। 'दाधर्त्ति दर्धर्त्ति दर्द्धर्षि (७,४,६५)'—

---

* "करन्ति" निरु० ३, १०।

† ऋ० सं० ८, १, ६, २० द्रष्टव्यः "करन्ति"।

इत्यादि सूत्रेण छन्दोविषयेण करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि नुमत्वाभावो ऽभ्यासस्य रिगागमोऽपि निपात्यते। अत्र न्यासः—'यणादेशे कृते अनृकारान्तत्वादङ्गस्याभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सोऽपि निपात्यत इति। पुनः पुनः करोतीष्टप्राप्तिमनिवारञ्च। निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(१६) चक्रत्। 'कृञ् करणे' भूवादिः (उ०)। शतृ। 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः (२,४,७५)'—'बहुलञ्छन्दसि (२,४,७६)'—इति शपः श्लुर्द्विर्वचनादिः यणादेशः। करोत्यभीष्टम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥ केषुचित् कोशेषु चक्रतुरिति दृष्टम्, निगमदर्शनान्निर्णयः। अस्य स्थाने चर्कृत्यमिति माधवीये दृष्टम्। "चर्कृत्यानि कृण्वतः (ऋ० सं० ६,७,१३)"—इत्यत्र 'कर्माणि चर्कृत्यानि'—इति भाष्यञ्च† ॥

(१७) कर्त्वम्। करोतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति वन्-प्रत्ययः क्रियते। यद्वा; 'कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः (३,४,१४)'—इति त्वन् प्रत्ययः, कृत्यार्थत्वं भावकर्म। "तद्देवानां देवतमाय कर्त्वम् (ऋ० सं० २,७,१,३)"—इति निगमः। अत्र स्कन्दस्वामि-भाष्यम्—'कर्त्वमिति कर्मनाम'—इति ॥

(१८) कर्त्तोः। करोतेः 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् (उ० १,६७)'—इति बाहुलकात् तुन्-प्रत्ययः। अर्थः पूर्ववत्। षष्ठेरकवचनस्य पाठो यथादृष्टम्। "मध्याकर्त्तोर्विततं सञ्जभार (ऋ० सं० १,८,७,४)"—"मध्याकर्त्तोर्न्यधाच्चक्रमधीरः (ऋ० सं० २,८,२,४)"—इति च निगमौ ॥

---

* ऋ०सं०२, १, १०, ४. द्रष्टव्यः।

† नैतत् सायणीयम्। तत्र तु 'चर्कृत्यानि कर्त्तव्यानि कर्माणि'—इत्येवमस्ति।

(१९) कर्त्तवे। करोतेः 'कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः (३,४, १४)'—इति तवे-प्रत्ययः। 'कृन्मेजन्तः (१,१,३९)'—इत्यव्ययत्वम्। निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(२०) कृत्वी†। करोतेः 'पः कित्च (उ० १,६८)'—इति विधीयमानस्तु-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति। क्रियते कृतु। 'शिल्पावन्ये कृतुर्थकम् (?)'—इत्यत्र माधवेनापि कर्मनामसु पठितः। 'सुपां सुलुक् (७,१,३९)'—इत्यत्र 'इयाडियाजीकाराणामुपसङ्ख्यानम् (७,१,३९वा०)'—इति विभक्ते रीकारादेशः। "त्वं रथ॒मेत॑श॒ कृत्व्ये॒ धने॑ (ऋ० सं० १,४,१८,१)"—इति निगमः। अत्र स्कन्दस्वामि-भाष्यम्—'कृत्वीति कर्मनाम, कर्मणि धने निमित्ते धनार्थं यत् कर्मेत्यर्थः। कर्मात्र संग्रामः सङ्ग्रामार्थमाजिः स्यात्'—इति। 'कृ॒त्वी सव॑र्णामदद॒र्विव॑स्वते (ऋ० सं० ७,६,२३,२)'—इत्यत्र तु त्वान्तं तथा स्कन्दस्वामिना व्याख्यातत्वात्॥

(२१) धीः‡। 'धृञ् आधारे' दिवादिः (उ०)। धारयति कर्त्तारं फलप्रदानेन। यद्वा; दधातेः क्विपि 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि (६,४,६६)'—इतीत्वे रूपम्। ईत्वञ्च क्विल्लोपेऽपि * * *। धारयति कर्त्तारमिति पूर्ववद् ददाति वा फलं धीः कर्म। 'दधातेर्निहितं द्रव्येषु तत्'—इति माधवः। यद्वा; ध्यायतेः सम्प्रसारणत्वे क्विपि रूपम्। ध्यायते चिन्त्यते कर्तृभिरेवं कर्त्तव्यमिति। "धियं॑ धियं सीषधाति॒ प्र पू॒षा (ऋ० सं० ४,८,६,३)"—इति निगमः॥

---

* "कर्त्तवे" ऋ० सं० १, ६, १०, २. इत्यादिः।

† नि॰ १२,१०।

‡ प० २,९। निरु० ११, २७. १२, १८; ३०। ‡ पु० ११।

(२२) शची‡। 'शच व्यक्तायां वाचि' भ्वादिरात्मनेपदी। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'। 'कृदिकारात् (४,१,४वा०)'—इति ङीष्। शचन्ते व्यक्ता वाचः कुर्वन्त्यस्यामिति शची। क्षीरस्वामी तु—'शचति शची; शच श्वच गतौ'—इति व्याख्यत्। गत्यर्थः शचिर्धातुपाठे न दृष्टः। "यद् दे॒व॒यन्त॒ मव॑थ॒ः शची॑भिः (ऋ० सं० ५,५,१६,४)"—इति निगमः॥

(२३) शमी*। 'शम उपशमे (दि० प०)'; अस्मात् इन्, ङीष् च पूर्ववत्। शम्यत्यनयाऽनिष्टानि। णिजन्ताद्वा पूर्ववत् इन्-ङीषौ। शमयत्यनिष्टव्याध्यादीनि। "श॒मीम॑र्दु॒र्मखस्य वा (ऋ० सं० ६,५,२६,४)"—इति निगमः॥

(२४) शिमी†। शमतेः पूर्ववन्निर्वाहोऽर्थश्च। बाहुलकादकारस्येकारः। शक्नोतेर्वा ककारस्य मकारः, अकारस्येकारश्च। शक्मेत्यनेन समानार्थः। "धुनि॒ः शिमी॑वा॒ञ्छरु॑माँ॒ ऋजी॒षी (ऋ० सं० ८,४,१४,५)"—इति निगमः॥

(२५) शक्तिः‡। शक्नोतेः 'स्त्रियां क्तिन् (३,३,९४)'। शक्यते कर्त्तुं शक्यते वानया परलोकं जेतुम्। "अजी॑जन॒च्छक्ति॑भी रोद॒सिप्राम् (ऋ० सं० ८,४,११,५)"—इति निगमः॥

(२६) शिल्पम्§। 'शील उपधारणे'¶ चुरादिः (प०), 'शील

---

* निरु० ११, १६।

† निरु० ५, १२।

‡ निरु० ७, २८।

§ प० ३, ७।

¶ 'उपधारणमभ्यासः'—इति कौ०।

समाधौ' भ्वादिः (प०)। अनयोः 'खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपसर्पतल्पाः (उ० ३,२६)'—इति प-प्रत्यये णि-लोपे (६,४,५१) च उपधाया ह्रस्वत्वं निपात्यते। शीलयति शीलतीति वा शिल्पम्। 'यत् कुम्भकारादि कर्म'–इत्युणादिवृत्तिः। शीलयन्ति पुनः पुनरभ्यस्यन्ति तदिति शिल्पम्। यद्वा; शिनोति कर्त्तारं तनूकरोति दुष्करत्वेनातिक्लेशकरत्वादिति निपातनाद्रूपसिद्धिः। 'शिञ् निशाने (स्वा०उ०)' 'निशानं तनूकरणम्'–इति सुबोधिनीकारः। "यत्ते शिल्पं* कश्यप रोचनावत् (अथ०सं० १३,३,१०.)"—"दिवः शिल्पमवन्तम् (?)"—इति च निगमौ ॥

इति षड्विंशतिः कर्मनामानि ॥ १ ॥

तुक्[१]। तोकम्[२]। तनयः[३]। तोक्म[४]। तक्म[५]। शेषः[६]। अप्नः[७]। गयः[८]। जाः[९]। अपत्यम्[१०]। यहुः[११]। सूनुः[१२]। नपात्[१३]। प्रजा[१४]। वीजम्[१५]। इति पञ्चदशापत्यनामानि† ॥ २ ॥

(१) तुक्। 'तुज हिंसायाम् (भ्वा०प०)', क्विप्। तोजति हिनस्ति मातापितरौ गर्भवासादिना। तथाच मन्त्रः—'यदा पिपेष मातरं पितरं पुत्रः (?)'—इत्यादिः। 'तुजिर्गत्यर्थः प्रेरणार्थश्च'–इति माधवः। क्विप्। गच्छत्यनेन पितृलोकं पिता,

---

* "चन्द्रं"—इति रोथमुद्रितशाखापाठः।

(३) "तनयस्" ग. C. D F।

(१५) "बीजम्" ख. iid।

† इत्यपत्यस्य ग।

गच्छत्यनेनानृण्यं पितृभ्य इति वा, प्रेर्य्यते प्रसवकाले वायुनापि वा। यद्वा; 'षुच प्रसादे (भू॰ आ॰)'; क्विप्, पृषोदरादित्वात् सकार-लोपः। प्रसाद्यन्तेऽनेन पिता वा। "तुचे तु नो भवन्तु वरिवो-विदः (ऋ॰ सं॰ ६,२,२३,४)"—"तुचे तनाय तत्सु नो (ऋ॰ सं॰ ६,१,२८,३)"—इति च निगमौ। उभयत्र चतुर्थी॥

(२) तोकम्*। 'तुद व्यथने (तुदा॰ प॰)'; 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८)', 'पृषोदरादित्वात् दकारस्य ककारः। तुदते ऽनेन माता गर्भवासकाले, तुद्यते व्याध्यादिभिरिति वा। यद्वा; 'ष्टुच स्तुतौ (भू॰ आ॰)'; 'ऋदाधाराचिकलिभ्यः कः (उ॰ ३,३८)' —इति बाहुलकात् क-प्रत्ययः, स-लोपश्च स्तूयते तोकम्। तथाच हरिश्चन्द्रोपाख्याने "ऋणमस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति (ऐ॰ ब्रा॰ ७,३,१)"—इत्यादिभिर्गाथाभिः प्रशस्यते पुत्रः। यद्वा; 'तु'—इति सौत्रो धातु र्वृद्ध्यर्थः; क-प्रत्ययः पूर्ववत्। वर्द्धते हि तत्, वर्द्ध्यते वा मातापितृभ्याम्। यद्वा; सर्वेभ्य एव धातुभ्यो घञि रूपम्; अर्थश्च स एव। तुदेस्तु ककारो बाहुलकात् ष्टुचेः सकारलोपश्च। "मा नस्तो-केषु तनयेषु रीरिषः (ऋ॰ सं॰ ५,४,१३,३)"—इति निगमः॥

(३) तनयः†। 'तनु विस्तारे (तना॰ प॰)'; 'वलिमलितनिभ्यः कयन् (उ॰ ४,९७)'—इति कयन्-प्रत्ययः। कुलं तनोति विस्तार-यति। "मा नस्तोके तनये मा न आयौ (ऋ॰ सं॰ १,८,६,३)" —इति निगमः॥

---

* निरु॰ १०, ७. १२, ६।

† निरु॰ १०, ७. १२, ६।

(४) तोक्म । तुजेः, स्तुचेः, तनतेः, तुद्यते र्वा मनिनि (उ० ४, १४०) ककारोऽन्तादेशः, तवतेः कुगागमः पृषोदरादित्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(५) तक्म† । तकतेर्गतिकर्मणो (निघ० २,१४) मनिन् (उ० ४,१४०), तुचेर्गत्यर्थाद्वा मनिन् (उ० ४,१४०), अत्त्वमुकारस्य (६,३,१०९) । पूर्वेण तुचा समानार्थः । निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

(६) शेषः§ । 'शिष सर्वोपभोगे' चुरादिर्भ्वादिश्च (प०); असुन् (उ० ४,१८४) । म्रियमाणे पितरि कुलसन्तानार्थं परिशेषयति, परिशिष्यते वा पित्रादिभिः सह न म्रियते स्वयमवतिष्ठते इत्यर्थः । यद्वा; 'शिष्लृ विशेषणे' रुधादिः परस्मैपदी; असुन् (उ० ४,१८४)। विशिष्यते पित्राद्यात्मनोऽतिशयितं करोति हि विद्यादिभिः । 'पुनातु पित्रा प्रजा मे पतच्छ्रेयसी मात्मनः कुरुते'—इति ब्राह्मणम् । तथा 'पुत्रमेवैकमिच्छन्त्यात्मनोगुणवत्तरम्'—इति महाभारतम् । यद्वा; 'शिष हिंसार्थः' भ्वादिः परस्मैपदी, शेषति हिनस्ति मातापितरौ । 'यदा पिपेष'—इति मन्त्रः पूर्वमेव दर्शितः (१७१ पृ०) । "न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति (ऋ० सं० ५,२,६,२)"— "मा शेषसा मा तनसा (ऋ० सं० ४,४,८,४)"—इति च निगमौ ॥

(७) अप्नः¶ । कर्मनामसु व्याख्यातम् (२,१) बाहुलकादपत्येऽपि भवति । 'आप्नोते र्ह्रस्वश्च नुट् वा'—इति भोजराजेन कर्माख्याग्रहणं

---

* अयमेवास्य निगमो भवितुमर्हति—ऋ० सं० ८, २, १, २ ।

† निरु० ११, २५ ।

‡ अथ० सं० ५, ४, १; ९, निगमौ द्रष्टव्यौ ।

§ निरु० ३, २ ।   ¶ पु० २, १ ।

23

न कृतम्*। आप्नोत्यनेन सर्वान्, कामान् पिता, आप्यते वा महता पुण्येन। "यच्चिद्धि मप्न उषसो वहन्ति (ऋ० सं० १,८,४,५)"। 'आप्यम् धनम्'—इति माधवः, अपत्यं भवितुमर्हति॥

(८) गयः†। गमेः 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपातनान्मकारलोपः। 'गाङ् गतौ (भ्वा० आ०)'; अस्माद्वा यक्-प्रत्यये ह्रस्वत्वम्। गतात्वर्थः पूर्वमुक्तः। गीयते स्तूयते देव-भट्टारकेत्येवमादिभिः। "इन्द्रो वसुभिः परि पातु नो गयम् (ऋ० सं० ८,२,१२,३)"—इति निगमः॥ "गयस्फानः प्रतरणासु वीरः (ऋ० सं० १,६,२२,४)"—इति च। 'गृहापत्ययोर्नाम'—इति हरदत्तः, 'गृहम्'—इति तु माधवः॥

(९) जाः‡। 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)'; 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इत्यत्र अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् केवलाज्जने डः, टाप्, जस्। जायते मातापितृभ्यां सकाशात्। "सोमः परि क्रतुना पश्यते जाः (ऋ० सं० ७,२,२६,४)"—"अनमीवो रुद्र जासु नो भव (ऋ० सं० ५,४,१३,२)"—इति च निगमौ॥

(१०) अपत्यम्§। अपपूर्वात् तनोतेः नञ्पूर्वात् पतेर्वा 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, तनोतेष्टिलोपः। * * *। "कुवेरपत्यमा दुहे (ऋ० सं० ६,७,३५,३)"—इति निगमः॥

---

* कौमुद्यान्तु कर्माख्याग्रहणमस्ति (उ० ४, २०२)।
† प० १०. २, ४।
‡ निरु० ३, ६। § निरु० ३, १।

(११) यहुः । यातेर्ह्वयतेश्चौरादिके मृगय्वादित्वात् (उ० १, ३६) कु-प्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः । यातः प्राप्तः पुण्यवशेन स्वनाम्ना ह्वयते च । 'यह्वर्यातस्याह्वतस्य'—इति माधवः । "ईशा॑नः सहसो यहो (ऋ० सं० १,५,२७,४)"—इति निगमः ।

(१२) सूनुः* । 'षूञ् प्राणिप्रसवे (अदा० आ०)'—'सुवः कित् (उ० ३,३४)'—इति नु-प्रत्ययः । सूयते मात्रा । "अ॒ग्निं सू॒नुं सन॑श्रुतं सह॑सो जा॒तवे॑दसम् (ऋ० सं० ३,१,९,४)"—इति निगमः ॥

(१३) नपात्† । नञ्-पूर्वात् पतेर्ण्यन्तात् 'बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञा-छन्दसोः (६,४,५१वा०)'—इति णि-लोपः । 'न भ्राण्नपात् (६, ३,७५)'—इत्यादि सूत्रेण नञः प्रकृतिभावः । न पातयति न तेन पततीत्युक्तम् । "एहि वां विमुचो नपात् (ऋ० सं० ४,८,२१,१)" —इति निगमः ॥

(१४) प्रजा । प्रपूर्वाज्जनेः 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३,२,९९)' —इति डः, टाप् । "प्र॒जां देवि दिदिड्ढि नः (ऋ० सं० २,७,१५, ६; ८,१०,२)"—इति निगमः ॥

(१५) वीजम् । 'वीज प्रजननकान्त्यसनखादनेषु (?)'; इत्य-स्मादच्-प्रत्ययः (३,१,१३४) । तथाच भोजराजीये 'वियो जक्'—इति व्युत्पादितम् । बवयोरभेदः । वेति प्रजायते गच्छत्यनेनानृण्यं पितेति वा । अत्र चीरस्वामी—'वीज्यते वेति वा वीजं वाजिलौकिकः' —इति । 'वीजिः स्यात् प्रेरणक्रिया'—इति माधवः । * * * प्रेर्यते

---

* निघ० २, २५. ५, २५. ११, १७ ।

† निघ० ८, ५ ।

हि कार्यकारणाय वा बीजम्। यथा धान्यादिबीजमुत्तरोत्तरं स्वाभिवृद्धये भवति एव मपत्यमपि पितॄणामभिवृद्धिहेतुरिति बीजमित्युच्यते। "यस्यां बीजं मनुष्या इवपन्ति (ऋ० सं० ८, ३, २७, २)"—इति। बीजमपत्यार्थमिति दृष्टम्॥

इति पञ्चदशापत्यनामानि॥ २ ॥

मनुष्याः(१)। नरः(२)। धवाः(३)। जन्तवः(४)। विशः(५)। क्षितयः(६)। कृष्टयः(७)। चर्षणयः(८)। नहुषः(९)। हरयः(१०)। मर्याः(११)। मर्त्याः(१२)। मर्ताः(१३)। व्राताः(१४)। तुर्वशाः(१५)। द्रुह्यवः(१६)। आयवः(१७)। यदवः(१८)। अनवः(१९)। पूरवः(२०)। जगतः(२१)। तस्थुषः(२२)। पञ्चजनाः(२३)। विवस्वन्तः(२४)। पृतनाः(२५)। इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि* ॥ ३ ॥

(१) मनुष्याः†। 'मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति (निरु० ३, ७)'—इति भाष्यस्य स्कन्दस्वामी—'मत्वेत्यादिना मनेः सीवेश्च द्विधातुजत्वं प्रदर्शयति—ज्ञात्वाऽनेनेदमिति साध्यसाधनभावं कर्माणि सीव्यन्ति सन्तन्वन्ति, यथा पश्वादयः मनस्यमानेन प्रजापतिना सृष्टाः। मनस्यतिः कस्मिन्नर्थे? इत्याह—प्रशस्तीभावे, प्रशंसायां मत्वर्थीयः,

---

(२), (३) "नराः। धवाः। नरः" ग। "नराः। नरः" C. D. F.
(९) "नहुषाः" ग. iid।
(१७) "अयवः" ग।
* "इति मनुष्याणाम्" ग।
† निरु० ३, ६।

प्रशस्तं मनः प्रसन्नं सत्वप्राधान्यात् अतः प्रसन्नमनस्केन सृष्टा इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'स पितॄन् सृष्ट्वा मनस्यदनु मनुष्यानसृजत'—इति । नित्यपक्षेऽप्यसति स्रष्टरि कार्ये सौमनस्यं दृष्ट्वा सृष्टिकारणानुविधायित्वात् कार्यस्य वा। 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च (४,१,१६१)'—इति वैयाकरणाः । जातिश्च प्रत्ययान्तोपाधिः । मनोरपत्यं जातिश्चेत्येतौ । अपत्यमात्रविवक्षायामन्तरेण च जातिं भवति मानव इति । मनुषो वा अकारान्तमेकं प्रातिपदिकमस्ति, अतस्तदन्तात् व्युत्पादयति ; ञ्यत्-प्रत्ययसन्नियोगेन षुगिति स्मरणान्तरं विनापि प्रत्ययेन षकारान्तप्रयोगदर्शनात्—'समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे (ऋ० सं० ८,६,८,१)'—इति पृषोदरादित्वात् सर्वं सिद्धम् । अत्र श्रीनिवासः—'मनेर्मनुः * * * मनेरुसि मनुषीति । यत् । सा चास्या मनुष्यगौः'—इति । "स्पार्हा वसु मनुष्या ददीमहि (ऋ० सं० २,६,३०,४)"—"दैव्याः शमितार आरभध्व मुत मनुष्याः (ऐ० ब्रा० २,१,६)"—इति च निगमौ ॥

(२) नरः* । 'णीञ् प्रापणे (भ्वा० उ०)' ; 'नयतेर्डिच्च (उ० २, ९३)'—इति ऋन्-प्रत्ययः ; जस् । नयन्ति संसारचक्रम्, पदार्थत्वात् देशान्तरं नीयन्ते वा स्थानोत्तरकालेन । यद्वा 'नृती गात्रविक्षेपे (दि० प०)' ; बाहुलकादृन् डिच्च । नृत्यन्ति गात्रविक्षेपं कुर्वते हि नियमेन गात्राणि विक्षिपन्ति कर्मसु तानि कुर्वन्तः । "तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तः (ऋ० सं० ४,४,३५,२)"—"त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरः (ऋ० सं० ४,७,२७,१)"—इति च निगमौ ॥

* निरु० ५, १ ।

(३) धवाः* । 'धूञ् कम्पने (स्वा० उ०)', 'धुञ्' वा (क्र्या० उ०)। पचाद्यच्। धूनयति * * * । धुनोति स्वावयवान् धवः; जस् धवाः। यद्वा; मनुष्या मृत्युतो वेपन्ते। यद्वा; 'धावु गतिशुद्ध्योः (भू० उ०)'; अस्मात् पचाद्यचि (३,१,१३४) पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) ह्रस्वः। इतस्ततः शरणार्थिनो धवन्ति धवाः। "को वां शयुत्रा विधवेव देवरम् (ऋ० सं० ७,८,१८,२)"—इति निगमः॥

(४) जन्तवः† । 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)'; 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च (उ० १,७०)'—इति तु-प्रत्ययः। जायन्ते जन्तवः। "इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभिः (ऋ० सं० ८,७,२८,४)"—इति निगमः॥

(५) विशः‡ । 'विश प्रवेशने (तु० प०)'; क्विप्। विशन्ति अनुप्रविशन्ति सर्वकर्मस्वधिकारित्वेन। यद्वा; अनुप्रविष्टाः आत्मीयभूराजादेः श्रिता इत्यर्थः। "विशो राजानमुप तस्थुर्ऋग्मियम् (ऋ० सं० ४,५,१०,४)"—इति निगमः॥

(६) क्षितयः§ । 'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)'; 'क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम् (३,३,१७४)'—इति क्तिच्। क्षियन्ति निवसन्ति भूमौ गच्छन्ति वा तस्याम्। "अनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु (ऋ० सं० ३,७,११,५)"—इति निगमः॥

---

* निरु० २, १५।

† निरु० ४, १९।

‡ प० ९। निरु० १०, ८।

§ पृ० १, १।

(७) कृष्टयः*। 'कृष विलेखने (भ्वा०प०)'; भावे क्तः। कर्षणं कृष्टम्। कर्षेण कर्मविशेषेण चात्र सामान्यतः कर्ममात्रं लक्ष्यते; कृष्टं कर्म, तदस्यास्तीति 'लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः (४,४,१२८वा०)'—इति इकार-प्रत्ययः। तथाच भाष्यकारः—'कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति (ऋ०सं०सा०भा० ३,४,५,१)'—इति। तथाच श्रीभगवद्गीतायाम्—'नैव कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् (म०भा०भी०प० २६अ० ५श्लो०)'—इति। यद्वा; कृष्टोऽपि कृषि र्विपूर्वस्यार्थे वर्त्तते। कर्मणि क्तः। विविधं कृष्टो विच्छिन्नपरिकण्डूयना-द्यभिलषितक्रियानुष्ठानसमर्थः कः? इत्यपेक्षायां विकृष्टदेहत्वं कृष्ट-सामर्थ्याद्देहम्, स एषामस्तीति पूर्ववन्मत्वर्थीयः। तथाच भाष्यम्—'विकृष्टदेहा वा (ऋ०सं०सा०भा० ३,४,५,१)'—इति। 'कृषन्ति श्रान्तं पदाभ्याम्'—इति माधवः। 'कर्षन्ति वशीकुर्वन्ति'—इति भट्ट-भास्करमिश्रः। "मि॒त्रः कृ॒ष्टीरनि॑मिषा॒भि च॑ष्टे (ऋ०सं० ३,४,५,१)"—स॒द्यश्चि॒द्यः शव॑सा॒ पञ्च॑ कृ॒ष्टीः (ऋ०सं० ८,८,३६,३)"—इति च निगमौ॥

(८) चर्षणयः†। चरतेर्धातोः (भ्वा०प०) 'अर्त्तिसृधृधम्यश्य-वितृभ्योऽनिः (उ० २,९५)'—इति बहुलवचनादनि-प्रत्यये षुगाग-मश्च चरणवन्तः चरणशीलाः। यद्वा; 'कृषेरादेश्च चः (उ० २,९७)'—इति अनि-प्रत्यये कृषेरेतद्रूपम्। 'आकर्षन्ति वशीकुर्वन्ति इत्यर्थः'—इति भट्टभास्करमिश्रः। यद्वा; चर्षणयः चायितारो द्रष्टारः

* निरु० १०, २९; ३१।
† निरु० ५, २४; १२, २१।

सर्वेषां पदार्थानाम्। यद्यपि पश्यतिकर्मसु (निघ० ३,११) विचर्षणिरिति पठितम्, तथापि 'पिता कुटस्य चर्षणिः (ऋ० सं० १,३, ३३,४)'—इत्यत्र 'चायविता द्रष्टा'—इति स्कन्दस्वामिना व्याख्यातम्। "प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेषु (ऋ० सं० १,७,२८,१)"—"महाँ इन्द्रो नृषदा चर्षणिप्राः (ऋ० सं० ४,६,७,१)"—इति च निगमौ॥

(९) नहुषः। 'णह बन्धने (दि० उ०)'। 'जनेरुसिः (उ० २,१०८)'—इति बाहुलकात् उस्-प्रत्ययः, जश्, नहुषः। नह्यन्ते कर्मभिः पूर्वकृतैः संसारे नह्यन्ति वा नहनीयम्। "सचा सनेम नहुषः सुवीराः (ऋ० सं० २,१,२,३)"—"आ यातं नहुषस्परि (ऋ० सं० ५,८,२५,३)"—इत्यादयो निगमाः॥

अकारान्तमिदं नाम केषुचित् कोशेषु दृश्यते। तदा 'ऋनहिभ्यामुषन् (? *)'—इति उषन्-प्रत्ययः। पूर्ववदर्थः। "प्रसस्राणस्य नहुषस्य शेषैः (ऋ० सं० ४,१,४,६)"—इति निगमः॥

(१०) हरयः†। 'हृञ् हरणे' भ्वादिः, 'हृ प्रसह्यकरणे' जुहोत्यादिः। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'—इतीन्-प्रत्ययः। हरन्ति पदार्थान्, प्रसह्यीक्रियन्ते वा मृत्युनेति वा। तथाच मृत्युवाक्यम्—'अहं प्रजाश्चाकुशतीर्हरामि'—इति निगमोऽन्वेषणीयः॥

(११) मर्याः‡, (१२) मर्त्याः। 'मृङ् प्राणत्यागे (तु० आ०);

---

* कौमुद्यान्तु 'ऋहनिभ्यामूषन् (उ०४, ७३)', 'परः कुषन् (७४)', 'पनदिकलिभ्यउषच् (७५)' एवं दृश्यन्ते।

† पु० १, १५।

‡ निरु० ३, १५. ४, २।

अघ्न्यादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति यत्-प्रत्ययान्तं निपात्यते, तुड़ागमस्तु विकल्पेन। गुणः। म्रियन्ते मर्याः। 'छन्दसि निष्टर्क्य-देवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्य (३,१,१२३)'—इत्यादिना यत्प्रत्ययान्तं निपातितम्। "को नु मर्या अमिथितः (ऋ० सं० ६,३,४८,३७)"—"मर्यायेव कन्या शश्वचै तं (ऋ० सं० ३,२,१३,५)"—"मर्यन्न योषा कृणुते सधस्थ आ (ऋ० सं० ७,८,१८,२)"—इति निगमाः। यद्वा; 'मृङ् प्राणत्यागे (तु० आ०)'; हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३,८३)'—इति तन्-प्रत्ययः। अर्थः पूर्ववत्। मर्त्तशब्दात् 'वसमर्त्त * * * यविष्ठेभ्यश्छन्दसि'—इति स्वार्थिकस्तद्धितो यत्। "यो मर्त्येष्वमृतो ऋतावा (ऋ० सं० ३,४,१६,१)"—इति निगमः॥

(१३) मर्ताः। व्याख्याताः। "मा नो मर्त्ता अभिद्रुहन् (ऋ० सं० १,१,१०,५)"—"तं मर्त्ता अमर्त्यम् (ऋ० सं० ८,६,२५,१)"—इति च निगमौ॥

(१४) व्राताः। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'; 'तातव्रातलात-सुपित्त'—इत्यादि सूत्रेण भोजराजेन क्तप्रत्यये आड़ागमो निपात्यते। वृण्वन्ति स्वमभिमतं देवताभ्यः तपसाराधितेभ्यः प्रव्रियन्ते वा यज्ञादौ। यद्वा; व्रातो धान्यादिसञ्चयः। तद्वन्तो व्राताः। मत्वर्थीयोऽकार.। यद्वा; व्रतमिति कर्मनाम (निघ० २,१) अन्नं वा। अन्नमपि व्रतायैतस्मादेवेत्युक्तेः तदीयाः 'तस्येदम् (४,३,१२०)'—इत्यण्। 'कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रमुच्यते'—इत्युक्तेः कर्मणामधिकारित्वाच्च मनुष्याणां कर्मसम्बन्धित्वम्। 'अथो

अन्नाद् भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते (तै० उ० १,२)'—इति, 'अन्नात् रेतो रेतसः पुरुषः (तै० उ० १,१)'—इति च श्रुतेः मनुष्याणामन्नसम्बन्धित्वम्। "पञ्च व्राता अपस्यवः (ऋ० सं० ६,८,३,२)"—इति निगमः॥

(१५) तुर्वशाः*। 'तुर्वी हिंसायाम् (भ्वा० प०)'। 'कलेरशच्'—इति बाहुलकात् अशच्-प्रत्ययः। भोजराजीयमिदं सूत्रम्। हिंसन्ति प्राणिनः, हिंस्यन्ते व्याघ्रादिभिर्वा। यद्वा; 'त्वर त्वरणहिंसणयोः (दि० आ०)', अस्मात् क्विपि तूर्; अश्नोतेः पचाद्यच्; तूर्षमश्नुवते पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं वकारस्योपजनः। त्वरस्तूर्णमश्नुते। 'प्राप्यम्'—इति माधवः। यद्वा; तूर्वशः काम एषामिति तुर्वशाः, पूर्ववत्पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम्। 'वश कान्तौ (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'वशिरण्योरुपसङ्ख्यानम् (३,३,५८वा०)'—इत्यप्। यद्वा; चतुर्षु धर्मार्थकाममोक्षेषु वश एषामिति चतुर्वशाः सन्तः चकारलोपेन तुर्वशाः। "तुर्वशेष्वमन्महि (ऋ० सं० ५,७,३३,४)"—इति निगमः॥

(१६) द्रुह्यवः। 'द्रुह जिघांसायाम् (दि० प०)'; औणादिकः क्विप्; द्रोहः। द्रोहं परेषामिच्छन्ति 'छन्दसि परेच्छायामपि (३,१,८वा०)'—इति क्यप्, 'क्याच्छन्दसि (३,२,१७०)'—इत्युप्रत्ययः। परहिंसारुचयो हि प्रायेण मनुष्याः। "अष्टिं चक्रु भृगवो द्रुह्यवश्च (ऋ० सं० ५,२,२५,१)"—इति निगमः॥

(१७) आयवः†। 'इण् गतौ (अदा० प०)'; 'छन्दसीणः (उ०

---

* प० १६। † निरु० ९, ३. १०, ४१. ११, ४९।

१,२)’—इत्युण्-प्रत्ययः । गच्छन्ति ग्रामात् ग्रामम्, गमनशीलाः । “बाहुभ्यामग्निमायवोऽजनन्त (ऋ० सं० ७,६,२,५)”—“आयोर्हि स्कम्भ उपमस्य नीळे (ऋ० सं० ७,५,३३,६)”—इति च निगमौ । ‘अन्तोदात्त आयुशब्दो मनुष्यवचनः’—इति माधवः ॥

(१८) यदवः । ‘यमु उपरमे (भू० प०)’; ‘यमेर्दुक्’—इति श्रीभोजदेवः । ‘अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम् (६,४,३७)’—इत्यादिना अनुनासिकलोपः । यम्यते नियम्यते आचार्येण अपथ-प्रवृत्ताः, राज्ञा वा । “यो अस्ति यादुः पशुः (ऋ० सं० ५,७,१६,१)”—इति निगमः । अत्र माधवः—‘यदुषु भवो यादो यदुरिति मनुष्यनाम’—इति ॥

(१९) अनवः । ‘अन प्राणने (अदा० प०)’; ‘अणश्च (उ० १,८)’—इति विधीयमान उ-प्रत्ययो बाहुलकात् भवति । अनन्त्यनवः । ज्ञानवत्त्वादेतेषां धर्माद्यनुष्ठानात् प्राणनस्य फलवत्त्वात् अनन्तीत्युच्यन्ते । इतरे पश्वादयो ज्ञानहीनत्वात् निष्फलप्राणनाः । तथाचोपनिषदि—‘तस्य य आत्मानं विस्तरं वेद’—इत्यत्र प्रकरणे ज्ञानवत्त्वात् पुरुषस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादितम् । “रोधाय विद्वदनवाय (?)”—इति निगमः । अत्र माधवः—‘अनुरिति मनुष्यनाम’—इति । “अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन् (ऋ० सं० ४,१,२९,४)”—इति च । अत्र ‘अनवः ऋभवः ते च मनुष्याः’ । ‘मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः (ऋ० सं० १,७,३०,४)’—इति श्रुतिः । तथा ब्राह्मणमपि—‘आर्भवं शंसत्यृभवो वै देवेषु तपसा सोम-पीथमभ्यजयन् (ऐ० ब्रा० ३,३,५.)’—इत्यादि, ‘तेभ्यो वै देवा

अपैवाबीभत्सन्त मनुष्यगन्धात् (ऐ० ब्रा० ३,३,५)'—इति च ॥

(२०) पूरवः*। 'पूरी आप्यायने (दि० आ०)'। 'भृमृशीतृचरित्सरि (उ० १,७)'—इत्यादिना बाहुलकात् उ-प्रत्ययः। पूरयितव्याः कामानां 'ह्रपूर्भ्यां कुः'—इति श्रीभोजदेवः। पूताः शुद्धाः स्नानार्थिभिरित्यर्थः। "यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते (ऋ० सं० १,४,२५,६)"—इति निगमः॥

(२१) जगतः†। 'गम्लृ गतौ (भ्वा० प०)'। 'वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च (उ० २,७८.)'—इति क्विप्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। प्रत्ययस्यादादेशः, द्विर्वचनं, नञि लोपश्च निपात्यते। गच्छति ग्रामात् ग्रामान्तरम्। "यदेषामग्रं जगता मिरज्यसि (ऋ० सं० ८,३,६,२)"—इति निगमः॥

(२२) तस्थुषः‡। 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ (भ्वा० प०)'। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (३,४,६)'। 'क्वसुः (३,२,१०७)'। 'वस्वेकाजाद्घसाम् (७,२,६७)'—इति इडागमः। 'आतो लोपः (६,४,६४)'। 'लिटि धातोः (६,१,८)'—इति द्वित्वम्। 'शर्पूर्वाः खयः (७,४,६१)'—इति थकारस्य शेषः। 'अभ्यासे चर्च (८,४,५४)'—इति तकारः। तस्थिवस् इति स्थिते जसः स्थाने व्यत्ययेन शस् (३,१,८५)। 'वसोः सम्प्रसारणम् (६,४,१३१)'। 'शासिवसिघसीनाञ्च (८,३,६०)'—इति षत्वम्। तिष्ठन्ति स्वस्मिन् धर्मे। "चरन्तं परि

* निरु० ७, २२।

† प० ११; १४। निरु० ५, ३. ७, १३. ९, १३. १२, १६।

‡ निरु० १२, १६।

तस्थुषः (ऋ० सं० १,१,११,१)"—इति निगमः । अत्र वाजसनेय-भाष्यकृदुव्वटः 'तस्थुषो मनुष्याः ऋत्विग्यजमाना इत्यर्थः'—इति ॥

(२३) पञ्चजनाः* । अत्र भाष्यम्—'तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति । "तदद्य वाचः प्रथमं मंसीय०—०जुषध्वम् (ऋ० सं० ८,१,१३,४)"। तदद्यवाचः परमं मंसीय 'येनासुरानभिभवेम देवाः'। असुरा असुरता स्थानेष्वस्ता स्थानेभ्य इति वापि वासुरिति प्राणनामास्तः शरीरे भवति तेन तद्वन्तः । सोर्द्देवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वमसोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते । 'ऊर्जाद उत यज्ञियासः'। अन्नादाश्च यज्ञियासोगित्यन्ननामोर्जयतीति सतः पक्कं सु प्रवृक्णमिति वा ॥ 'पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम्' । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके, चत्वारो वर्णाः निषादः पञ्चमः इत्यौपमन्यवः। निषादः कस्मात्? निषदनो भवति निषण्णमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ताः। "यत्पाञ्चजन्यया विशा (ऋ० सं० ६,४,४३,१)"। पञ्चजनीनया विशा, पञ्च पृक्ता सङ्ख्या स्त्रीपुंनपुंसकेष्वविशिष्टा† (निरु० ३,७–८)'—इति। अस्य स्कन्दस्वामी—'पञ्चजना इत्येतस्य सन्दिग्धस्य विवेकार्थं निगमा भवन्ति सन्देहश्च मनुष्यनामसु पाठात् पञ्चशब्देन समानाधिकरणः । तत्र यदि देवदत्तादि पञ्चक-विषयः स्यात् गन्धर्वादिपञ्चकविषयो वा, न मनुष्यमात्रनामविषयतात्र स्यात्, मनुष्यमात्रनामैतदित्याचार्यमतान्तरप्रदर्शनाय पदद्वयमिदम्मनुष्यपदार्थे वर्त्तते इति वैचित्र्यप्रदर्शनार्थं

* निरु० ३, ७; ८. ४, २३ ।

† 'पञ्च पृक्ता सङ्ख्या स्त्रीपुंनपुंसकेष्वविशिष्टा'—इति निरुक्तपुस्तक-पाठः ।

उपन्यासः। न मनुष्यनामत्वेन च द्रष्टव्यः। एकीयमतेन चाष्टौ देवताया उच्यन्ते। तत्र पक्षे नागानां गन्धर्वेषु, यक्षाणामसुरेषु, पिशाचानां रक्षस्खन्तर्भावदृष्टत्वाविरोधात्। तदद्य वाचः। सौचीकस्याग्रे विश्वेषां देवानां संवादो होतृजपश्चायम्। तत् अद्य अस्मिन् कर्मणि वाचो माध्यमिकायाः प्रथममुत्कृष्टं स्वरसौष्ठवार्थसदनत्वदेवताविशिष्टं मंसीय जानीय। येन अज्ञानेन असुरा यज्ञविघ्नं कुर्वन्तः, हे देवाः! अद्य तानभिभवेम। हे ऊर्जादः! उत अपि यज्ञियासः यज्ञस्य सम्पादयितारः पञ्चजनाः आचार्यमतेन ऋत्विङ्मनुष्याः। यमव्यवस्थपतीष्टौ निषादानां यज्ञसम्पादित्वमस्ति, शूद्रस्याप्योदनसवे; 'आयुरसीति शूद्राय प्रयच्छति, तत्ते प्रयच्छामीति शूद्रः प्रतिगृह्णाति'—इत्येवमादिना। तथा 'दासी पिनष्टि पत्नी वेत्यत्र दास्यादेर्व्यापारादप्येवं यज्ञसम्पादित्वमेकीयमतेन। पञ्च यज्ञाङ्गभूता देवगन्धर्वादयः साधनभावेन यज्ञसम्पादिनः। अत उच्यते—'मम होत्रं जुषध्वम्'। होतृ-कर्म जुषध्वम् सम्पादयतेत्यर्थः। अन्ये मन्यन्ते—यदेकीयमतं यच्चौपमन्यवस्य तदुभयमप्याचार्यस्येति। तथा च मन्त्रव्याख्यानम्—पञ्चजातयो ब्राह्मणादयो यज्ञियाः गन्धर्वादयः सर्वेऽपि होतुः सङ्गेन व्यापारेण सेवध्वमिति सम्प्रत्ययासाधारणं मनुष्यमात्रनामत्वेनैव निगमं दर्शयति 'यत्पाञ्चजन्यया विशा'। प्रगाथस्यार्षम्। यत् यदा पाञ्चजन्यया पञ्चजनेषु मनुष्येषु भवया विशेषति पञ्चभिरपि मनुष्यजातैरित्यर्थः'—इत्यादि। पञ्चेति निर्वाच्यम् पृक्तेति निर्वचनम्। सङ्ख्येति विषयकथनं सम्बन्धवत् सर्वलिङ्गैरित्याह—'लिङ्गत्रययोगेप्यविशिष्टा'—इति। ननु षड़ादीन्यप्यविशिष्टानि?

उच्यते—प्रत्ययोपात्तरूपसम्बन्धस्यार्थाभिधानात् अदोष इत्युक्तम्। अपिच या पृक्ता सा पञ्चेति किन्तु या पञ्च सा पृक्तेति तदन्यत्र एकपदनिरुक्तव्याख्यानम्, यत्पञ्चजन्ययेत्यस्य द्वितीयपादादिव्याख्यानं चास्माकमत्रानुपयुक्तत्वान्न लिखितम्। 'पृची सम्पर्के (रु०प०)'। 'कनिन् युवृषि (उ०१,१५४)'—इत्यत्र प्राक्-प्रत्ययनिर्देशस्याधिकविध्यर्थत्वात् कनिनि बाहुलकात् ऋकारस्याकारो नकार उपजनश्च। भोजराजस्तु—'वृषितक्षिराजिघसिपचिप्रतिहिविभ्यः कन्'—इत्याह, तदा 'पचि विस्तारे (चु०प०)'—इति धातुः। एकादिभ्यो विस्तीर्णा पञ्चसङ्ख्या। जायन्ते जनाः। पचाद्यच् (३,१,१३४)। 'पञ्चभिर्भूतैर्जाताः पञ्चजनाः'—इति क्षीरस्वामी॥

(२४) विवस्वन्तः*। 'वस निवासे (भ्व०प०)' इत्यस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति विच्, दृशिग्रहणात् भावे भवति। विविधं वसनं विवः, तद्वन्तो विवस्वन्तः। सर्वस्यापि मनुष्यस्य यत् किञ्चित् विवसनमस्ति। 'विवस्वच्छब्द आदित्यवाच्याद्युदात्तः, अन्यत्र मनुष्यविशेषे यजमाने द्वितीयाद्यरमुदात्तम्'—इति माधवः। "आविर्भव सुकरूपा विवस्वते (ऋ०सं०१,२,३२,३)"—"शिवो दूतो विवस्वतः (ऋ०सं०६,३,२२,३)"—इति च निगमौ। अत्र विवस्वान् यजमानः'—इति माधवभाष्यम्। 'महो जाया विवस्वतोव नाश (ऋ०सं०७,६,२३,१)'—इत्यादित्यवचनस्योदाहरणम्॥

(२५) पृतनाः†। 'पृङ् व्यायामे (तु०आ०)'। "त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेयम् (ऋ०सं०८,७,१५,१)"—इति निगमः॥

---

* निरु० ७, २६। † निरु० ९, २४।

मनुष्याणां बहुत्वं, ततो बहुवचनान्तत्वम्, तथा निघण्टुष्वपि। 'मनुष्या मानुषा मर्त्त्या मनुजा मानवा नराः। स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा विशः (अम० को० २,६,१)'—इत्यादिषु च बहुवचनान्तता दृश्यते॥

इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि॥ २५॥

आयती[१]। च्यवाना[२]। अभीशू[३]। अप्नवाना[४]। विनङ्गृसौ[५]। गभस्ती[६]। कुरस्नौ[७]। बाहू[८]। भुरिजौ[९]। क्षिपस्ती[१०]। शक्वरी[११]। भरित्रे[१२]। इति द्वादश बाहुनामानि*॥ ४॥

(१) आयती। 'यती प्रयत्ने (भ्वा० आ०)', गतिकर्मा वा (निघ० २,१४)—'इन् सर्वधातुभ्यः (४,११४ उ०)'—इतीन्-प्रत्ययः। आभिमुख्येन यतते कार्येषु, गच्छन्तौ वा साधनत्वम्। बाह्वोर्द्वित्वात् सर्वत्र द्विवचनान्तता। निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(२) च्यवाना। 'च्युङ् गतौ (भ्वा० आ०)'। 'सम्यानच् स्तुवः (उ० २,८३)'—इत्यत्र प्राक्-प्रत्ययनिर्द्देशोऽधिकविध्यर्थ इत्युक्तेरानच् प्रत्ययः। 'सुपां सुलुक् (७,१,३९)'—इत्यादिना द्विवचनस्याकारः। गच्छतः कर्मणामन्तः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

---

(१०) "क्षिपन्ती"—इत्यपि टीकासम्मतम्।

* "इति बाह्वोः" ग।

† बहुत्वैवास्यायतीपदं परं सर्वत्रैवागच्छन्तीत्येवार्थश्चकार सायणः।

(३) अभीशू*। व्याख्याती रश्मिनामसु (३४पृ०)। अभ्यश्नुवाते कर्माणि अभिनयन्तौ वा कर्माण्यतः अभीशाते कर्माणि कर्त्तुमिति वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४) अप्नवाना। 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा०प०)'; 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (३,२,१२९)', अस्य सार्वधातुकत्वात् श्नुः, 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वात् गुणः, धातोर्ह्रस्वत्वं पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९)। आप्नुतः कर्माणि। यद्वा; अप्न इति कर्मनामसु व्याख्यातम् (१६३पृ०); तदस्यास्ति 'छन्दसीवनिपौ (५,२,१२२वा०)'—इति वनिपि विभक्ते राकारः पूर्ववत्, सकारलोपश्छान्दसः। कर्मवन्तौ हि बाहू। नकारान्तो वेति सन्देहः। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(५) विनङ्गृसौ। बाहुनाम। विनम्य ग्रसतोऽन्नादिकमिति माधवः। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) पूर्वपदे म्य-लोपो नुक्; 'ग्रस अदने (भू०आ०)'—इत्यस्मात् पचाद्यच् (३,१,१३४), सम्प्रसारणञ्च। "अन्वंस्मै जोषमभरद्विनङ्गृसः (ऋ०सं०७,२,२७३)"—इति निगमः॥

(६) गभस्ती†। व्याख्यातौ रश्मिनामसु (३४पृ०)। पुरुषाः अदन्त्याभ्या मन्नादीन्। 'ग्रहेर्गभस्ती बाहू, गृह्णाति पदार्थानाभ्यां पुरुषः'—इति माधवः। "शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योः (ऋ० सं०७,५,२२,५)"—इति निगमः॥

---

* पु० १, ५।

† पु० १, ५, प०५।

(७) करस्नौ*। करांसीति कर्मनामसु करशब्दो व्याख्यातः (१६७पृ०)। तस्मिन् कर्मण्युपपदे 'ष्णै वेष्टने (भू०प०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)', 'आतो लोप इटि च (६,४,६४)'। 'कर्मणां प्रस्नातारौ (निरु०६,१७)' वेष्टयितारौ कर्मकरावित्यर्थः। "सुप्रकरस्नमूतये (ऋ०सं०६,३,२,५)"—इति निगमः॥

(८) बाहू†। 'बाधृ लोडने (भू०आ०)'। 'अर्जिदृशिकम्यमिपसिबाधां मृजिपशितुक्धुक्दीर्घहकाराश्च (उ०१,२६)'—इत्युप्रत्ययो होऽन्तादेशश्च। गमयत्याभ्यां कर्माणि, बाधते पराना्भ्यामिति वा। "ऋष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू (ऋ०सं०४,७,३१,३)" —इति निगमः॥

(९) भुरिजौ। 'हृञ् हरणे (भू०उ०)', 'डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु०उ०)'; 'भृञ ऊच्च (उ०२,७१)'—इति इजिप्रत्ययः। हरतो बिभृतो वा पदार्थान् कर्मकरणसामर्थ्यं वा। "तमह्यन् भुरिजोर्धिया (ऋ०सं०६,८,१६,४)"—इति निगमः॥

(१०) क्षिपस्ती। 'क्षिप प्रेरणे' तुदादिः (प०); 'वसवितसेस्तिः (? ‡)'—इति बाहुलकात् ति-प्रत्ययः धातोरसुगागमो गुणाभावश्च। प्रेर्यते कर्मसु पुरुषैः॥ 'क्षिपती'—इति पाठान्तरम्। तदा शतरि ङीपि 'आच्छीनद्योर्नुम् (७,१,८०)', 'वा छन्दसि (६,१,१०६)'—इति द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः। क्षिपतः पदार्थान्

* निघ० ६, १७।

† निघ० २, ८।

‡ कौमुद्यान्तु 'वसेस्तिः(उ०४,१७५)'—इत्येकं सूत्रम् 'वौ तसेः (उ०४,१७०)' —इति चापरम्।

इतश्चैतस्य कर्मसु । यद्वा; चिपेः 'रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि (उ० ३,१२३)'—इति बाहुलकात् झच्-प्रत्ययः झोऽन्तादेशः । चिपतः पदार्थात् । निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(११) शक्करी* । 'शक्लृ शक्तौ (स्वा०प०)'; 'स्नामदिपद्यर्त्तिपॄशकिभ्यो वनिप् (उ० ४,१०९)'—इति वनिप्-प्रत्ययः, 'वनो र च (४,१,७)'—इति ङीब्रौ च पूर्ववत् पूर्वसवर्णादेशः । शक्नुतः कर्माणि कर्त्तुम् । "अङ्गुलयः शक्वर्यो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् (य० वा० सं० १८,२२)"—इति निगमः ॥

(१२) भरित्रे । बिभर्त्ति रश्मीनादित्य इव । 'अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ (उ० ४,१६८)'—इति इत्र-प्रत्ययः । भूरिवदर्थः । "अंशुं दुहन्ति हस्तिनो भरित्रैः (ऋ० सं० ३,२,२०,२)"—इति निगमः ॥

इति द्वादश बाहुनामानि ॥ ४ ॥

अग्रुवः(१)। **अण्वः**(२)। **विशः**(३)। **क्षिपः**(४)। **शर्याः**(५)। **रशनाः**(६)। **धीतयः**(७)। **अथर्यः**(८)। **विपः**(९)। **कक्ष्याः**(१०)। **अवनयः**(११)। **हरितः**(१२)। **स्वसारः**(१३)। **जामयः**(१४)। **सनाभयः**(१५)। **योक्त्राणि**(१६)। **योजनानि**(१७)। **धुरः**(१८)।

---

* प० ११ । निरु० १, ८ ।

(२) इतोऽनन्तरं "विश्वाः"—इत्यधिकं ग पुस्तके ।

(३) "दृशः" ख ।

(८) "अथर्यवः"—इत्यपि टीका-सम्मतम् । "अथर्याः" ग. C. D. F. ।

(१२) इतोऽनन्तरं "रोहितः"—इति ग. iid ।

शाखाः[१९]। अभीशवः[२०]। दीधितयः[२१]। गभस्तयः[२२]। इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि* ॥ ५ ॥

(१) अग्रुवः†। 'जत्र्वादयश्च (उ० ४,१००)'—इति रु-प्रत्ययान्तेषु निपातेषु द्रष्टव्यः। 'अगि गतौ (भू०प०)'—इति धातुः; निपातनान्न-लोपः, तन्वादित्वादुवङ्। गच्छति कर्माणि प्रति। यद्वा; अग्र-शब्दे उपपदे गमेः पूर्ववन्निपातनात् रु-प्रत्यये पूर्वपद-ग्र-लोपः गमेष्टिलोपश्च। अग्रे गच्छन्ति ताः। "तमीं हिन्वन्त्यग्रुवः (ऋ०सं० ६,७,१७,३)"—इति निगमः। अङ्गुलीनां बहुत्वात् सर्वत्र बहुवचनान्तता ॥

(२) अण्वः‡। अणतिः शब्दार्थः (भू०प०); 'अणश्च (उ० १,८)'—इति उ-प्रत्ययः। 'वोतो गुणवचनात् (४,१,४४)'—इति ङीप्। अणन्ति स्फोटनादि शब्दं कुर्वन्ति, तालादि शब्दं कुर्वन्त्याभिरिति वा। यद्वा; अण्वः हस्तपरिमाणापेक्षयाल्पपरिमाणाः। "तमीमण्वीः समर्य आ (ऋ०सं० ५,७,१७,२)"—इति निगमः॥

(३) विशः। 'विश प्रवेशने (तु०प०)'। 'क्विप् वचि (३,२,१७८वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्द्देशादिष्टसिद्धिः'—इत्युक्तेः क्विपि रेफ उपजनः विशन्ति साधनभावं कार्य्येषु। "तमीं हिन्वन्ति धीतयो दश व्रिशः (ऋ०सं० २,२,१३,५)"—इति निगमः। 'कर्मसु धीयमाना दशाङ्गुलयः'—इति माधवभाष्यम् ॥

---

(२२) नास्त्येतत् पदम् ग. C. D. F पुस्तकेषु। टीकाकृता तु एतस्यैव स्थाने केषुचित् "सुहस्त्याः"—इति, केषुचित् "सखुनः"—इति च दृष्टम्।

* "इत्यङ्गुलीनाम्" ग।

† पु० १, १२। ‡ निरु० ६, २२।

(४) क्षिपः। 'क्षिप प्रेरणे (दि०प०)'; औणादिकः क्विप्। क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते पुरुषेण कर्मसु निक्षिपन्त्यास्वङ्गुलीयकादीन् इति वा। "मृजन्ति त्वा दश क्षिपः (ऋ०सं० ६,७,३०,४)"—इति निगमः॥

(५) शर्याः*। 'शॄ हिंसायाम् (क्र्या०प्वा०प०)'। 'अघ्न्यादेराकृतिगणत्वात् यत् (उ०४,१०८)। शृणाति पापात्। "आ यः शर्याभिस्तुविनृम्णो अस्य (ऋ०सं०८,१,२६,२)"—इति निगमः॥

(६) रशनाः†। रश्मिबन्धनार्थो धातुरित्युक्तं रश्मिनिर्वचने(३४पृ०)। 'युच् बहुलम् (उ०२,७४)'—इति युच्। बध्नन्ति बन्धनीयं, बध्यते आभिरिति वा। युच्-प्रकरणे 'अशेरश च'—इति श्रीभोजदेवः। अश्नुवते कर्माणि। "रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् (ऋ०सं०७,५,३२,६)"—"अच्छा बर्हीरशनाभिर्नयन्ति (ऋ०सं०७,३,२२,१)" —इति च निगमौ॥

(७) धीतयः‡। 'धी (दि०आ०)'-धातोः 'क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम् (३,३,१७४)'—इति क्तिच् व्यत्ययेन दधातेरपि भवति, 'घुमास्थागापाजहाति (६,४,६६)'—इतीत्वम्। धीयन्ते विधीयन्ते पुरुषैः कर्मसु, धारयन्ति कर्मसाधनानि वा। अत्रान्तर्णीतण्यर्थो दधातिः। "स सप्तधीतिभिर्हितः (ऋ०सं०६,७,३२,४)"—इति निगमः॥

(८) अथर्यः। 'अत सातत्यगमने (भ्वा०प०)'; 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ०४,११४)'—इतीन्-प्रत्ययो बाहुलकात्, धातोरथरादेशः;

---

* प० ४,२। निरु०५, ४. १०, २९।

† निरु०३, १४।

‡ निरु०२,२४. १०, ४१. ११, १६।

'ऋदिकारादक्तिनः (४,१,४ ५वा०)'—इति ङीप्; जस्। 'उषर्बुध-मथर्यो३ न दन्तम् (ऋ० सं० ३,५,५,३)'—इत्यत्र 'अथर्यो न स्त्रियः इव'—इति माधवः। अथर्यइति तेनाप्यपाठि अङ्गुलिनामसु॥

"अथर्यवः"—इति पाठो बहुषु दृष्टः। तद्बाहुनामकरणं स्पष्टम्। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(९) विपः*। 'विप प्रेरणे (चु० प०)', क्विपि, प्रेर्यन्ते पुरुषैः कार्येषु। "विपो न द्युम्ना नियुवे जनानाम् (ऋ० सं० ६,१,३५,३)"—इति निगमः॥

(१०) कच्याः†। "दशावनिभ्यः (ऋ० सं० ८,४,३०,२)"—इत्यत्र 'कच्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि (निरु० ३,९)'—इति भाष्यम्। कच्याः प्रकाशयन्त्यनुष्ठानफलेन फलेन वा कर्माणि। 'ख्यातेः कच्य-शब्दनिर्वचनम्'—इति स्कन्दस्वामी। 'गाहते कक्षः इति नामकरणः ख्यातेर्वा (निरु० २,२)'—कच्यशब्दनिर्वचनपरे भाष्ये स्कन्दस्वामि-ग्रन्थः—'ख्या प्रकथने (अदा० प०)'—इत्यस्मात् स-प्रत्यये निरर्थको निर्निमित्तकोऽसौ सः यकाराकारयोर्लोपोऽभ्यासविकारश्च द्रष्टव्यः'—इति। अयमभिप्रायः—प्रायेण 'वृतॄवदिहनिकमिकषिभ्यः सः (उ० ३,५९)'—इति ख्यातेर्बाहुलकात् स-प्रत्यये बाहुलकादेव द्विर्वचने हलादिशेषे ह्रस्वत्वे 'कुहोश्चुः (७,४,६२)' न भवति बाहुलकादेव, 'अभ्यासे चर्च (८,४,५४)'—इति चर्त्वम्, उत्तरस्य ख्या-इत्यस्य यकाराकारयोर्लोपः, 'खरि च (८,४,५५)'—इति चर्त्वम्, 'आदेशप्रत्यययोः

* पु० १, ११. प०२, १५।

† निरु०२, १. २, ९. ६, २८।

(८,३,५९)'—इति षत्वम्। प्रकथनेन प्रकाशनं लच्यते। अंसेन नित्यं प्रच्छादनात् प्रकाश्यते पुरुषेण। कच्चो बाहुतलम्। 'तत्र भवः (४,३,५३)'—इत्यर्थे 'शरीरावयवाच्च (४,३,५५)'—इति यत्-प्रत्ययः। अङ्गुलयोऽपि परम्परया कच्चे भवा इति वक्तुं शक्यते, अंसेन नित्यं प्रच्छादितत्वात्, प्रकाश्यो हि सर्वदा कच्यः, तत्र भवा अङ्गुलयस्तद्वन्तः प्रकाश्याः किन्तु प्रकाशयन्ति कर्माणि अनुष्ठानेन फलेन वा, यथाचाधारस्थिते अरणौ अग्निना प्रकाश्ये तत्र भवोऽग्निः प्रकाशको भवति तद्वत्। यद्वा; कच्या रज्जुः तद्बन्धनसाधनत्वात् कच्या-शब्देनोच्यन्ते। "परि॑ ष्वजध्वं॒ दश॑ क॒च्या॑भिः (ऋ० सं० ८,५,१९,४)"—"दशा॑वनिभ्यो॒ दश॑कच्येभ्यः॒ (ऋ० सं० ८,४,३०,२)"—इति च निगमौ॥

(११) अवनयः*। व्याख्यातं पृथिवीनामसु (११पृ०)। अवन्ति कर्माणि, अव्यन्ते वा। "स॒नात् सनीळा अ॒वनी॑रवा॒ताः (ऋ० सं० १,५,२,५)"—"दशा॑वनिभ्यः॒ (ऋ० सं० ८,४,३०,२)"—इति च निगमौ॥

(१२) हरितः†। व्याख्यातं नदीनामसु (१३६पृ०)। हरन्त्याभिः पदार्थान् "ए॒तं त्यं ह॒रितो॒ दश॑ (ऋ० सं० ६,८,२८,३)"—इति निगमः॥

(१३) स्वसारः‡। स्व-शब्दे उपपदे 'असु चेपणे (दि० प०)'—इत्यस्मात् 'सावसे ऋन् (उ० २,८९)'—इति ऋन्-प्रत्ययः सुष्ठु अस्यते

---

* प० १, १। † पु० १, ६। ‡ निघ० ११, १२।

क्षिप्यते पदार्थ आभिः, कार्येषु क्षेप्तव्या वा। यद्वा; स्व-शब्दे उपपदे 'षद्लृ विशरणे (भू०प०)'—इत्यस्माद् बाहुलकादर् बाहुलकात् टि-लोपश्च। स्वं स्वं व्यापारं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति, स्वस्मिन् स्वस्मिन् हस्ते सीदन्तीति वा। यद्वा; परस्परं भगिनीव दृश्यन्ते, एकहस्त-प्रभवत्वात् स्वसार उच्यन्ते 'न षट्स्वस्रादिभ्यः (४,१,१०)'—इति स्त्रीप्रत्ययनिषेधः। "दुवस्यन्ति स्वसारो अह्रयाणम् (ऋ०सं० १,५, २,५)"—इति निगमः॥

(१४) जामयः*, सनाभयः। अनयो— — —मर्थोऽनुसन्धेयः। जमतेर्गतिकर्मणः (निघ० २,१४) 'जनिघसिभ्यामिण् (उ० ४, १२६)'—इति बाहुलकादिण्-प्रत्ययः। 'अलिशलिपलिघसिजम्यणि-पणिभ्य इण्'—इति श्रीभोजदेवः। जमन्ति गच्छन्ति कर्माणि प्रति अदन्त्याभिरन्नादीनि वा। जनेरेव वा बाहुलकान्नकारस्य मकारः, जाताः स्व-कारणात्। "त्वं सानावधि जामयः (ऋ०सं० ६,८, १६,५)"—इति निगमः॥

(१५) सनाभयः†। 'णह बन्धने (दि०उ०)'; 'नहो भश्च (उ० ४,१२२)'—इति इञ्-प्रत्ययः भोऽन्तादेशः। नह्यतेऽनया गर्भ इति नाभिः, समाना नाभिरासामिति सनाभयः। ज्योतिर्जनपदेत्यस्मात् सहशब्दस्य स-भावः। समाना हि मातुर्नाभिस्तासां, समा नाभिः मूलमासामिति वा। "सनाभयो वाजिनं मूर्जयन्ति (ऋ०सं० ७, ३,२५,४)"—इति निगमः॥

---

* पु० १, १२।
† निघ०४, २१।

(१६) योक्त्राणि* । (१७) योजनानि† । 'युजिर् योगे (रु० उ०)'। 'दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसि (३,२,१८२)'—इति ष्ट्रन्-प्रत्ययः पूर्वत्र । 'युच् बहुलम् (उ० २,७४)'—इति युच्। युञ्जन्ति पदार्थानाभिरिति, युक्ता वा हस्तेन, संयम्यते आभिः क्लेशादय इति वा। शब्दस्वाभाव्यात् नपुंसकलिङ्गता। "दश योक्त्रेभ्यो दश योजनेभ्यः (ऋ० सं० ८,४,३०,२)"—इति निगमः ॥

(१८) धुरः‡ । धूर्वतेर्बधकर्मणः (निघ० २,१९) कर्त्तरि क्विपि (३,२,१७७), राल्लोपः (६,४,२१)' इति व-लोपे रेफस्य विसर्जनीयः, जसि धुरः । धूर्वन्ति घ्नन्त्युपक्षयन्ति कर्माणीत्यर्थः । हिंसन्ति परानाभिरिति वा। धारयतेर्वा औणादिके क्विपि बाहुलकात् आकारस्य उकारः। अङ्गुल्या हि धार्यं सुवर्णादि धारयति। "दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः (ऋ० सं० ८,४,३०,२)"—इति निगमः॥

(१९) शाखाः§ । 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'; अस्मात् ख-प्रत्यये विहिते 'अश्नोतेर्डित्'—इति श्रीभोजदेवेन ख-प्रत्यये शाख-शब्दो व्युत्पादितः। व्याप्तं हि सर्वम्। ख-शब्दाधिकरणे उपपदे शेतेः 'अधिकरणे शेतेः (३,२,१५)'—इति अच्-प्रत्ययः। अङ्गुल्यो हि हस्ताग्रभागत्वात् खे आकाशे शेरते व्यवतिष्ठन्ते, आकाशस्यानकाशरूपत्वात् उपपन्नं हि तत्र शयनम्। खशयाः सत्याः पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) यकारलोपेन शकाराकारयोः सवर्णदीर्घत्वे खशा इति भवति, ततोऽक्षरद्वयस्य स्थानविनिमयः, टाप्; शाखा। शक्नोतेर्वा पचाद्यचि (३,१,१३४) उपधादीर्घः, ककारस्य खकारश्च।

* निरु० ३,९। † निरु० ३,९। ‡ निरु० ३,९। § निरु० १, ४. ६, ३२।

शक्नुवन्ति हि ता अङ्गुलयः पुस्तकादि धारयितुं कार्याणि कर्त्तुं वा। यद्वा; 'शाखृ व्याप्तौ (भ्वा० प०)', पचाद्यच् (३,१,१३४)। शाखन्ति व्याप्नुवन्ति कर्माणि। यद्वा; 'शीङ् स्वप्ने (अदा० आ०); अस्मात् 'वृक्षावयवाच्च'—इति ख-प्रत्ययो बाहुलकात् हस्तावयवेऽपि भवति। शेरतेऽवतिष्ठन्ते आसु नखादयः इति शाखाः। 'श्यते रिच्च वा'—इति श्रीभोजदेवः; ख-प्रत्ययोऽधिकृतः, इकारादेशस्य विकल्पितत्वात् पक्षे शाखानिष्पत्त्या— — —शाखास्थानीयत्वाद्वा शाखा इष्यन्ते तथाचामरसिंहः—'अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः (२,६,८२)'—इति। 'हस्ताभ्यां दशशाखाभ्याम् (ऋ० सं० ८,७,२५,७)"—इति निगमः॥

(२०) अभीशवः*। व्याख्याता रश्मिनामसु (३४पृ०)। अभ्यश्नुवते कर्माणि, अभीशते वा कर्माणि कर्त्तुम्। "दशाभीशुभ्यो अर्चता जरेभ्यः (ऋ० सं० ८,४,३०,२)"—इति निगमः॥

(२१) दीधितयः†। व्याख्याता रश्मिनामसु (३५पृ०)। अङ्गुरीयकादिधारणाद् दीप्यन्ते। दीव्यन्ति क्रीड़न्त्याभिरिति वा दधातेर्व्युत्पन्नो दीधिति शब्दः। "अग्निं नरो दीधितिभिररण्योः (ऋ० सं० ५,१,२३,१)"—इति निगमः॥

(२२) गभस्तयः‡। व्याख्याता रश्मिनामसु (३५पृ०)। गृह्णन्ति पदार्थानाभिः पुरुषाः इति गभस्तयः। "दीप्यते मघो रंशुषु गभस्तिभिः (?)"—इति निगमः॥

"सुहस्त्याः"—इति केचित्।

---

* पु० १,५। † पु० १,५। ‡ पु० १,५।

एतस्य स्थाने "सस्रुतः"—इति च केचित् पठन्ति। तास्च व्याख्याता नदीनामसु (१३८पृ०)। संसरन्ति सह गच्छन्ति कर्माणि प्रति सङ्गता वा। स्पष्ट-निगमदर्शनान्निर्णयः॥

इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि॥ ५॥

वश्मि[१]। **उश्मसि**[२]। **वेति**[३]। **वेनति**[४]। **वेसति**[५]। **वाञ्छति**[६]। **वष्टि**[७]। **वनोति**[८]। **जुषते**[९]। **हर्यति**[१०]। **आचके**[११]। **उशिक्**[१२]। **मन्यते**[१३]। **छन्त्सत्**[१४]। **चाकनत्**[१५]। **चकमानः**[१६]। **कनति**[१७]। **कानिषद्**[१८]। **इत्यष्टादश कान्तिकर्माणः**[*]॥ ६॥

'कान्तिकर्माणः (निरु० ३,९)'=इच्छार्था धातवः—

(१) वश्मि। 'वश कान्तौ' अदादिः परस्मैपदी। लडुत्तमैकवचनम्। "तदहं वश्मि पवमान सोम (ऋ० सं० ७,४,६,४)"—इति निगमः॥

---

(२) इतोऽनन्तरम् "अववेति"—इत्यधिकं ग. C. D. F पुस्तकेषु।

(५) "विसति" ख। "वेशति" च। टीकाकृतापि पाठान्तरतया स्वीकृतम्।

(७) "वेष्टि" ङ।

(१०) इतोऽनन्तरम् "ईयर्त्ति"—इत्यधिकम् ख पुस्तके।

(११) "अचके" ख। ग. C. D. F पुस्तकेषु नास्त्येवेदम् पदम्।

(१४) "शंसनत्" C. D. F।

* "इति कान्तिकर्माणः" ग।

† निरु० १२, ५।

(२) उश्मसि* । वशेर्लडुत्तमपुरुषबहुवचने मसि 'सार्वधातुकमपित् (१,२,४)'—इति ङिद्वद्भावात् 'ग्रहिज्या (६,१,१६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम् 'इदन्तो मसिः (७,१,४६)'—इति इकारः। "ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै (ऋ० सं० २,२,२४,६)"—इति निगमः॥

(३) वेति† । 'वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु' अदादिः परस्मैपदी। "वेषि होत्र मुत पोत्रं यजत्रा (ऋ० सं० १,५,२४,४)"—इति निगमः॥

(४) वेनति‡ । नैरुक्तो धातुः। "पुराणाँ अनु वेनति (ऋ० सं० ८,७,२३,१)"—"नासत्यामा वि वेनतम् (ऋ० सं० ४,४,१६,२)"—इति च निगमौ॥

(५) वेसति। अयमपि नैरुक्तो धातुः। 'वेशति'—इति पाठान्तरम्। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(६) वाञ्छति। 'वाछि इच्छायां' भौवादिकः (प०)। "त्रिशं त्वा सर्वा वाञ्छन्तु (ऋ० सं० ८,८,३१,१)"—इति निगमः॥

(७) वष्टि§ । वशेः परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनम्। "समर्यो गा अजति यस्य वष्टि (ऋ० सं० १,३,१,३)"—इति निगमः॥

---

* निरु० १, १९. २, ७. ३, ५. ५, १८. ६, १३. ९, ३९. १२, ५;—४५।

† निरु० १, ७. २, ६;—८;—१४. ४, १;—१९. ९, ४२;—४३. १०, १. १२, ४६।

‡ प० १४. ३, १४;—१५;—१७. ५, ४. १०, ३८. १२, २९। निरु० १, ७. १०, ३८।

§ पु० अत्रैव १।

(८) वनोति। 'वनु धावने' तनादिः (प०), अनेकार्थत्वाद्धातूनामत्र कान्त्यर्थः। एव मन्यत्रापि। "स्पार्हं यद्रेक्णः परमं वनोषि तत् (ऋ० सं० १,२,२४,४)"—इति निगमः॥

(९) जुषते*। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' तुदादिरात्मनेपदी, अत्र कान्तिकर्मा। "स पुष्टिं याति जोषमा चिकित्वान् (ऋ० सं० १,५,२५,५)"—इति निगमः। 'जुषते हर्यति इति पाठात् जोषः कामः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

(१०) हर्यते†। 'हर्य गतिकान्त्योः' भ्वादिः परस्मैपदी। "ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः (ऋ० सं० ३,८,११,३)"—इति निगमः॥

(११) आचके। 'चक तृप्तौ' भ्वादिरात्मनेपदी; लडुत्तमपुरुषैकवचनम्। "अनाम्योज आ चके (ऋ० सं० ३,४,९,५)"—इत्यत्र 'कर्मेलिटि उत्तमे इटि मलोपश्छान्दसः'—इति भानुदत्तः। "त्वा मंवस्युराचके (ऋ० सं० १,२,१९,४)"—इति निगमः। "यस्मै शत्रुत्वमाचके (ऋ० सं० ६,३,४२,५)"—इति तु 'लोपस्त आत्मनेपदेषु (७,१,४१)'। यथादृष्टं पाठः॥

(१२) उशिक्‡। वष्टेः 'वशः कित् (उ० २,६८)'—इति चिक्प्रत्ययः, कित्त्वात् सम्प्रसारणम्। "उशिक् पावको अरतिः सुमेधाः (ऋ० सं० ७,८,२९,१)"—इति निगमः॥

---

* निघ० ६, १६. १२, ४२।

† प० १४। निघ० २, १०. ७, १७. ११, १५।

‡ प० २, १५। निघ० ६, १०।

(१३) मन्यते*। 'मन ज्ञाने' दिवादिरात्मनेपदी। "आग्निश्चिद्धि मन्यमानस्तुरश्चित् (ऋ० सं० ५,४,८,२)"—"यदि मन्येतापमुस्य-मित्योदनैः (?)"—इति च निगमौ॥

(१४) छन्त्सत्†। 'छदि संवरणे' चुरादिः। पञ्चमलकारः, तिप्, 'लेटोऽडाटौ (३,४,९४), 'सिब्बहुलं लेटि (३,१,३४)', 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३,४,९७)'। 'वृषा छन्दुर्भवति हर्यतः (ऋ० सं० १,४,१९,४)'—इत्यत्र 'मन्यते छन्त्सत् चाकनत् इति कान्ति-कर्मसु पाठात्, 'तदिन्मे छन्त्सद् वपुषः (ऋ० सं० ७,७,२९,३)'—इति प्रयोगदर्शनाच्च छदिः कान्त्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। 'दूरेचताय छन्त्सत् (ऋ० सं० २,१,२१,६)"—इति, "अच्छान्तः पञ्चकृष्टयः (ऋ० सं० ८,६,२६,६)"—इति च निगमौ॥

(१५) चाकनत्‡। 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भ्वा० प०); यङ्-लुगन्तः। 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य न भवति, व्यत्ययेन पञ्चमलकारः, 'लेटोऽडाटौ (३,४,९४)', 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३,४,९७)'। "ब्रह्मेदिन्द्रस्य चाकनत् (ऋ० सं० ६,२,३८,१)"—"ये निः श्रचिष्ठ चाकनत् (?)"—इति च निगमौ॥

(१६) चकमानः। 'चक तृप्तौ' भ्वादिरात्मनेपदी। 'ताच्छी-ल्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (३,२,१२८)'। "चकमानः पिबतु दुग्धमंशुम् (ऋ० सं० ४,२,७,१)"—इति निगमः।

---

* प० ३, १४;—१९। निरु० ३, ३. ३, ८. ४, २५. ६, २५. ९, १३. ९, २५. ११, ३०. ११, ४२।

† प० ३, १४। निरु० ९, ८।

‡ प० ३, ११. ४, १;—३। निरु० ४, १४;—१५. ४, १४।

(१७) कनति*। 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भ्व० प०)' भ्वादिः परस्मैपदी। "भानत् कनति नुदतम् (?)"—"इन्द्रः सोमस्य काणुका (ऋ० सं० ६,४,२९,४)"—इति च निगमौ।

(१८) कानिषत्†। कनतेर्लेटि परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचने सिब्बहुलं लेटि, इडागमः, उपधावृद्धिर्बाहुलकात् इकारलोपः पूर्ववत्। "अग्ने तृतीये सवने हि कानिषः (ऋ० सं० ३,१,२१,५)"—इति निगमः॥

इत्यष्टादश कान्तिकर्माणो धातवः॥ ६ ॥

अन्धः(१)। वाजः(२)। पयः(३)। प्रयः(४)। पृक्षः(५)। पितुः(६)। वयः(७)। सिनम्(८)। अवः(९)। क्षु(१०)। धासिः(११)। इरा(१२)। इळा(१३)। इषम्(१४)। ऊर्क्(१५)। रसः(१६)। स्वधा(१७)। अर्कः(१८)। क्षद्म(१९)। नेमः(२०)। ससम्(२१)। नमः(२२)। आयुः(२३)। सूनृता(२४)। ब्रह्म(२५)। वर्चः(२६)। कीलालम्(२७)। यशः(२८)। इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि‡॥७॥

* पु० अत्रैव १५। † पु० अत्रैव १५।

(२) इतोऽनन्तरं "पाजः"—इत्यधिकस् ग. C. D. F पुस्तकेषु।

(४) "प्रयः"—इत्येतन्नास्ति क-पुस्तकातिरिक्तेषु, देवराजेन तु "अवः"—इत्यनेनास्य विकल्पः स्वीकृतः।

(७) "वयः" नास्त्येतत् ख. ङ. च पुस्तकेषु। तेषु पुनरस्यैव स्थाने "सुतः"—इति दृश्यते, टीकाकृतापि केचिदित्याद्युक्त्याऽन्यमतान्तरतोक्ता। ग. C. D. F पुस्तकेषु तु "सुतम्" इति।

(९) "सीनम्" ग।

(११) "द्युमत्" ग. "द्युत्" C. D. F।

(१८) नैतद् दृश्यते क-पुस्तके।

(१९) "क्षद्मः" ख।

(२८) नास्त्येतत् पदं ग. C. D. F पुस्तकेषु। ‡ 'इत्यन्नस्य' ग।

(१) अन्धः*। 'अन्धइत्यन्ननाम। आध्यानीयं भवति (निरु० ५,१)' —इति भाष्यम्। 'आभिमुख्येन हि ध्यातव्यं सर्वेणान्नं प्रीतेः शरीरस्थितेश्च तदायत्तत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी। आङ्-पूर्वात् ध्यायतेरसुनि बाहुलकात् यकाराकारयोर्लोपः, उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं नुडागमश्च धातोः। यद्वा; 'अद भक्षणे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'अदेर्नुम् धश्च (उ० ४, २००)'—इति कर्मणि कर्त्तरि वा कारके असुनि नुमागमो धकारश्चान्तादेशः। अद्यते प्राणिभिः, तान् वा स्वयमत्ति। तथाच श्रुतिः —'अद्यतेऽत्ति च भूतानि (तै० उ० २,२)'—इति। 'अनित्यनेनान्धः' —इति क्षीरस्वामी। अनितेरसुनि बाहुलकात् धुगागमः। अनित्यन्नं हि प्राणनम्। "आमत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः (ऋ० सं० २,६,१३,१)"—"इन्द्रेहि मत्स्यन्धसः (ऋ० सं० १,१,१७,१)"— इति च निगमौ॥

(२) वाजः†। 'व्रज गतौ (भ्व० प०)'। 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३,३,१९)'—इति घञ्। 'अजिव्रज्योश्च (७,३,६०)' —इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कुत्वाभावः। तथाच तत्र न्यासकारः—'चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वजेरपि कुत्वप्रतिषेधः सिद्धो भवति वाजः'—इति। निगम्यते अभिगम्यते हि तत्सर्वैः। गच्छत्यनेनादत्तेन सुखानि, भुक्तेन तृप्तिं वा गच्छत्यनेन शुद्धेन सत्वशुद्धिं भोक्ता। यदाहुः—'आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिरिति। यद्वा; गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः; जानात्यनेन भुक्तेन धर्मम्। 'दश धर्मान् विजानन्ति

---

* प० ४, २। निरु० ५, १. ९, २६. ११, ९।

† प० १७। निरु० १०, ३३. ११; १६;—१६।

धृतराष्ट्रनिबोधनात् । मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः’ —इति श्रीमहाभारतम् । सर्वत्रान्ननामसु गत्यर्थाद् व्युत्पादितेष्वेव मर्थो बोद्धव्यः । “सुतानां वाजिनीवसू (ऋ० सं० १,१,३,५)”—अन्यत्र “वाजं इवनस्यद् रथम् (ऋ० सं० १,४,१२,१)”—इति च निगमौ ॥

(३) पयः* । व्याख्यातं रात्रिनामसु पयइत्यत्र (निरु० २,५) । यद्वा; ‘अय पय गतौ (भ्र० आ०)’—इत्यस्मादसुन् । पीयते ह्यन्नं । तद्धि चतुर्विधम् पेय-चोष्य-लेह्य-चर्व्यभेदेन । वर्द्धन्ते हि तेन भुक्तेन । ‘जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते (तै० उ० २,२)’—इति श्रुतिः । “पयस्वानग्न आगहि (ऋ० सं० १,२,१२,३)”—“यदी मृतस्य पयसा पियानः (ऋ० सं० १,५,२७,३)”—इति च निगमः ॥

(४) प्रयः† । व्याख्यातमुदकनामसु (१११पृ०) । “उपप्रयोभिरागतम् (ऋ० सं० १,१,३,४)”—“तुराय प्रयोन हर्मि स्तोमं माहिनाय (ऋ० सं० १,४,१७,१)”—“प्रयस्वन्तः प्रति हर्यामसि त्वा (ऋ० सं० ८,६,२१,३)”—इति च निगमाः ॥

(४) श्रवः । ‘श्रु श्रवणे (भ्र० प०)’ । कर्मण्यसुन् । श्रूयते ह्यन्नं वर्ण्यमानं श्रवो यशः । तद्धर्मात्ताच्छब्द्यं वा । “सत्यस्मिन्न श्रवस्तमाः (?)”—“मर्त्तं दधासि श्रवसे दिवे दिवे (ऋ० सं० १,२,३३,२)”—“अभिश्रव ऋज्यन्तः (ऋ० सं० ४,७,९,३)”—इति च निगमाः । “उप प्रयोभिरागतम् (ऋ० सं० १,१,३,४)”—इत्यादिषु

---

* प० १२. २, ७ । निरु० २, ५ ।

† प० १० । निरु० ४, २४. ९, १०. १०, ३. ११, ९ ।

निरुक्त-टीकायां स्कन्दस्वामिना प्रयइत्यन्ननामेत्युच्यते। तथाच 'अर्चिति अवः (ऋ० सं० १,३,२०,४)'—इत्यादि-निगमेषु वेदभाष्ये, 'अव इत्यन्ननाम'—इति स्पष्ट मुच्यते। निरुक्त-टीकायान्तूभयथा (निरु० १०,३)। अतः 'प्रयः'-'अवः'-शब्दयोः उभयोरप्यन्ननामत्वं स्पष्टम्। तत्रैकतमस्य पाठो विद्वद्भिर्निर्णीयताम्॥

(५) पृक्षः*। 'पृची सम्पर्के (रु० प०)'। औणादिके क्विपि धातोः कुगागमः। सम्पृक्तं हि तज्ज्ञातृभिः। पृञ्चतिर्दानार्थ इति वा (अदा० आ०)। "वायो तव प्र पृञ्चती (ऋ० सं० १,१,३,३)"—इत्यादौ माधवेनोक्तम्। तत्र क्विपि बाहुलकान्न-लोपः। दीयते ह्यन्नमर्थिभ्यः। "त्रिः पृक्षो अस्मे अक्षरेव पिन्वतम् (ऋ० सं० १,३, ४,४)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम् 'पृक्षा अन्ननामैतत् पठन्ति। "पृक्षो भरन्त वाम् (ऋ० सं० ४,४,१२,३)"—इत्यादिषु बहुवचनान्तस्य सामानाधिकरण्यदर्शनात् बहुवचनान्तं द्रष्टव्यम्'—इति। "अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचन्ते (ऋ० सं० १,५,१६,२)"—"पृक्षो वहतमश्विना (ऋ० सं० १,४,२,६)"—इति च निगमौ। "त्वं शर्द्धो मारुतं पृक्ष ईशिषे (ऋ० सं० २,५,१८,१)"—इत्यादौ तु षष्ठ्येकवचनान्तमपि दृश्यते॥

(६) पितुः†। 'पा रक्षणे (अदा० प०)'। 'कमिमनिजनिभायागापाहिभ्यश्च (उ० १,७०)'—इति तु-प्रत्ययो बाहुलकादिकारः। रक्षितव्यं ह्यन्नम्। प्यायतेर्बाहुलकात् तु-प्रत्ययो धातोः पि-भावश्च।

---

* प० १७।

† निघ० ५, २। निरु० ६, २४।

"पितुं नु स्तोषम् (ऋ० सं० २,५,६,१)"—"प्रमन्दिने पितुमदर्चता वचः (ऋ० सं० १,७,१२,१)"—इति निगमौ ॥

(७) वयः* । 'वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु (अदा० प०)' । असुन् । गत्यादिर्सर्वोऽप्यर्थोऽत्रानुगुणः कारकभेदेन । 'वय गतौ (भू० आ०)'-इत्यस्मादसुन् वा । "बृहद्भ्यसे वय इन्द्रो दधाति (ऋ० सं० २,१,१०,२)"—"परि घ्रंसमोमना वां वयोगातव (ऋ० सं० ५,५,१६,४)"—इति च निगमौ ॥

केचिदस्य स्थाने "सुतः"†-इति पठन्ति । तत्र 'षूञ् प्राणिप्रसवे (अदा० आ०)' । 'तातव्रातलातसुत'-इत्यादिना क्त-प्रत्ययः, षूञो ह्रस्वत्वञ्च निपात्यते । सूयते वृष्ट्या । "आदित्याज्जायते वृष्टि र्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः"—इति हि स्मृतिः (मनुः ३,७६) । यद्वा; 'सु षु गतौ (भू० प०)'-इत्येतद्-विषयं निपातनम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) सिनम्‡ । 'षिञ् बन्धने (स्वा० क्र्या० उ०)' । 'इणसिञ्-दीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३,२)' । 'सिनाति भूतानि'-इति भाष्यम् । 'सिनाति बध्नाति क्षुधा विनश्यन्ति भूतानि धारयति'-इति, स्कन्दस्वामी । सीयते अनेनेति वा । अन्नेन हि भृत्यादयो बध्यन्ते । "येन स्मासिनं भरथः सखिभ्यः (ऋ० सं० ३,४,९,१)"—इति निगमः ॥

(९) अवः§ । 'अव रक्षणगतिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यसाम-

---

* निरु० ६, ४ ।

† निरु० ५, १८;—२२ ।

‡ प० ४, २ । निरु० ५, ५ ।

§ निरु० १०, २२ ।

र्थ्ययाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु (भू० प०)'। असुन्। धात्वर्थेषु योगः सर्वाङ्गीकर्त्तव्यः। "अवत् ब्रह्मण्ववसागमत् (?)"—"अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिम् (ऋ० सं० १,५,२५,४)"—इति निगमौ॥

(१०) क्षु। 'टु क्षु शब्दे (अदा० प०)'—'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)'। 'खनिशृभ्यां डिच्च (उ० १,३२)'—इति विधीयमानो डित्-कु-प्रत्ययो बाहुलकादाभ्यामपि भवति। क्षूयते शब्द्यते स्तोतृभिः स्तूयते देवतात्वादन्नम् सूक्तादिभिः गुणवत्तया वा लोकैः, निवसत्यनेन वा। "त्वं वाजस्य क्षुमतो राय ईशिषे (ऋ० सं० २,५,१८,५)"—"आ तू न इन्द्र क्षुमन्तम् (ऋ० सं० ६,५,२७,१)"—इति च निगमौ॥

(११) धासि। 'ग्लुषिश्लुषिकुषिभ्यः क्सिः (उ० ३,१५१)'—इतिर्बाहुलकात् धाञोऽपि भवति, बाहुलकादेव ईत्वं न भवति। दीयते ऽर्थिभ्यो धारयति प्राणान् वा। "विद्वसर मा तनयाय धासिम् (ऋ० सं० १,५,१,३)"—अत्र 'धासिरन्ननाम, इह तु पयस आसन्नकारणत्वात् गोषु प्रयुक्तः'—इति स्कन्दस्वामी॥

(१२) इरा। व्याख्यातं नदीनामसु (१४० पृ०)॥

(१३) इळा*। ईड्यते दीप्यते भुक्तेन जाठरोऽग्निः, क्षिप्यते उदरे, स्वपत्यनेन भुक्तेन न हि बुभुक्षितस्य निद्रास्ति। "तस्मा इळां सुवीरा मा यजामहे (ऋ० सं० १,३,२०,४)"—इति निगमः॥

(१४) इषम्†। 'इषु इच्छायाम् (तु० प०)'। औणादिकः क्विप्।

---

* पु० १, १।

† निरु० ६, २६. १०, २६. ११, १४; –२९।

इष्यत इति। यद्वा; 'इषु गतौ (दि०प०)' क्विप्। वेदे प्राचुर्य्येण दर्शनाद् द्वितीयैकवचनान्तम्। "इषं स्तोतृभ्य आभर (ऋ०सं० ३, ८,२२,१)"—"अश्विना यज्वरीरिषः (ऋ०सं० १,१,५,१,)"—इति च निगमौ ॥

(१५) ऊर्क्*। 'ऊर्गित्यन्ननाम। ऊर्जयतीति सतः, पक्वं सुप्रवृक्णमिति वा (निरु० ३,८)'—इति भाष्यम्। 'ऊर्ज्जयति' प्रबलति प्राणयति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः। 'पक्वमिति वा' पक्वशब्दस्य पकारलोपं कृत्वा क्व-शब्दं व्यत्यस्य वकारस्योरि कृते रुगागमे चोर्गिति भवति। 'सुप्रवृक्णमिति वा' अस्मे र-शब्दलोपे कृते, संयोगादिलोपे कृते, अकारस्योपरि रुकि ऊत्वे च कृते ऊर्गिति भवति। सुष्ठिदं हि तद्भवति मृदुत्वात्'—इति स्कन्दस्वामिग्रन्थः। * * *। 'ऊर्ज्यते प्राण्यते जीव्यतेऽनया'—इति भट्टभास्करमिश्रः। अत्र 'ऊर्ज बलप्राणनयोः (चु०प०)' इत्यस्मादेव करणे क्विप्। "यंसि त्वमनूर्जं न विश्वध क्षरध्यै (ऋ०सं० १,५,५,२)"—इति निगमः ॥

(१६) रसः†। व्याख्यातमुदकनामसु। "मह्ने यत् पित्र ईं रसं दिवे कः (ऋ०सं० १,५,१५,५)"—इति निगमः ॥

(१७) स्वधा‡। स्व-शब्दे उपपदे दधातेः (जु०उ०) 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति क-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति। स्वेभ्यो दीयते स्वस्मिन् धीयते वा, स्वेन धनेन धीयते वा। "विश्वा हि माया

---

* निरु० ३, ८. २७; –४३. ११, २९।

† पु० १, ११। निरु० ११, २५।

‡ पु० १, १२।

अवसि स्वधा वः (ऋ० सं० ४,८,२४,१)"—"आदह स्वधामनु (ऋ० सं० १,१,११,४)"—इति च निगमौ ॥

(१८) अर्कः* ।

(१९) पक्षः† । व्याख्यातमुदकनामसु (८९ पृ०) । क्षुन्निवर्त्तनादिके स्वकार्यै स्थिरं भवति, स्थिरो भवत्यनेन भुक्तेन भोक्तेति वा,
२ २उ ३ १ २ ३१ २
क्षिंस्यतेऽनेनातिभुक्तेनेति वा "अहमन्नमन्नमदन्तमद्मि (सा० सं० आ० १,९)"—इति श्रुतिः । माधवपक्षे क्षदिरशनार्थः (सौ०), अश्यते बुभुक्षितः । "स्वादु क्षद्मापो वसतो स्योनकृत् (?)"—इति निगमः ॥

(२०) नेमः‡ । 'णीञ् प्रापणे (भ्वा० उ०)' । 'अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् (उ० १,१३७)' । नमयति सुगतिं दातारं, नीयते देहयात्रा अनेनेति वा ॥

"नेमा"—इति नकारान्तं केचित् पठन्ति । तदा बाहुलका दभिधानलक्षणाद्वा नकारस्येत्सञ्ज्ञाया अभावः । एवमेवास्मिन् सूत्रे वृत्तिकारेणोक्तम् । यद्वा; मनिनि रूपसिद्धिः । निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(२१) ससम्§ । 'षस स्वप्ने (अदा० प०)' । 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (उ० ४,११८)' । स्वपन्त्यनेन भुक्तेन, न हि क्षुधितस्यातिनि-

---

* प० २०. ४, २ । निरु० ५, ४. ६, २३ । यद्यपीदं पदं टीकापुस्तके व्याख्यातं न दृश्यते, परमष्टाविंशतिसङ्ख्यापूरणायानन्यगत्या सर्वपुस्तकैकमत्याच्चात्रोररीकर्त्तव्यमेवेति ।

† पु० १, १५ ।

‡ प० ३, २९ । निरु० ३, २० ।

§ प० ४, २ । निरु० ५, ३ ।

द्रास्ति । "मघेन चिद्दिमदायावङ्घो वसु (ऋ० सं० १,४,९,३)"—इति निगमः ॥

(२२) नमः । 'णमु प्रह्वत्वे (भू० प०)' । असुन् । उपनतं जातमात्रेभ्यो भूतेभ्यः पूर्वजन्मकृतकर्म्मवशात्, नम्यते देवतात्वात्, नमन्त्यनेन हेतुना तदन्त प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा । "प्र वो मह्वे महि नमो भरध्वम (ऋ० सं० १,५,१,२)"—"एना वो अग्निं नमसा (ऋ० सं० ५,२,२१,१)"—इति च निगमौ ॥

(२३) आयुः* । अननं प्राणनमस्ति । "पाहि सदमिद् विश्वायुः (ऋ० सं० १,२,२२,३)"—इति निगमः ॥

(२४) सूनृता† । व्याख्यातमुदकनामसु (५३पृ०) । सुष्ठु नयन्ति क्षुत्प्रयुक्तान् अर्थ्यते वा तदर्थिभिः । यद्वा; शोभना नरः सुनरः 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः, सूनृषु तायते विस्तीर्यते पुण्येन, 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः । वा टाप् । "पुरुणीथे जरते सूनृतावान् (ऋ० सं० १,४,२५,७)"—"अश्विना सूनृतावती (ऋ० सं० १,२,४,३)"—इति च निगमौ ॥

(२५) ब्रह्म‡ । 'वृहि वृहि वृद्धौ (भू० प०)' । 'वृंहेर्नलोपश्च (उ० ४,१४१)'—इति मनिन् । परिवृढं भवति सर्वप्राणिभिः । सर्वदा भुज्यमानमप्यनुपक्षीयमाणत्वात्, स्वभावतो वा परिवृद्धं सर्वस्य जगतो भरणात्, वर्द्धन्तेऽनेन भूतानीति वा 'जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते (तै० उ०

---

* पृ० २, २ ।
† पृ० ६, ८ ।
‡ पृ० १० । निरु० ६, ८, १२, २४ ।

२,२)'—इति श्रुतिः। "उप ब्रह्माणि वाघतः (ऋ०सं० १,१,५,५)"—इति च निगमः॥

(२६) वर्चः। 'वर्च दीप्तौ (भ्वा०आ०)'। असुन्। दीप्तिकरं ह्यन्नं शरीरादेः। "तमा संसृज वर्चसा (ऋ०सं०१,२,१२,३)"—"सं माग्ने वर्चसा सृज (ऋ०सं०१,२,१२,४)"—"आयुषा सह वर्चसा (ऋ०सं०८,३,२७,४)"—इति निगमाः॥

(२७) कीलालम्। 'कल गतौ (प०)' चौरादिकः, 'कील बन्धने (भ्वा०प०)', 'कील खण्डने (?)'। कील बन्धने इति व्युत्पत्तौ सिनवदर्थः। कील खंडने इति तु सुच्छेदमित्यर्थः। अपिवा कीला जाठराग्नेर्ज्वाला, तां लाति 'कर्म्मण्यण् (३,२,१)'। "कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे (ऋ०सं०८,४,२२,४)"—इति निगमः॥

(२८) यशः*। व्याख्यातमुदकनामसु(११७पृ०)। यशो यशेर्दीप्त्यर्थात्। कीर्त्तिकरं वेति माधवः। तदा वर्च्चस्वदर्थः। "यशो न पक्वं मधुगोष्वन्तरा (ऋ०सं०८,६,२,५)"—"तुविद्युम्न यशस्वता (ऋ०सं० ३,१,१६,६)"—इति निगमौ॥

इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि॥ ७॥

आवयति[१]। भवति[२]। बभस्ति[३]। वेति[४]। वेवेष्टि[५]। अविष्यन्[६]। बप्सति[७]। भसथः[८]। बभ्याम्[९]। ह्वरति[१०] इति दशात्तिकर्माणः† ॥ ८॥

---

* पृ० १, १२।

(१०) "ऋयति" ग. C. D. F।

† "इत्यत्तिकर्माणः" ग।

(१) आवयति*। आङ्पूर्वात् वेतेः (अदा०प०) 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'—इति शपो लुगभावः। यद्वा; 'वेञ् तन्तुसन्ताने (उ०)' भ्वादिः; अनेकार्थत्वात् धातूनामत्राप्तिकर्मत्वम्। एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम्। "आ तु नः स वयति गव्यमश्व्यम् (ऋ०सं० ६,२,२,१०)"—इति निगमः॥

(२) भर्वति†। 'भर्व हिंसायाम्' भ्वादिः परस्मैपदी। "पृथून्यग्निरनु याति भर्वन् (ऋ०सं० ४,५,८,२)"—"तेन स्तभर्वं शतवत् सहस्रम् (ऋ०सं० ८,५,२०,५)"—इति निगमौ॥

(३) बभस्ति‡। 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' जुहोत्यादिः परस्मैपदी। "हरी इवान्धांसि बप्सता (ऋ०सं० १,२,२६,२)"—इति निगमः॥

(४) वेवेष्टि§। 'विष्लृ व्याप्तौ (जु०उ०)'। 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः (२,४,७५)'। "स्वतैदयोयथातिथि ज्योतिष्कृत्या परिवेवेष्टि-(?)"—"यदा त्वा अतिथयः परिवेष्टि(?)"—"मरुतः परिवेष्टारः(?)"—इति च निगमाः। प्रयोजकव्यापारे प्रयुक्तत्वात् निरूपणीयम्॥

(५) वेति‖। वी गत्यादौ अदादिः परस्मैपदी। "वीतं पातं पयस उस्रियायाः (ऋ०सं० २,२,२३,४)"—इति निगमः॥

(६) अविष्यन्¶। अवतेर्वर्त्तमाने व्यत्ययेन लृट्; लृटः सद्वा।

---

* प० १४। निरु० १, १४. १०, २०. ११, १८।

† निरु० ९, २३।

‡ निरु० ५, १२; २२. ९, २९।

§ पु० २, ९।

‖ पु० २, ६। ¶ पु० अत्रैव १।

"हृष्वविष्यन्नन्तरेषु तिष्ठति (ऋ० सं० १,४,२३,२)"—इति निगमः। अत्र च 'अविष्यन्नत्तिकर्म्मा भक्षयन्नित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी। तस्मादविष्टादिति पाठो न युक्तः॥

(७) बप्सति*। भसेः प्रथमपुरुषे बहुवचने 'घसिभसोर्हलि च (६,४,१००)'—इत्युपधालोपे रूपम्। "दुद्भिर्वनानि बप्सति (ऋ० सं० ६,३,२८,३)"—इति निगमः॥

(८) भसथः†। भसेर्लटि थसि 'बहुलं छन्दसि (२,४,७६)'—इति शपः श्लुर्न भवति। "न देवा भसथश्चन (ऋ० सं० ४,८,२५, ४)"—इति निगमः॥

(९) बब्धाम्‡। भसेर्लेटि तसस्तामि श्लौ द्विर्वचनम्, द्विर्वचनान्नत्वानित्यत्वात् उपधालोपः प्राप्नोति छान्दसत्वान्न, 'घसिभसोर्हलि च (६,४,१००)'—इत्युपधालोपः। 'धि च (८,२,२५)'—इत्यादिसूत्रेषु सिचो लोप इति पक्षे सकारलोपश्छान्दसः सकारमात्रलोप इति पक्षे 'झलोझलि (८,२,२६)'—इति सलोपः, भस्त्वजश्त्वे। बब्धामिति पृथक्पाठे प्रयोजनं मृग्यम्। * * *। "बब्धां ते हरीधाना (?)"—इति निगमः॥

(१०) ह्वरति। 'ह्वृ कौटिल्ये' भ्वादिः परस्मैपदी। "अपामतिष्ठद्धरुणह्वरन्तमः (ऋ० सं० १,४,१८,५)"—"उपह्वरे यदुपरा अपिन्वन् (ऋ० सं० १,५,२,१)"—इति निगमौ॥

इति दशान्तिकर्म्माणः॥ ८॥

---

* पु० अत्रैव २।

† पु० अत्रैव २।

‡ पु० अत्रैव २।

ओजः[१] । वाजः[वा] पाजः[२] । शवः[३] । तरः[४] । तवः[५] । त्वक्षः[६] । शर्द्धः[७] । बाधः[८] । नृम्णम्[९] । तविषी[१०] । शुष्मम्[११] । शुष्णम्[१२] । शूषम्[१३] । दक्षः[१४] । वीळु[१५] । च्यौत्नम्[१६] । सहः[१७] । यहः[१८] । वधः[१९] । वर्गः[२०] । वृजनम्[२१] । वृक्[२२] । मज्मना[२३] । पौंस्यानि[२४] । धर्णसिः[२५] । द्रविणम्[२६] । स्यन्द्रासः[२७] । शम्बरम्[२८] । इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि* ॥ ९ ॥

(१) ओजः† । व्याख्यातमुदकनामसु (११३पृ०) । उब्जन्त्यनेन, बलवत्सन्निधौ हि ऋजवो भवन्ति भीत्या, न्यग्भावयत्यनेन वा शत्रून् । वर्द्धतेऽनेन ऐश्वर्यादि, वर्द्धते व्यायामादिना । इमावर्थान्तरावपि वृद्ध्यर्थेषु बोद्धव्यौ । 'उर्वधिकम्'—इति माधवः । हिंसन्तेऽनेन शत्रवो वा । 'उषेर्जुट् च'—इति श्रीभोजदेवः । असुनि गुणः । ओषति दहति शत्रून् । "ओजसा जातमुतमन्यएनम् (ऋ० सं० ८, ३,४,३)"—"वहूनि जाते जन्मान ओजसा (ऋ० सं० ६,७,३, ३)"—इति निगमौ ॥

(२) वाजः‡ । व्याख्यातमन्ननामसु (२०४पृ०) । गच्छन्त्यनेन

(५) "तवः" ख ।
(६) "त्वचः" ग. C. D. F ।
(१५) "वीलु" C. D. E ।
(२२) "विट्" ग ।
(२५) "धर्णसि" ङ.-च-पुस्तकयोरन्यत्र ।
* "इति बलस्य" ग ।
† पु० १, १२ ।
‡ पु० ७ ।

शत्रून् प्रति जिगीषवः। गम्यतेऽधिगम्यते व्यायामादिना यत्नेन। इमावर्थावुत्तरत्रापि गत्यर्थेषु बोद्धव्यौ। 'वाजो बलं, वाजयतेः प्रेरणार्थात्'—इति माधवः। अनेन शत्रून् प्रेरयति विद्रावयतीति। "परि॒वाजे॑षु भूषथः (ऋ॰ सं॰ ३,१,१२,४)"—इति निगमः॥

पाजः*। 'पा रक्षणे (अदा॰ प॰)'। 'पातेर्जुट् च'—इत्यसुन्। बलेन हिंस्यते सर्वम्। "कृ॒णु॒ष्व पाजः॒ प्रसि॑तिं॒ न पृ॒थ्वीम् (ऋ॰ सं॰ ३,४,२३,१)"—इति निगमः। 'समि॑द्धस्य॒ रुश॑दद॒र्शि॒ पाजः॑ (ऋ॰ सं॰ ३,८,१२,२)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना 'पाजो बलम्'—इत्येतावदेवोक्तं न तु बलनामेति वाजशब्दे तु 'परिवाजे॑षु भूषथः (ऋ॰ सं॰ ३,१,१२,३)'—इत्यत्र बलनामैतदित्युक्तं, 'अत्यं॒ न मि॒हे वि न॑यन्ति वा॒जिन॒म् (ऋ॰ सं॰ १,५,७,१)'—इत्यत्र,'अत्यं॒ न वाजं॑ हवन॒स्यदं॒ रथ॒म् (ऋ॰ सं॰ १,४,११,१)'—इत्यादौ च ऋक्भाष्ये वाजशब्दोपरि 'अपि बलनाम'—इत्युच्यते। अतो वाजपाजशब्दयोरुभयोरपि बलनामत्वं स्पष्टम्; तत्रैकतमस्य पाठो विद्वद्भिरधीयताम्॥

(३) शवः†। व्याख्यातमुदकनामसु (११२ पृ॰)। "मा भेम शवसस्पते (ऋ॰ सं॰ १,१,२१,२)"—इति निगमः॥

(४) तरः। 'तॄ प्लवनतरणयोः (भू॰ प॰)'; असुन्। तरत्यनेन आपदम्। "याव॒त्तरो॑ मघव॒न् याव॒दोज॒ः (ऋ॰ सं॰ १,३,३,२)"—इति निगमः॥

(५) तवः। तवतिर्बधार्थः; असुन्। "अ॒पाद॑मिन्द्र त॒वसा॑ जघन्थ

---

* पु ७। † पु॰ १, १२।

(ऋ०सं० ३,२,२,३)"—"योगेयोगे तवस्तरम् (ऋ०सं० १,२,२९,२)"—इति च निगमौ॥

(६) त्वक्षः। 'तक्षू तनूकरणे (भ्वा०प०)'; असुन्। तनूक्रियन्ते तेन शत्रवः। "स प्र रिक्वो त्वक्षसा क्ष्मो दिवश्च (ऋ०सं० १,७,१०,५)"—इति निगमः॥

(७) शर्द्धः। 'शर्द्धतिरुत्साहार्थः'—इति स्कन्दस्वामी; असुन्। शत्रुजयादावनेन उत्साहितत्वात्। "अभ्राजि शर्द्धो मरुतो यदर्णसम् (ऋ०सं० ४,३,१५,६)"—इति निगमः॥

(८) बाधः*। 'बाधृ विलोड़ने (भ्वा०आ०); 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३,३,१९)'—इति घञ्। बाध्यतेऽनेन शत्रवः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(९) नृम्णम्†। 'नृम्णं * * * नृन् नतम् (निरु० ११,९)'—इति भाष्यम्। 'नॄन् शत्रुभूतान् प्रति नमति; णिजर्थो वा नमिः, नमयति प्रह्वीकरोति'—इति स्कन्दस्वामी। 'इन्द्र नृम्णं हि ते शवः (ऋ०सं० १,५,२९,३)'—इत्यत्र ऋक्भाष्यम्—'यस्माच्छत्रुभूतानां मनुष्याणामपि नमनकरणं तव बलम्'—इति। स एव तत्र पृषोदरादित्वेन नृ-नमन-शब्दस्य वर्णलोपादौ नृम्णमिति द्रष्टव्यम्। "अवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः (ऋ०सं० ८,१,९,१)"—"महिश्रवस्तुविनृम्णम् (ऋ०सं० १,३,२७,१)"—इति च निगमौ॥

(१०) तविषी‡। तविः सौत्रो धातुर्वृद्ध्यर्थः। तवेष्टिषन् प्रत्ययः।

---

* निरु० ९, १५. १०, ९।

† प० १०। निरु० १०, १०. ११, ९।

‡ निरु० ९, २५।

टित्वात् ङीप्। "कृष्णा रजांसि तविषीं दधानः (ऋ०सं०१,३,६,४)"—"युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी (ऋ०सं०१,३,१८,२)"—इति निगमौ॥

(११) शुष्मम्*। 'शुष शोषणे (दि०प०)'। 'अविसिविसिशुषिभ्यः कित् (उ०१,१४१)'—इति मन्-प्रत्ययः। शुष्यत्यनेनारिः। 'शुषिः प्रीणनार्थः'—इति माधवः। प्रियं हि बलम्। 'शुष्ममिति बलनाम, शोषयतीति सतः (निरु०२,२४)'—इति भाष्यम्। 'परस्परसांयोगिकमपि बलं विशेषयति उपमेयतीत्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी। तत्र शोषयतेर्मनिन् 'बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाच्छन्दसोः'—इति लुक्। "शुष्मा इन्द्रमवाता अह्रुतप्सवः (ऋ०सं०१,४,१२,४)"—"यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् (ऋ०सं०२,६,७,१)"—इति निगमौ॥

(१२) शुष्णम्†।

(१३) शूषम्‡। 'शुष शोषणे (दि०प०)'। पूषमुषकलुषकारूषशैलूषादयः'—इत्यादिग्रहणात् 'उषः प्रत्यूषादयोऽपि भवन्ति'—इति दण्डनाथ-वृत्तिः। ऊषप्रत्ययष्टिलोपश्च निपात्यते शुष्मवदर्थः। "इन्द्राय शूष मर्चति (ऋ०सं०१,१,१८,५)"—इनतमः सत्वभिर्योह शूषैः (ऋ०सं०३,३,१३,२)"—इति निगमौ॥

(१४) दक्षः§। 'दक्ष शैघ्र्ये च (भू०आ०)' चकाराद् वृद्धौ।

---

* निरु० २, २४. ३, २१. १०, १०।
† निरु० ३, ११. ५, १६. ६, १६।
‡ प० ३, ६।
§ निरु० ११२, ३. १२, ३६।

'दक्ष गतिहिंसनयोः (चु० घ० प०)'। 'दक्षतिरुत्साहार्थः'—इति स्कन्दस्वामी। असुन्। शत्रुविजये क्षिप्रो भवत्यनेन, हिंस्यन्ते वा ऽनेन शत्रवः, प्रोत्साहितो वा भवति शत्रुविजये। "मित्रं हुवे पूतदक्षम् (ऋ० सं० १,१,४,२)'–इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—'दक्ष इति सकारान्तं बलनाम'। अकारान्तमपि तस्यैवमर्थान्तरे द्रष्टव्यम्। "जज्ञाना पूतदक्षसा (ऋ० सं० १,२,८,४)"—इति निगमः।

(१५) वीळु। वीलयति संस्तम्भकर्म्मा। 'भृमृशीङ्चरित्सरित-निधनिमिमस्जिभ्य उः (उ० १,७)'—इति उ-प्रत्ययो बाहुलका-दस्मादपि भवति। संस्तब्धो दृढो भवति अनेन, संस्तभ्यन्ते ऽनेन शत्रव इति वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१६) च्यौत्नम्। 'च्युङ् गतौ (भू० आ०)। * * *। अन्तर्णीतण्यर्थो वा। च्यवन्ति च्यावयन्ति शत्रूननेन राज्यात्। "प्र च्यौत्नेन मघवा सत्यराधाः (ऋ० सं० ८,१,८,६)"—इति निगमः॥

(१७) सहः*। 'षह मर्षणे (भू० आ०), छन्दस्यभिभवार्थः। असुन्। सहत्यनेन शत्रून्। "ये सहांसि सहसा सहन्ते (ऋ० सं० ५,१,८,४)"—इति निगमः॥

(१८) यहः†। व्याख्यातमुदकनामसु (११३प०)। प्राप्यते आहूयते वानेन शत्रुः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१९) वधः‡। 'हन हिंसागत्योः (भू० प०)। 'हनश्च वधः (३,३,७६)'—इत्यप्। हन्यतेऽनेन शत्रुः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

---

* पु० १, १२।

† पु० १, १२।

‡ प० २०।

(२०) वर्गः। (२१) वृजनं*। (२२) वृक्। 'वृजी वर्जने (रु०प०)'। घञ्। 'कृपृवृजिमन्द्रिनिधाञ्भ्यः क्युः (उ० २,७६), 'क्विप् च (३,२,७६)'। वर्ज्यन्तेऽनेन प्राणिः। "जरयन्ती वृजनं यद्दीयते (ऋ०सं० १,४,३,५)"—प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिरा (ऋ०सं० ४,२,२३,१)"—इति च निगमौ॥ माधवस्तु—'मध्योदात्तन्तु वृजनं वर्त्तते बलयुद्धयोः। "वृजनेन वृजिनान्त्सम्पिपेष (ऋ०सं० ३,२,१६,१)"—"त्वं शुष्मं वृजने पृत्त आणौ (ऋ०सं० १,५,४,३)"—"जरयन्ती वृजनं (ऋ०सं० १,४,३,५)" तु वर्त्तते उपद्रवे'—इति। तदान्वेषणीयौ निगमौ॥

(२३) मज्मना। 'टु मस्जो शुद्धौ (तु०प०)। औणादिको मनिन् (उ० ४,१४०)। 'झलां जश् झशि (८,४,५३)', चुत्वम्, तृतीयैकवचनम्। मज्जयति शत्रून्। "नाभा पृथिव्याभुवनस्य मज्मना (ऋ०सं० २,२,१२,४)"—"स इन्महानि समिथानि मज्मना (ऋ०सं० १,४,१९,५)"—"वि रोदसी मज्मना बाधते शवः (ऋ०सं० १,४,१०,५)"—इति निगमाः। निगमेषु तृतीयैकवचनान्तस्य प्रायशोदर्शनात् तदन्तः पठितः॥

(२४) पौंस्यानि†। 'पुंसि अभिवर्द्धने (प०) चुरादिः। 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति यत्-प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्यः। "पौंस्यानि नियुतः सश्चुरिन्द्रम् (ऋ०सं० ४,७,८,३)"—"यस्मिन् विश्वानि पौंस्या (ऋ०सं० १,१,१०,४)"—"महत्तदस्य पौंस्यम् (ऋ०सं० १,५,३०,५)"—इति निगमः॥

---

* प० ६, २२। निरु० ५, २८।   † प० १७।

(२५) धर्णसि । 'धृञ् धारणे (भ्रू० उ०)' । "सानसिवर्णसि-पर्णसि (उ० ४,१०४)"—इत्यसि-प्रत्ययोनुमागमोऽपि निपात्यते गुणः । ध्रियतेऽनेन राज्यादि । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२६) द्रविणम्* । 'द्रु गतौ (भ्रू० प०)' । 'द्रुदक्षिभ्यामिनन् (उ० २,५२)' । "स नो ददातु द्रविणम् (?)"—इति निगमः ॥

(२७) स्यन्द्रासः । 'स्यदि किञ्चिच्चलने (भ्रू० आ०)' । 'अन्भ्र-रन्ध्रमिलिन्भ्रेभ्रपुंड्रतीव्रशीघ्रगोरेन्द्राभद्रस्यन्द्रकुलीरादयः'—इति रन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । तस्मात् जसेरसुक् (७,१,५०) । स्यन्दतेऽनेन शत्रून् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) शम्बरम्† । व्याख्यातमुदकनामसु (१२६पृ०) । संध्रियतेऽनेन शत्रुः, संवृणोति वा तत्तत आपदम् । शमनमुपद्रवाणामुत्कृष्टं च युद्धादौ, शम्बेनेन्द्रेणादीयते वा । बलाधिदेवताह्यीन्द्रः । 'या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत् (निरु० ७,१०)'—इति भाष्यम् निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि ॥ ९ ॥

मघम्(१) । रेक्णः(२) । रिक्थम्(३) । वेदः(४) । वरिवः(५) । श्वात्रम्(६) । रत्नम्(७) । रयिः(८) । क्षत्रम्(९) । भगः(१०) । मीळ्हुम्(११) । गयः(१२) । द्युम्नम्(१३) । इन्द्रियम्(१४) ।

---

* प० १० । निरु० ८, १ ।

† पु० १, १० ।

(११) "मीळ्हम्" क ।

(१२) "गयः । द्रविणम् । द्युम्नम्"—इति, "तना । वन्धुः"—इति च ग C. D. F ।

वसु[१५] । रायः[१६] । राधः[१७] । भोजनम्[१८] । तना[१९] । नृम्णम्[२०] । बन्धुः[२१] । मेधा[२२] । यशः[२३] । ब्रह्म[२४] । द्रविणम्[२५] । श्रवः[२६] । वृत्रम्[२७] । ऋतम्[२८] । इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि* ॥ १० ॥

(१) मघम्† । मंहतिर्दानकर्मा (प० ३,२०,१०) । 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८वा०)'—इत्यत्र परिगणितस्य प्रायिकत्वात् क-प्रत्यये पृषोदरादित्वात् लोपो हकारस्य घकारश्च । दीयतेऽर्थिभ्यः । "तेभिरिन्द्र चोदय दातवे मघम् (ऋ० सं० ७,२,२३,५)"—"यदिन्द्र दक्षिणा मघोनी (ऋ० सं० २,६,६,६)"—इति निगमौ ॥

(२) रेक्णः‡ । 'रिचिर् विरेचने (रु० उ०)' । 'रिचेर्धने घिच्च (उ० ४,१९४)'—इत्यसुन्, नुडागमो गुणश्च, घित्त्वात् 'चजोः कुघिण्यतोः (७,३,५२)'—इति कुत्वम् । 'रेक्ण इति धननाम, रिच्यते प्रयतः (निरु० ३,२)'—इति भाष्यम् । रिच्यते अवतिष्ठते प्रयतः म्रियमाणस्य धनं धनिना सह न म्रियत इत्यर्थः । 'रेक्णोधनं रिचेः प्रेरणार्थात्'—इति माधवः । प्रेर्यतेऽनेन दत्तेन भृत्यादिः कर्मसु । "स्पार्हं यद्रेक्णः परमं वनोषि तत् (ऋ० सं० १,२,३४,४)"—"परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णः (ऋ० सं० ५,२,६,२)"—इति च निगमौ ॥

(३) रिक्थम्§ । रिचेः (रु० उ०) 'पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्य-

(२५) इतोऽनन्तरं "श्रवः"—इत्यधिकं ग ।
(२८) "ऋतम्"—इति ग. iid । "वित्तम्"—इति च टीकाकृता दृष्टमत्र केषुचित्, परं न तत्तत्सम्मतम् ।
* "इत्यष्टाविंशतिर्धननामानि" च० । "इति धनस्य" ग० ।
† निरु० १, ७. ४, १७. ५, १६ ।
‡ निरु० ३, २ ।   § निरु० ३, ६ ।

स्थक् (उ० २,६)'—इति थक्। पूर्ववदर्थः। "न जामये तान्वोरिक्थमारैक् (ऋ० सं० ३,२,५,२)"—इति निगमः॥

(४) वेदः। 'विद्लृ लाभे (अदा० प०)'। असुन्। विदन्त्येतत्, लभ्यते वाऽनेन धर्मादिः। "होतारं विश्ववेदसम् (ऋ० सं० १,१,२२,१)"—इति निगमः॥

(५) वरिवः। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०),' अस्माद् यङ्लुगन्तात् असुनि बाहुलकादिलोपः। भृशं व्रियते, वरिवसो हेतुत्वाद्वा वरिवः 'वित्तं बन्धु र्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी। एतानि मान्यस्थानानि गरीयोयद्यदुत्तरम् (२,१३६)'—इति मनुः। "युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ (ऋ० सं० १,४,२५,५)"—"अंहोराजन् वरिवः पूरवे कः (ऋ० सं० १,५,५,२)"—इति निगमौ॥

(६) श्वात्रम्*। आशुशब्द उपपदे 'अत सातत्यगमने (भू० प०)' —इत्यस्मात् 'आदित्यश्विदसि'—इति कृत्प्रत्ययः; पृषोदरादित्वेन आशुशब्दस्य व्युत्पत्स्यते; यणादेश-सवर्णदीर्घौ। आशु अतति आशु गच्छति; चञ्चलं हि धनम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) रत्नम्†। 'रमु क्रीडायाम् (भू० आ०)', 'रमेस्त च (उ० ३,१२)'—इति न-प्रत्ययस्तकारश्चान्तादेशः। रमणीयं हि तत्। 'रमतेऽस्मिन्'—इति क्षीरस्वामी। 'वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः' —इति श्रुतिः। "धा रत्नं महिं स्थूरं बृहन्तम् (ऋ० सं० ४,६,८,५)"—"होतारं रत्नधातमम् (ऋ० सं० १,१,१,१)"—इति निगमौ॥

---

* प० २, १०. ४, २। नि० ५, ३। † नि० ७, १५।

(८) रयिः* । व्याख्यातमुदकनामसु (१२२पृ०)। गम्यते प्राप्यते पुण्येन गच्छत्यनेन तृप्तिं भोगसाधनत्वाद्, यशो वाऽऽदत्ते, दीयते ऽर्थिभ्य इति वा। "अग्निना रयिमश्नवत् (ऋ० सं० १,१,१,३)"—इति निगमः॥

(९) क्षत्रम्† । व्याख्यातमुदकनामसु (११४पृ०)। पूर्वजन्मसुकृतवशेन तद्वति स्थिरं भवति, गृह्यते उपभोगसाधनत्वात्, छिनत्ति दारिद्र्यम्। गतावपि शब्दवदर्थः। क्षतात् पापात् त्रायते। क्षत-शब्दात् त्रायतेश्च पृषोदरादित्वात् क्षत्रम्। धनैरेव पापं नरा निस्तरन्तीत्युच्यते। "न हि ते क्षत्रं न सहो न मन्युम् (ऋ० सं० १, २,१,१)"—"सुक्षत्रासो रिशादसः (ऋ० सं० १,१,३६,५)"—इति च निगमौ॥

(१०) भगः‡। 'भज सेवायाम् (भ्वा० उ०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३,११८)', 'चजोः कु घिण्यतोः (७,३,५२)'। भज्यते सेव्यते भोगार्थिभिः। यद्वा सेव्यतेऽनेन हेतुना तद्वान्। भगशब्दः पुँल्लिङ्गोधनवचनः। "शिवास्तोतृभ्यो मातिधग्भगो नः (ऋ० सं० २, ६,६,६)"—"यद्धित—स्योभगः (?)"—इति निगमौ॥

(११) मीळ्हुम्§ । 'मिह सेचने (भ्वा० प०)'। * * *। ढत्व-चर्त्व-ष्टुत्व-ढलोप-दीर्घाः, ळ्हकार-भावश्च। सिच्यतेऽर्थिभ्योदातृभिः। 'सहस्रमीळ्हुष्टमशिवानमा? इत्यत्र भट्टभास्करमिश्रभाष्येऽपि

* पु० १, १२।
† पु० १, ११।
‡ प० ५, ६। निरु० १, ७. ३, १७. ६, २१. ९, २१. १२, १२।
§ प० १७।

'मीळ्हु इति धननाम'—इति दृश्यते। ततो निष्कृत्य उकारान्त-निगमदर्शनाभावात् अकारान्तनिगमदर्शनात् उकारान्ताकारान्त-द्वयोरपि स्वीकारोऽस्माकम्। "रुद्रस्य ये मीळ्हुषः सन्ति पुत्राः (ऋ० सं० ५,१,७,३)"—"ताँ आ रुद्रस्य मीळ्हुषः (ऋ० सं० ५, ४,२८,५)"—इत्यादौ निर्वाहकत्वात् "मीळ्हुम्"—इति पठित-व्यमिति केचिदाहुः। अन्ये तु "मीळ्हः" इति सकारान्तमपि * * *। तेषां मीळ्हांसमिति निर्वाहः। उभयेषामपि "सहस्व मीळ्हे (ऋ० सं० १,७,२४,५)"—इत्यकारान्तस्य पाठोऽपेक्षणीयः। बहुभ्यस्तु निर्णयः॥

(१२) गयः*। व्याख्यातमपत्यनामसु (१७४ पृ०)। इहापि तदर्थः। गीयते स्तूयते होतृभिः। "अपंचद्दाशुषे गयम् (ऋ० सं० १,५,२१,२)"—इति निगमः॥

(१३) द्युम्नम्†। 'द्युम्नसुम्ननिम्न'—इत्यादिना 'द्युत दीप्तौ (भ्वा० आ०)'—इत्यस्मात् न-प्रत्ययो मकारश्चान्तादेशो निपात्यते। तेन तद्वान्। दीप्यते द्युम्नम्। 'द्यु अभिगमने (अदा० प०)'—इति क्षीरस्वामी। अत्र धातोर्मगागमो निपात्यते। "द्युम्नं सहस्रसात-मम् (ऋ० सं० १,१,१८,३)"—"द्युम्ना वाजेभिरागतम् (?)" —इति च निगमौ॥

(१४) इन्द्रियम्। 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्र-जुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा (५,२,९३)'—इति घ-प्रत्ययान्तमन्तोदात्तं

---

* पु० २।

† प० ४, २। निघ० ५, ५।

निपात्यते। इन्द्रः—‘इदि परमैश्वर्ये (भू० प०)’, परमैश्वर्ययुक्त उच्यते। इन्द्रस्य लिङ्गम्। धनेन हि ऐश्वर्ययुक्त इति व्यज्यते। अत्र षष्ठी, समर्थात्; लिङ्गार्थे घञ्। यद्वा; इन्द्रेण दृष्टम् इन्द्रियम्। यद्वा; इन्द्र आत्मा, तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणा सृष्टम्। इन्द्र-जुष्टं वा; आत्मना सेवितम्, तद्द्वारेण भोगोत्पत्तेः। इन्द्रदत्तं वा; इन्द्रेण पूर्वकर्मणा वा अभ्युपदत्तम्। सृष्ट-जुष्ट-दत्तार्थेषु तृतीया समर्थात्। “दक्षिणं पादमवनेनिजेऽस्मिन्राष्ट्र इन्द्रियं दधामि (ऐ० ब्रा० ८,५,४)”—इति निगमः॥

(१५) वसुः*। रात्रिनामसु “वस्वी”—इत्यत्र व्याख्यातम्। वस्ते आच्छादयति तिरोभावयति दारिद्र्यम्। * * *। “अदं भुव वसुनः पूर्व्यस्पतिः (ऋ० सं० ८,१,५,१)”—इति निगमः॥

(१६) रायः†। ‘रा दाने (अदा० प०)’। ‘रातेर्डैः (उ० २, ६२)’। जस्। दीयतेऽर्थिभ्यः, तदेव प्राप्यते वा पूर्वकृतेन पुण्येन। “अनामृणः कुविदादस्य रायः (ऋ० सं० १,३,१,१)”—इति निगमः॥

(१७) राधः‡। ‘राध साध संसिद्धौ (स्वा० प०)’। असुन्। ‘राध्नुवन्ति साध्नुवन्ति धर्मादीन् पुरुषार्थान्’—इति स्कन्दस्वामी। राध्यतेऽनेन धर्मादिरिति वा। राधिर्हिंसार्थोऽपि। हिनस्ति दारिद्र्यम्। “राधं इन्द्र वरेण्यम् (ऋ० सं० १,१,१७,५)”—“राधस्तन्नो विददसो (ऋ० सं० ४,२,१०,१)”—इति निगमौ॥

---

* पु० २, ७।
† निरु० २, २. ४, ७।
‡ निरु० ४, ४. ११, २४।

(१८) भोजनम्* । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः (रु०प०)' । ल्युट् 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति । यद्वा; अभिमतार्थैं भवति भुज्यते तद्वद्भिः, भुज्यन्तेऽनेन विषयाः इति वा, पाल्यतेऽनेन वा । "अनूयतामा भरा भोजनानि (ऋ०सं० ३,८,१८,५)"—"मा नः प्रिया भोजनानि प्र मोषीः (ऋ०सं० १,७,१९,३)"—इति निगमौ ॥

(१९) तना । 'तनु विस्तारे (त०प०)' । पचाद्यच् (३,१,१३४) । तनोति विस्तारयति त्रिवर्गसाधनं हि धनम् । तृतीयैक-वचनस्य 'सुपां सुलुक् (७,१,३९)'—इत्याकारः । "विक्रयन्ते तना गिरा (ऋ०सं० ६,३,२५,१)"—"आ वां मक्षू तनाय कम् (ऋ० सं० १,३,१९,२)"—इति निगमौ ॥

(२०) नृम्णम्† । व्याख्यातं बलनामसु (२१७पृ०) । नमति प्रह्वीकरोत्यर्थिभ्यः तद् वस्तु । "हस्ते दधानो नृम्णा विश्वानि (ऋ०सं० १,५,११,२)"—इति निगमः ॥

(२१) बन्धुः‡ । 'बन्ध बन्धने (क्र्या०प०)' । "शृस्वृस्निहित्रप्य-सिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च'—इति उ-प्रत्ययः । बध्नात्यनेन भृत्या-दीन् । यद्वा ; बन्धुरिव बन्धुः । "अबन्धुना सुश्रवसोपजग्मुषः (ऋ० सं० १,४,१६,४)"—इति निगमः ॥

(२२) मेधा§ । 'मिधृ मेधृ सङ्गमे च (भू०उ०)' चकारात्

* निरु० ४, ५ ।
† पृ० ९ ।
‡ निरु० ४, १ ।
§ निरु० २, १९ ।

हिंसामेधयोश्च । 'मिधिः सङ्गत्यर्थः'—इति माधवः । घञ् । सङ्गच्छ-तेऽनेन सर्वं तद्वता, हिंस्यते वा तद्वान् चौरादिभिः 'घ्नन्ति चैवार्थ-कारणात्'—इति महाभारतम् । यद्वा ; मतौ धीयते अर्जयितव्यं रक्षितव्यं दातव्यमिति धनवता बुद्धौ धनं धार्यते। तत्र मति-शब्द उपपदे धातोः 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८वा०)—इति कः, पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) मतिशब्दस्य मे-भावः । मेधाकारं विदथस्य प्रसाधनम् (ऋ० सं० ८,४,२१,३)"—इति निगमः ॥

(२३) यशः* । व्याख्यातमन्ननामसु (२१२पृ०)। "उत त्या मे यशसा श्वेतनार्यै (ऋ० सं० २,१,१,४)"—इति निगमः ॥

(२४) ब्रह्म† । व्याख्यातमन्ननामसु (२११पृ०)। वर्द्धन्तेऽनेन धर्मादयः, वृंहकं वा भोगानाम्। "अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सह्या (ऋ० सं० २,२,२२,७)"—इति निगमः ॥

(२५) द्रविणम्‡ । व्याख्यातं बलनामसु (२२१पृ०)। रयि-वदर्थः । "त आ यजन्त द्रविणं समस्मै (?)"—इति निगमः ॥

(२६) श्रवः§ । व्याख्यातमन्ननामसु (२०५पृ०)। "अस्मे पृथु-श्रवो बृहत् (ऋ० सं० १,१,१८,२)"—"बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा-कृतः (ऋ० सं० १,४,१७,५)"—इति निगमौ ॥

(२७) वृत्रम्¶ । व्याख्यातं मेघनामसु (७२पृ०)। आच्छाद-यति दारिद्रम्, आच्छाद्यते वा राजतः करादिभयात् । गत्यर्थे

---

* पृ० १, १२।
† पृ० ७।
‡ पृ० ९।
§ पृ ७।
¶ पृ० १, १०।

रयिवदर्थः। वृद्धौ ब्रह्मवदर्थः। "वृत्रं पुरुकुत्साय रन्धीः (ऋ० सं० २,४,१६,२)"—इति निगमः। अत्र स्कन्दस्वामिना 'वृत्रं धननाम'—इति व्याख्यातत्वात् केषुचित् कोशेषु दृश्यमानमपि "वित्तम्"—इति न पठनीयम्॥

(२८) वृतम्। 'वृङ् सम्भक्तौ (क्रया० प०)'। 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च वा (उ० ३,८७)'—इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् क्त-प्रत्ययः। सम्भज्यते सर्वैः। "वृतञ्चयः सह्रिरिर्विभ्वारितः (ऋ० सं० २,६,२७,३)"—इति निगमः॥

इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि॥ १०॥

अघ्न्या[१]। उस्रा[२]। उस्रिया[३]। अही[४]। मही[५]। अदितिः[६]। इळा[७]। जगती[८]। शक्करी[९]। इति नव गोनामानि*॥ ११॥

(१) अघ्न्या†। 'अहन्तव्या भवतीत्यघघ्नीति वा (निरु० ११, ४३)'—इति भाष्यम्। अघस्य दुर्भिक्षादेर्हन्त्री वा अहन्तव्या। अघ शब्दे नञि वा उपपदे हन्तेः 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति यत्-प्रत्ययान्तं निपात्यते। "नहि मे अस्त्यघ्न्या (ऋ० सं० ६,७,१२,४)"—"अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं (ऋ० सं० २,३, २१,५)"—इति निगमौ॥

---

(६) "अढितिः" ङ।

* इति गवाम्।

† प० ५,५। निरु० ११,४१।

(२) उस्रा*। व्याख्यातं रश्मिनामसु (३६ पृ०)। वसति क्षीरादि हविरस्याम्। 'उस्रियेति गो-नामोत्स्राविणोऽस्यां भोगा उस्रेति च'—इति (निरु० ४,१९) भाष्यम्। 'उत्स्राविणोऽस्यां भोगास्ते ऊर्द्ध्वं स्रवन्ति गच्छन्ति क्षीरदधिनवनीतक्रमेण'—इति स्कन्दस्वामी। "मयोभूर्वातो अभिवातूस्राः (ऋ० सं० ८,८,२७,१)"—"उस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः (ऋ० सं० ४,५,१४,४)"—इति च निगमौ॥

(३) उस्रिया†। उस्र-शब्दात् पृषोदरादित्वेन स्वार्थे घः। अर्थः पूर्ववत्। "अविन्द उस्रिया अनु (ऋ० सं० १,१,११,५)"—"समुस्रियाभिर्वावशन्त नरः (ऋ० सं० १,५,१,३)"—इति च निगमौ॥

(४) अह्नी‡। अहिशब्दो व्याख्यातो मेघनामसु (६९ पृ०)। 'कृदिकारात् (४,१,४५ वा०)'—इति ङीप्। गम्यतेऽनया क्षीरादि-हविः, गम्यते दत्तया पुण्यम्; अंहति शृङ्गादिना मनुष्यान्, न हन्तव्या वा। निगमोऽन्वेषणीयः। "ईळेन्यासो अह्न्यो३ नचा-रवः (ऋ० सं० ७,३,२,३)"—इति भाष्यं द्रष्टव्यम्॥

(५) मही§, (६) अदितिः‖, (७) इळा¶। व्याख्यातानि पृथिवी-नामसु (१२-१३-१४ पृ०)। तत्र द्यतेः क्तिनि, 'द्यतिस्यति (४,७,

---

* पु० १; ५।

† निरु० ४, १९।

‡ प० २, २०।

§ पु० १, १।

‖ पु० १, १।

¶ पु० १, १।

४०)'—इतीत्वे दितिः; नञ्-समासः। इत्यदिति-शब्दस्य व्युत्पत्तिः। मह्यते पूज्यते सर्वदेवतात्मकत्वात् उपभोगसाधनत्वाद्वा। मह्यन्तेऽनया देवाः पय आदीनां हविषां तदायत्तत्वात्। "देवांश्च याभिर्यजते ददाति च (?)"—इति श्रुतिः। पुनः पुनः दुह्यमानापि न चीयते। न द्यति, अखण्डनीया वा। ईड्यते स्तूयते देवतात्वात् दीप्यते वा चारुतया। गम्यते तदर्थिभिरिति वा। "मह्रीनां पयोसि (य०वा०सं०४,३)"—इति, "अदित एहि सरस्वत्येहि (य०वा०सं०३८,२)"—इति, "मिमिक्षा समिळाभिरा (ऋ० सं०१,४,५,६)"—"इडे रन्ते हव्ये काम्ये (य०वा०सं०८,४३)" —इति च निगमाः॥

(८) जगती*। मनुष्यनामसु "जगतः"—इत्यत्र व्याख्यातम् (१८४पृ०)। शतृ। 'उगितश्च (४,१,६)'—इति ङीप्। गम्यते तदर्थिभिः। जगत्या छन्दसा आहार्यत्वाद् अचाहार्याहरणयोरभेदेन वा जगती। "जागता हि पशवो जगती हि तामनाहरत् (?)"—इति हि ब्राह्मणम्। "जागताः पशवः (ऐ०ब्रा० ४,१,३)"—इति च। "समोषधयोरवेन स रेवतीर्जगतीभिः (?)"—इति निगमः†॥

(९) शक्करी‡। व्याख्यातं बाङ्नामसु (१९१पृ०)। शक्नोति चीरादिप्रदानेन तद्वन्तं प्रीणयितुं स्पर्शनेन वा पापमपनेतुम्। शक्करी-

* पु० २।

† ऋ० सं० २, २, २७, ५. द्रष्टव्योऽपरनिगमः।

‡ पु० ४।

शब्दसम्बन्धादभेदेन वा शक्वरी। "पशवो वै शक्वर्यः पशूनेवाव-रुन्धते (?)"—इति श्रुतिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

इति नव गोनामानि॥ ११॥

रेळते[१]**। हेळते**[२]**। भामते**[३]**। हृणीयते**[४]**। भ्रीणाति**[५]**। भ्रेषति**[६]**। दोधति**[७]**। वनुष्यति**[८]**। कम्पते**[९]**। भोजतः**[१०]**। इति दश क्रुध्यतिकर्माणः*** **॥१२॥**

(१) रेळते। अयं नैरुक्तो धातुः। "अरेळता मनसा देवानां पतेत् (?)"—इति निगमः॥

(२) हेळते। 'हेड्‌ अनादरे क्रोधे च' भ्वादिरात्मनेपदी। "अहेळमानोररिवाँ अजाश्व (ऋ० सं० २,२,२,४)"—"अहेळमानो वरुणेह बोधि (ऋ० सं० १,२,१५,१)"—इति निगमौ॥

(३) भामते। 'भाम क्रोधे' भ्वादिरात्मनेपदी। "देव जुष्टो-च्यते भामिनि गीः (ऋ० सं० १,५,२५,१)"—"स्वयम्भूर्भामो अभि-मातिषाहः (ऋ० सं० ८,३,१८,४)"—इति निगमौ॥

(४) हृणीयते। 'हृणीङ् रोषे वैमनस्ये च' कण्ड्वादिः। "पुनः प्रायच्छदहृणीयमानः (ऋ० सं० ८,६,७,२)"—"हृणीयमानो अप हिमदैयेः (ऋ० सं० ३,८,१५,२)"—इति निगमौ॥

(५) भ्रीणाति। 'भ्री भये' क्र्यादिः परस्मैपदी। अनेकार्थ-

---

(४) "भृणीयते" कातिरिक्तेषु सर्वत्रैव।

* "इति क्रोधस्य" ग।

त्वात् क्रुध्यतिकर्मा। एवमुत्तरत्रापि। "एनः कृण्वन्तमसुर भ्रीणन्ति (ऋ० सं० २,७,१०,२)"—इति निगमः॥

(६) भ्रेषति। 'भ्रेषु चलने' भ्वादिः स्वरितेत्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) दोधति। नैरुक्तो धातुः। "इन्द्रो वृत्रस्य दोधतः (ऋ० सं० १,५,२९,५)"—इति निगमः॥

(८) वनुष्यति*। 'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा (निरु० ५,२)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'वनोतेः कण्ड्वादिप्रक्षेपात् यक्-प्रत्ययः, तत्सन्नियोगेन च वनुभावो द्रष्टव्यः'—इति। निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(९) कम्पते। 'कपि चलने' भ्वादिरात्मनेपदी। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१०) भोजते। 'भुज कौटिल्ये' तुदादिः परस्मैपदी। 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वात् गुणः। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

इति दश क्रुध्यतिकर्माणः॥ १२ ॥

हेळः(१)। हरः(२)। घृणिः(३)। त्यजः(४)। भामः(५)। रोहः(६)। ह्वरः(७)। तपुषी(८)। जूर्णिः(९)। मन्युः(१०)। व्यथिः(११)। इत्येकादश क्रोधनामानि§ ॥ १३॥

---

* प० ४, २। निरु० ५, २।

† "दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति (ऋ० सं० ५,६,२,१)"—इति निगमं गृहाण।

‡ ऋ० सं० १,५,१८,२. द्रष्टव्यः।

(२) "ह्वणिः" सर्वत्र कातिरिक्तेषु।

(७) "वरः" C. D. F।

§ "इति क्रोधस्य" ग।

(१) हेळः। हेळतेः भावे असुन्। "देवस्य हेळोऽव यासिसीष्ठाः (ऋ० सं० ३,४,१२,४)"—इति निगमः॥

(२) हरः*। 'हृञ् हरणे (भू० उ०)' असुन्। हरति कृत्याकृत्यविवेकं, ह्रियते वाऽनेन पुरुषः स्ववशम्; दुर्जयोऽन्तरः शत्रुः क्रोधः। निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(३) घृणिः‡। ज्वलन्नामसु व्याख्यातम् (१६० पृ०)। क्षरत्यनेन स्वेदादिः, दीप्यतेऽनेन वा; क्रुद्धोऽग्निरिव ज्वलति हि प्रसिद्धः। "आघृणे संसचावहै (ऋ० सं० ४,८,२१,१)"—इति निगमः। 'मा हृणानस्य (ऋ० सं० १,२,१६,२)"—इत्यत्र भाष्ये 'हृणिरिति क्रोधनामसु पाठात् हरति क्रोधार्थोऽपि गम्यते'—इति स्कन्दस्वामी, तत् कथमिति विचिन्त्यम्॥

(४) त्यजः। 'त्यज हानौ (भू० प०)'। असुन्। त्यज्यते सत्पुरुषैः, त्यज्यन्तेऽनेन प्राणाः इति वा, त्यज्यते वा स्वधर्मः। "क्रुद्धः पापं किन्न कुर्यात् क्रुद्धो हन्यात् गुरूनपि। क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनपि क्षिपेत्"—इति हि महाभारतम्। "महश्चिदसि त्यजसो वरूता (ऋ० सं० २,४,८,१)"—"किं देवेषु त्यज एनश्चकर्थ (ऋ० सं० ८,३,१४,६)"—इति निगमौ॥

(५) भामः। भामतेर्भावे घञ्। यद्वा 'भा दीप्तौ (अदा० प०)'। 'अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् (उ०

---

* पु० १, १७।

† ऋ० सं० ८, ४, ९, ५.—ऋ० सं० ८, ८, १६, २.—इमे ऋचौ विचार्ये।

‡ पु० १, ९।

१,१३७)'—इति मन्। दीप्यते तेन तद्दान्। "द्विवजुष्टोच्यते भामिने गीः (ऋ०सं० १,५,२५,१)"—"स्वयम्भूर्भामो अभिमातिषाहः (ऋ०सं० ८,३,१८,४)"—इति निगमौ॥

(६) एहः। 'हन हिंसागत्योः (अदा०प०)' असुन्। 'नञि हन एह च (उ०४,२१८)'—इति नञ्युपपदे विधीयमान एहादेशो बाहुलकात् नञ्-विनापि भवति। "अनेहसस्ते हरिवो अभिष्टौ (ऋ०सं० ८,१,३०,२)"—इति निगमः॥

(७) ह्वरः। 'ह्वृ कौटिल्ये (भू०प०)' अत्तिकर्मा च। असुन्। ह्वरति कुटिलो भवत्यनेन अत्ति वा। * * *॥

(८) तपुषी*। * * *॥

(९) जूर्णिः†। 'जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा जीर्यतेर्वा‡'—इति भाष्यम् (निरु० ६,४)। * * *। गच्छत्यनेन दुःखं, लोकगर्हां वा, हिनस्ति परान् वा। निगमोऽन्वेषणीयः§॥

(१०) मन्युः||। 'मन ज्ञाने (तना०आ०)'। 'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् (उ० ३,१८)'—इति युच्। बाहुलकादनादेशाभावः। ज्ञायते त्याज्यत्वेन। यद्वा; मन्यतेर्दीप्तिकर्मणो युच्। दीप्यतेऽनेन तद्दान्। "न हि ते क्षत्रं न सहो न मन्युम् (ऋ०सं०

---

* निरु० ६, २ "तपुषि"।

† प० ९५; ४, ३। निरु० ६, ४।

‡ मन्निरुक्तपुस्तके तु 'जीर्यते र्वा' -इत्येतस्य स्थाने 'दूनोतेर्वा' -इति दृश्यते।

§ "क्षिप्रा जूर्णिर्न वक्षति (ऋ० सं० २, १, १०, ३)"—इत्यसौ निगम इति स्वीकृत एव यास्केन।

|| प० ५, ४ निरु० १०, २९।

१,२,१४,१)"—"आ हृणानस्य मन्यवे (ऋ॰ सं॰ १,२,१६,२)" —इति निगमौ ॥

(११) व्यथिः। 'व्यथ भयचलनयोः (भ्वा॰ आ॰)'। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ॰ ४,११४)'—इति इन्। बिभेत्यस्मात् सज्जनः, चलति वानेन स्वधर्मात्। "पतत्रिभिरश्रमैरव्यथिभिः (ऋ॰ सं॰ ५,५,१६, ७)"—"अग्ने माकिष्टे व्यथिरा दधर्षीत् (ऋ॰ सं॰ ३,४,२३, ३)"—इति च निगमौ ॥

इत्येकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥

वर्त्तते[१]। अयते[२]। लोटते[३]। लोठते[४]। स्यन्दते[५]। कसति[६]। सर्पति[७]। स्यमति[८]। स्रवति[९]। स्रंसति[१०]। अवति[११]। श्वोतति[१२]। ध्वंसति[१३]। वेनति[१४]। मार्ष्टि[१५]। भुरण्यति[१६]। शवति[१७]। कालयति[१८]। पेलयति[१९]। कण्टति[२०]। पिस्यति[२१]। बिस्यति[२२]। मिस्यति[२३]। प्रवते[२४]। प्लवते[२५]। च्यवते[२६]। कवते[२७]। गवते[२८]। नवते[२९]। क्षोदति[३०]। नक्षति[३१]। सक्षति[३२]। म्यक्षति[३३]। सचति[३४]।

---

(१) "स्यन्दति" ग. C. D. F।

(११) "श्ववति" इह नास्ति, परस्तात (२९) पाठभेदेन दृश्यते ग. C. D. F

(२९) "श्ववते" ग. C. D. F।

(३२) इतोऽनन्तरमेव "इयक्षति (४०)" ग. C. D. F।

(३३) "मियक्षति" ग. C. D. F।

(३४) इतोऽनन्तरम् "श्ववति"—इत्यधिकम् ग. C. D F।

ऋच्छति[३५]। तुरीयति[३६]। चतति[३७]। अतति[३८]। गाति[३९]। इयक्षति[४०]। सश्चति[४१]। त्सरति[४२]। रंहति[४३]। यतते[४४]। भ्रमति[४५]। भ्रजति[४६]। रजति[४७]। लजति[४८]। क्षियति[४९]। धमति[५०]। मिनाति[५१]। ऋखति[५२]। ऋणोति[५३]। स्वरति[५४]। सिसर्ति[५५]। विषिष्टि[५६]। योषिष्टि[५७]। रिणाति[५८]। रीयते[५९]। रेजति[६०]। दघ्यति[६१]। दघ्नोति[६२]। युध्यति[६३]।

---

(३७) "चतति (४०)" स्थाने "त्सरति (४२)" ग. C. D. F।

(३९) "गाति (११२)" स्थाने "पतति (११४)" ग. C. D. F।

(४०) "इयचति" इति गतं पुरस्तात् (२२), इदन्त्वस्य स्थाने "चतति(३७)" ग. D।

(४२) गतमिदं पुरस्तात् (३७) ग. C. D. F।

(४४) नास्त्येवैतत् ग. C. D. F।

(४६) इतोऽनन्तरमेव "धमति (५०)" ग. C. D. F।

(५०) गतमिदं पुरस्तात् (४६) ग. D. C. F।

(५१) "मिनोति"—इत्यपि टीकाकृत्सम्मतम्। एतस्यैव स्थाने "चिणोति"—इति ग. C. D. E।

(५२) "रिखति" F।

(५३),(५४) इह न स्त एव इमे ग. C. D. F।

(५६) "वेश्चिष्टि" ख. ग. च. C. D. F। "वेषिष्टि" ङ।

(५७) "योश्चिष्टि" ख।

(५८) "ऋणाति" D. F। इतोऽनन्तरमिह "ऋणर्त्ति" ग. D. F "ऋणत्ति" C. इहैव "इयर्त्ति (७८)"—इत्यपि ग. C. D. F।

(६०) "नेदति" ग. C. D. F।

(६१) "दध्यति" ग. F। इतोऽनन्तरं "नख्यति"—इत्यधिकञ्च।

(६२) "दघ्नोति" ग. C. D. F।

(६३) "युध्यते" ग. C. D. F।

धन्वति[६४] । अरुषति[६५] । आयति[६६] । सीयते[६७] । तकति[६८] । दीयति[६९] । ईषति[७०] । फणति[७१] । हनति[७२] । अर्दति[७३] । मर्दति[७४] । सस्रते[७५] । नसते[७६] । हयति[७७] । इयर्ति[७८] । ईर्त्ते[७९] । ईङ्खते[८०] । ज्रयति[८१] । श्वाचति[८२] । गन्ति[८३] । आगनीगन्ति[८४] । जङ्गन्ति[८५] । जिन्वति[८६] । जसति[८७] । गमति[८८] । ध्रति[८९] । ध्राति[९०] । ध्रयति[९१] । वहते[९२] । रथर्यति[९३] । जेहते[९४] । ध्वः-

---

६५) "अरुष्यति" ख. च. टीकादिसम्मतमपि । "अरर्षति" ग. C. D. F ।

(६६) "अलर्षति" ग D. F । "अलर्षति" C. ।

(६७) "डीयते" कातिरिक्तसर्वपुस्तकेषु ।

(६८) "द्रीयते" ग. C. D. F ।

(७१) "कणति" C. D. F ।

(७२) "सखति" ग. C. D. F ।

(७३) "सिखति" ग. C. D. F ।

(७४) "धवति" ग. C. D. F ।

(७५) "धावति" ग. C. D. F ।

(७६) "ह्मयति," ग. C. D. F ।

(७७) "ह्वयति" ग. C. D. F ।

(७८) गतमिदं पुरस्तात् (५८) ग. C. D. F ।

(८०) एतदपि नास्त्येव ग. C. D. F ।

(८४) "गनीगन्ति" ग. C. D. F । "आगनीगन्ति"—इत्यपि परस्तादस्ति (११२) ग. C. D. F ।

(८६) "जगाति" ग. C. D. F ।

(८७) 'जगति" ग. C. D. E ।

(८८) इतोऽनन्तरम् "मिनति (५६)" ग. C. D. F ।

(९२) "ध्रुवति" ग. C. D. F । इतोऽनन्तरं "वल्गयति" ग. C. D. F ।

(९३) "अथर्यति" ग. C. D. F । इतोऽनन्तरम् "ईहते" ग. C D. F ।

(९४) "जेहति" ग. C. । इतोऽनन्तरम्—"वदति" । "एति (१२०)" । "तूल्हति" । "एजति (१०२)" । "वञ्चति (१०५)" ।

कति[९५] । क्षुम्पति[९६] । स्नाति[९७] । वाति[९८] । याति[९९] । इषति[१००] । द्राति[१०१] । द्रूळति[१०२] । एजति[१०३] । जमति[१०४] । जवति[१०५] । वञ्चति[१०६] । अनिति[१०७] । पवते[१०८] । हन्ति[१०९] । सेधति[११०] । अगन्[१११] । अजगन्[११२] । जिगाति[११३] । पतति[११४] । इन्वति[११५] । द्रमति[११६] । द्रवति[११७] । वेति[११८] । हन्तात्[११९] । एति[१२०] । जगायात्[१२१] । अयथुः[१२२] । इति द्वाविंशशतं गतिकर्माणः* ॥ १४ ॥

अत्र वर्त्तते इत्यादीनां गत्यर्थानां गतिकर्मकत्वं स्कन्दस्वामिना प्रतिपादितम् । अनेकार्थत्वाद्वा गतिकर्मत्वम् । एष्वप्रदर्शितनिगमानां

---

(९५) "षःकति" ग. D. F । "ष्वष्कति" C. ।
(९६) "च्छिम्पति" ख. च ।
(१००) "जायति" ग. C. D. F ।
(१०१) "पतयति" ग. C. D. F ।
(१०२), (१०३), (१०४), (१०५), (१०६), (१०७),—इमानीह न सन्ति ग. C. D. F ।
(१०८) "स्नवति" D ।
(११२) इतोऽनन्तरम्—"आगनीगन्ति (८४)" । "गाति (३९)" ग. C. D. F ।
(११४) गतमिदं पुरस्तात् पाठभेदेन (३९) ग. C. D. F ।
(११५) "व्रजति" ग. C. D. F ।
(११७) "द्रूवति" C. D. F । इतोऽनन्तरम्—"द्रुम्नाति (१०२)" ग. C. D. F ।
(११९) "ह्यन्तात्"—इति सर्व्वत्रैव, परं टीकायामप्राधान्येन स्वीकृतम् ।
(१२०) गतमिदं पुरस्तात् (९४) ग. C. D. F ।
(१२२) "अयुथुः" ख. ङ. च । "अयुधुः" ग. C. D. F ।
* "इति गतिकर्माणः" ग ।

निगमा अन्वेषणीयाः। अनुक्तविकरणानां भ्वादित्वं ज्ञेयम्, अनुक्तौ परस्मैपदित्वञ्च॥

(१) वर्त्तते*। 'वृतु वर्त्तने (भ्वा०)' आत्मनेपदी॥

(२) अयते†। (३) लोटते। (४) लोठते॥

(५) स्यन्दते। 'स्यन्दू प्रस्रवणे (भ्वा०)'। आत्मनेपदी। "स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् (ऋ० सं० ४, ४, २८, ३)"—इति निगमः॥

(६) कसति। 'कस गतौ (अदा० प०)'।

(७) सर्पति‡। 'सृप्लृ गतौ (भ्वा० प०)'। "नमो अस्तु सर्पेभ्यः (?)"—"अहिर्न जूर्णामति सर्पति त्वचम् (ऋ० सं० ७, ३, २०, ४)"—इति निगमौ॥

(८) स्यमति।

(९) स्रवति। 'स्रु गतौ (भ्वा० प०)'। "अवस्रवेदघशंसो वतरम् (ऋ० सं० २, १, १७, १)"—इति निगमः॥

(१०) स्रंसते। 'स्रंसु अवस्रंसने (भ्वा०)' आत्मनेपदी। "जातेन जातमति स प्र सर्स्रते (ऋ० सं० २, ७, ४, १)"—इति निगमः। 'स्रसतिरन्तर्णीतण्यर्थः'—इति हरदत्तः॥

(११) अवति§। 'अव रक्षणगत्यादौ (भ्वा० प०)' "प्रावन् वाणीः

---

* निरु० ६, ८; १०, २२।

† निरु० ४, १६; ७, २१; ८, २; ६, १५; ६, २३; ११, १८; १२, ११; १२, २७।

‡ निरु० ६, १७।

§ ३० ८।

पुरुहूतं धमन्तीः (ऋ० सं० ३,२,२,५)"—"तं घेदग्निर्वृधावति (ऋ० सं० ६,५,२६,४)"—इति निगमौ ॥

(१२) श्रोतति* । 'श्चुतिर् क्षरणे (भ्वा० प०)' । "श्चोतन्ति ते वसो स्तोकाः (ऋ० सं० ३,१,२१,५)"—इति निगमः ॥

(१३) ध्वंसति† ।

(१४) वेनति‡ । नैरुक्तधातुः । "आ प्र द्रव हरिवो मा वि वेनः (ऋ० सं० ४,१,२८,२)"—"नासत्या मा वि वेनतम् (ऋ० सं० ४,४,१६,२)"—इति निगमौ ॥

(१५) मार्ष्टि§ । 'मृज शुद्धौ' अदादिः । "मृगो न भीमः (ऋ० सं० २,२,२४,२)"—"उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त (ऋ० सं० ५, ४,६,३)"—इति निगमौ ॥

(१६) भुरण्यति‖ । 'भुरण धारणपोषणयोः' कण्ड्वादिः । "भुरण्यन्तं जनाँ अनु (ऋ० सं० १,४,८,१)"—"शुचिर्वां स्तोमो भुरणावजीगः (ऋ० सं० ७,७,२२,१)"—इति च निगमौ ॥

(१७) शवति¶ । 'शव गतौ' । 'शु गतौ'—इति स्कन्दस्वामी । "मा भेम शवसस्पते (ऋ० सं० १,१,२१,२)"—इति निगमः ॥

(१८) कालयति** । 'काल क्षेपे' चुरादिरदन्तः । व्यत्ययेन

---

* निरु० ५, ११ ।
† निरु० ४, ३ ।
‡ पृ० ६ ।
§ निरु० १, २०; १२, ४३ ।
‖ निरु० १२, २२ ।
¶ पृ० ३, ५ । निरु० २, २; ३, ८; ४, १३ ।
** निरु० २, २५ ।

स्थानिवद्भावाद्वृद्धिः। "तं काले कालआगते यते (? *)"—इति निगमः। 'कालः कालयतेर्गतिकर्मणः (निरु० २,२ ५)'—इति यास्कः ॥

(१ ९) पेलयति† । 'पेल्ह फेल्ह शेल्ह गतौ (भू०प०)'। "वयांसि पक्वा गन्धेन पिपीलिकाः प्रशाद (? ‡)"—इति निगमः। 'पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः (निरु० ७,१ ३)'—इति यास्कः ॥

(२ ०) कण्टति§ । 'कटि गतौ (भू०प०)'। "यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीम् (य०वा०स० ३ ०,८)"—इति निगमः। 'कण्टकः कन्तपोवा कृन्ततेर्वा कण्टतेर्वा स्याद् गतिकर्मणः इति निरुक्तम् (९,३ २)। 'कण्टति पश्यति परान्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(२ १) पिस्यति। 'पिस्ट पेस्ट गतौ (भू०प०)' । व्यत्ययेन श्यन् ॥

(२ २) बिस्यति‖ । (२ ३) मिस्यति। 'बिस प्रेरणे', 'मसी परिमाणे' दिवादिः। मिस्यतीतौकारश्छान्दसः। "इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत् (ऋ०सं० ४,८,३ ०,२)"—इति निगमः। अत्र 'बिस्यतिर्गतिकर्मसु पठ्यते'—इति स्कन्दस्वामी। ऋग्भाष्ये—बिस्यति मिस्यति इमौ नैरुक्तधातू ॥

---

* अथ० सं० १९, ५३–५४. सूक्तद्वयं द्रष्टव्यम्। ऋ०सं ७, ९, ४. अत्र च।

† निरु० ७, १३।

‡ ऋ०सं० ७, ६, २१, १. विचार्य्यः। अथ० सं० ७, ५६, ७. द्रष्टव्यश्च।

§ निरु० ९, ३२।

‖ निरु० २, २४।

(२४) प्रवते* । (२५) प्लवते । (२६) च्यवते । 'च्युङ् ज्युङ् प्रुङ् प्लुङ् प्लुङ् क्लुङ् गतौ (भ्वा० आ०)'। "अभि प्रवन्त समनेव योषाः (ऋ० सं० ३,८,११,३)"—"तिस्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवः (ऋ० सं० १,३,५,२)"—इति निगमौ ॥

(२७) कवते† । 'कुङ् गतिशोषणयोः (भ्वा० आ०)' । "नीचीनबारं वरुणः कबन्धम् (ऋ० सं० ४,४,३०,३)"—इति निगमः । 'कवतेर्गतिकर्मणः कबन्धमुदकम्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(२८) गवते ।

(२९) नवते । 'णु स्तुतौ' अदादिः (प०) । 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'—इति शपो लुगभावः, आत्मनेपदन्तु व्यत्ययेन । 'प्र धेनवं उदप्रुतो नवन्त (ऋ० सं० ५,४,९,१)"—इति निगमः ॥

(३०) चोदति । 'चुदिर् सम्प्रेषणे' रुधादिः, स्वरितेत् । व्यत्ययेन शप् । "चोदन्त आपो रिणते वनानि (ऋ० सं० ४,३,२३,६)"—इति निगमः ॥

(३१) नक्षति‡ । 'नक्ष गतौ (भ्वा० प०)' । "शफच्युतो रेणुर्नक्षत द्याम् (ऋ० सं० १,३,३,४)"—इति निगमः ॥

(३२) सचति§ । 'षच समवाये' स्वरितेत् (भ्वा०) । 'सिप् बहुलं लेटि (३,१,३४)', 'लेटोऽडाटौ (३,४,९४)' । नैरुक्तधातुर्वा ।

---

* निरु० ७, १७ ।

† निरु० ५, २३ ।

‡ प० १८ । निरु० २, २० ; १०, २१ ।

§ प० अत्रैव ३४ ; २, २९ । निरु० २, २१ ; ५, ९ ; ७, २२ ; ९, २९ ; ९, ३२ ; ११, ४९ ।

"सश्चादेव प्र ययुरः (ऋ॰सं॰ १,३,२४,१)"—इति निगमः। 'सश्चतेः सचते र्वा गतिकर्मणो रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(३३) स्यचति*। स्यचेर्गतिकर्मणो रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(३४) सचति। सच समवाये (भ्वा॰उ॰)'। "अच्छिन्नपत्राः सचन्ताम् (ऋ॰सं॰ १,२,६,१)"—"अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचन्ते (ऋ॰सं॰ १,५,१६,२)"—इति निगमौ। सचत्यृच्छतीति गति-कर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(३५) ऋच्छति। 'ऋ गतिप्रापणयोः (भ्वा॰प॰)'। 'पाघ्राध्मा (७,३,७८)'—इत्यादिसूत्रेण ऋच्छादेशः। वाचा स्तेनं शरव ऋच्छन्तु (ऋ॰स॰ ८,४,७,५)"—इति निगमः॥

(३६) तुरीयति। नैरुक्तधातुः॥

(३७) चततिं†। 'चते याचने' स्वरितेत्। "दूराद्दूरमचीचतम् (?)"—इति निगमः। 'चततिर्गत्यर्थे च'—इति भट्टभास्कर-मिश्रः॥

(३८) अतति। 'अत सातत्यगमने'। "अयमु ते समतसि (ऋ॰सं॰ १,२,२८,४)"—इति निगमः॥

(३९) गाति‡। 'गाङ् गतौ (अदा॰आ॰)'। व्यत्ययेन परस्मै-पदी। "निर्यत्—पूतेव स्वधितिः शुचिर्गात् (ऋ॰सं॰ ५,२,४,४)"—इति निगमः॥

---

* प॰ ४, ३। निरु॰ ६, १५।

† निरु॰ ६, ३०।

‡ निरु॰ २, १९; ६, २२; १०, ३६; ३७; १२, १६।

(४०) इयक्षति*। 'यज पूजायाम्' तुदादिरात्मनेपदी। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इति हि आर्द्धधातुकत्वात् णि-लोपः। यजेः सनि वा रूपम्, अभ्यासस्य सम्प्रसारणं व्यत्ययेन। "कुविमियक्षसि प्रयज्यो (ऋ० सं० ४,८,५,४)"—इति निगमः। 'गतिकर्मा'—इति हरदत्तः॥

(४१) सश्चति†। सचतेरेव छान्दसः शकारउपजनः। "असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती (ऋ० सं० ५,१,१४,२)"—"ऋजीषिणं वृषणं सश्चतः श्रिये (ऋ० सं० १,५,८,२)"—इति निगमौ॥

(४२) त्सरति‡। 'त्सर छद्मगतौ (भू० प०)'। "अभि त्सरन्ति धेनुभिः (ऋ० सं० ५,७,१८,१)"——"अवत्सरत्सृगश्च्यश्चिकित्वान् (ऋ० सं० १,५,१५,५)"—इति निगमौ॥

(४३) रंहति§। 'रहि गतौ (भू० प०)'। "सहस्रसाः शतसा अस्य रंहिः (ऋ० सं० ८,८,३६,३)"—"पुरोहरिभ्यां वृषभोरथो हिषः (ऋ० सं० १,४,१७,३)"—इति निगमौ। 'रथो रंहतेर्गतिकर्मणः (निरु० ९,११)'—इति भाष्यम्॥

(४४) यतते‖। 'यती प्रयत्ने' आत्मनेपदम् (भू०)। "हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते (ऋ० सं० २,३,१२,५)"—"मित्रं न यातयज्जनम् (ऋ० सं० ६,७,११,२)"—इति निगमौ॥

---

* निरु० २, १४।

† प० ४, २। निरु० ५, २।

‡ निरु० ५, ३।

§ निरु० ९, ११।

‖ प० १९। निरु० १०, २२।

(४५) भ्रमति। 'भ्रमु चलने (भ्वा०प०)'। "भ्रमिरस्पृसिक्तन्मत्यानाम् (?)"—इति निगमः॥

(४६) ध्रजति*। 'ध्रज ध्रजि गतौ (भ्वा०प०)'। "ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् (ऋ०सं०२,३,२२,४)"—"अहिर्धुनिर्वात इव ध्रजीमान् (ऋ०सं०१,५,२७,१)"—इति निगमौ॥

(४७) रजति†। (४८) लजति‡। (४९) त्वियति§॥

(५०) धमति‖। 'धमिः सौत्रः'—इति स्कन्दस्वामी। यद्वा; 'ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः (भ्वा०प०)'। 'पाघ्राध्मास्था (७,३ ७८)'—इत्यादिना धमादेशः। "प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः (ऋ०सं० ३,२,२,५)"—"निःषीमद्भ्यो धमथो निःषधस्थात् (ऋ०सं०४, १,३०,४)"—इति निगमौ॥

(५१) मिनाति¶। 'मीञ् हिंसायाम्'। 'मीनातेर्निगमे (७, ३,८१)'—इति ह्रस्वः। "मिनोति"—इति पाठान्तरम्। तत्र 'डु मिञ् क्षेपणे' स्वादिः। "सप्तचक्रं रथमविश्वमिन्वम् (ऋ०सं० २,८,६,३)"—इति निगमः। 'मीनातेरेतद्रूपम्, सर्वेणापि लोके नावगन्तुमशक्यम्'-इति हरदत्तः॥

(५२) ऋण्वति। 'ऋवि रवि गतौ (भ्वा०प०)'। 'इदितो

---

* निरु० १२, २७।

† प० ३, १४।

‡ निरु० ६, ९।

§ निरु० २, ६; ५, २; ९, १०; १०, १२; १०, १४।

‖ प० १९; ३, १४। निरु० ६, २।

¶ प० १९। निरु० ७, २९।

नुम् धातोः (७,१,५८)’, ‘रयेर्मतौ बहुलम् (६,१,३४वा०)’—इति बहुलवचनात् सम्प्रसारणम्। “व्यानुषग् वायो देव ऋण्वति (ऋ०सं० १,४,२३,३)”—इति निगमः। ‘ऋण्वतिर्गतिकर्मा, अन्तर्णीतण्यर्थः। विविधं गमयति’—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्॥

(५३) ऋणोति। ‘ऋण गतौ’ तनादिः स्वरितेत्। “सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः (प०शे०९३)’—इति लघूपधगुणाभावः “अभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति (ऋ०सं० १,३,७,४)”—“ऋणोः रयो अनवद्यार्णाः (ऋ०सं० २,४,१६,२)”—इति निगमौ। उभयोरपि ‘ऋणोतिर्गतिकर्मा’—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्॥

(५४) स्वरति*। ‘स्वृ शब्दोपतापयोः’। “हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभिस्वर (ऋ०सं० ६,१,१२,२)”—इति निगमः॥ अत्र ‘गतिकर्मा’—इत्युक्तं स्कन्दस्वामी। “अनिमेषं विदथाभि स्वरन्ति (ऋ०सं० २,३,१८,१)”—इत्यादौ ‘गतिकर्मस्वपठितोऽपि गत्यर्थः’—इत्युक्तम्॥

(५५) सिसर्त्ति†। ‘ऋ सृ गतौ’ जुहोत्यादिः। ‘अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च (७,४,७७)’, ‘बहुलं छन्दसि (७,४,७८)’—इति अभ्यासस्येत्वम्। “प्र बाहवा सिसृतं जीवसे न (ऋ०सं० ५,५,४,५)”—इति निगमः॥

(५६) विषिष्टि‡। ‘विष्लृ व्याप्तौ’ जुहोत्यादिः (उ०)। लेटि ‘सिब्बहुलं लेटि (३,१,३४)’। “अग्ने सं वेविषो रयिम् (ऋ०सं०

---

* प० २, १४। निरु० २, १२।
† निरु० १, १९; १०, २।
‡ निरु० १०, ४६।

६,५,२६,१)"—इति निगमः। 'समन्तात् प्रापय'—इति भट्ट-भास्करमिश्रः॥

(५७) योषिष्टि। 'युष हिंसायाम् (भू॰प॰)'। लेटि सिपि व्यत्ययेन गुणः॥

(५८) रिणाति*। 'री गतिरेषणयोः' क्र्यादिः स्वादिश्च। "ऋघायमाणो निरिणाति शत्रून् (ऋ॰सं॰ १,४,२९,३)"—"लोपामुद्रा वृषणं नीरिणाति (ऋ॰सं॰ २,४,२२,४)"—इति निगमौ॥

(५९) रीयते। 'रीङ् श्रवणे' दिवादिः। "एदु निम्नं न रीयते (ऋ॰सं॰ १,२,२८,२)"—इति निगमः। 'रीयते रेजतीति गतिकर्मसु पाठात् गत्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्॥

(६०) रेजति†। नैरुक्तधातुः। "हव्यो नय इषवान् मन्म रेजति (ऋ॰सं॰ २,१,१७,१)"—'चलति गच्छतीत्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी॥

(६१) दघ्यति‡। 'दघ पालने' स्वादिः। व्यत्ययेन श्यन्। "पश्चादघा यो अघस्य धाता (ऋ॰सं॰ २,८,४,५)"—इति च निगमः॥

(६२) दभ्नोति§। 'दम्भु दम्भे' स्वादिः॥

(६३) युध्यति। 'युध सम्प्रहारे' दिवादिरात्मनेपदी, व्यत्ययेन परस्मैपदी॥

---

* निरु॰ ३, ५।

† निरु॰ १०, ४२।

‡ निरु॰ १, ७; ९।

§ प॰ १९। निरु॰ ५, १२।

(६४) धन्वति। 'रिवि रवि धवि गत्यर्थाः (भ्वा०प०)'। "परि सोम प्र धन्वा स्वस्तये (ऋ०सं० ७,२,३३,५)"—"न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व (ऋ०सं० ८,४,१५,१)"—इति च निगमौ॥

(६५) अरुषति*। नैरुक्तधातुः। "वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य (ऋ०सं० १,३,९,४)"—"स्वसार: श्यावी मरुषीमजुषन् (ऋ०सं० १,५,१५,१)"—"प्रतीचौरग्नेररुषीरजानन् (ऋ०सं० १,५,१८,१०)"—इत्यादिषु स्कन्दस्वामिभाष्यम्—'अरुषतिर्गतिकर्मा'—इति दृष्टम्। "युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तम् (ऋ०सं० १,१,११,१)"—इत्यादौ द्वित्रयोः प्रदेशयोः 'अरुष्यतिर्गतिकर्मा'—इत्यपि। उभयथा दृष्टमपि, बहुषु प्रदेशेषु दर्शनात् अरुषतीति पाठोयुक्तः॥

(६६) आर्यति। "मामार्यन्ति कृतेन कर्त्वेन च (ऋ०सं० ८,१,५,३)"—"तमिद्गौर्नैरायन्ति (ऋ०सं० ६,१,२१,६)"—इति च निगमौ॥

(६७) सीयते। 'षिञ् बन्धने' स्वादिः क्र्यादिश्च। व्यत्ययेन श्यन्। "डीयते"—इति पाठान्तरम्। तदा 'डीङ् विहायसा गतौ' दिवादिः। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(६८) तकति। 'तक हसने (भ्वा०प०)'। "यः पूर्व साता परितक्म्य धने (ऋ०सं० १,२,३३,१)"—"अन्योन्यान्नत्सर्गप्रतक्ते (?)"—इति निगमौ॥

(६९) दीयति ('दीङ् क्षये' दिवादिः। व्यत्ययेन परस्मैपदम्।

* प० ३, ७। पु० १, ८. निरु० १२, ७।

"श्येनो न दीतुन्नन्वेति पार्थः (ऋ० सं० ५,५,५,५)"—इति निगमः॥

(७०) ईषति*। "ईष गतिहिंसादानेषु" आत्मनेपदी, व्यत्ययेन परस्मैपदम्। "उतानीगा ईषते वृषण्वतः (ऋ० सं० ४,४,२७,२)"—इति निगमः। बहुषु 'ईषतीति गतिकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(७१) फणति†। 'फण गतौ'। "यथामङ्कांस्य न्वापनीफणत् (ऋ० सं० ३,७,१४,४)"—इति निगमः॥

(७२) हनति‡। 'हन हिंसागत्योः' अदादिः। 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'—इति शपोलुग् न भवति। "सं यद्धनन्त मन्युभिर्जनासः (ऋ० सं० ५,४,२६,२)"—इति निगमः॥

(७३) अर्दति§। 'अर्द गतौ याचने च'॥

(७४) मर्दति‖। 'मृद मर्दने'। व्यत्ययेन परस्मैपदम्॥

(७५) सर्स्रते¶। 'ऋ सृ गतौ' जुहोत्यादिः परस्मैपदी। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) अभ्यासस्य रुगागमः। "प्र सर्स्राते दीर्घमायुः प्रयक्षे (ऋ० सं० ३,१,१,१)"—"जातेन जातमति स प्र सर्स्रते (ऋ० सं० २,७,४,१)"—इति निगमौ॥

---

* "ईषते" निरु० ४, २; ९, ८; १०, ११।

† निरु० २, २८।

‡ निरु० २, १७; ६, २; ७, २२; ९, २०।

§ "अर्दयति" प० १९।

‖ प० १९। "मृदुः" निरु० २, २।

¶ अत्रैव पृ० ५५।

(७६) नसते*। 'नस कौटिल्ये' आत्मनेपदी । "अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् (ऋ०सं० ८,८,२१,१)"—इति निगमः ॥

(७७) हर्यति†। 'हर्य गतिकान्त्योः' ॥

(७८) इयर्त्ति‡। 'ऋ सृ गतौ' जुहोत्यादिः। 'अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च (७,४,७७)'। "कृष्टीरियर्त्त्योजसा (ऋ०सं० १,१,१४,३)"—इति निगमः ॥

(७९) ईर्त्ते। 'ईर गतौ कम्पने च' अदादिरात्मनेपदी। "मत्स-रासः प्रसुपः साकमीरते (ऋ०सं०७,२,२२,१)"—इति निगमः॥

(८०) ईङ्खते। 'ईखि गतौ' (भू०) आत्मनेपदी। "य ईङ्ख-यन्ति पर्वतान् (ऋ०सं० १,१,३७,२)"—इति निगमः। अत्र 'ईङ्खतिर्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्॥

(८१) अयति। (८२) स्वात्रति। एतौ नैरुक्तधातू॥

(८३) गन्ति§। 'गमॢ गतौ (भू०प०)'। व्यत्ययेन शपोलुक्। "अङ्गिरोभि रागहि यज्ञियेभिः (ऋ०सं० ७,६,१४,५)"—इति निगमः ॥

(८४) आगनीगन्ति‖। 'गमॢ गतौ (भू०प०)'। दाधर्त्ति-

* 'नसतः" प० ४, १। "नसन्तः" ७, १७ निरु०।

† निरु० ७, २०; ७, १७; ११, १५।

‡ निरु० ९, ४।

§ "गमध्यै" निरु० २, ७। "जग्मुषः" निरु० १२, ४३।
"आगच्छान्" निरु० ४, ५०। "आगमन्" निरु० ५, २।
"आगत" निरु० १२, ४०। "आ गन्तन" निरु० ११, १५।
"आजग्मुः" निरु० १२, ४२। "आगनीगन्ति" निरु० ९, १८।
"समग्मत" निरु० १२, ३४। "सञ्जग्मानः" निरु० ४, १२।

‖ द्रष्टव्यम् पुरस्तादिहैव (८३)।

दर्धर्त्ति (७,४,६५) इत्यादिना आङ्पूर्वस्य गमेर्लटि अभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च निपात्यते। यङ्लुगन्ताद्वा लटि निपातनाद्रूपसिद्धिः। "वच्यन्ते वेदा गनीगन्ति कर्णम् (ऋ० सं० ५,१,१९,३)"—इति निगमः॥

(८५) जङ्गन्ति*। गमेर्यङ्लुकि 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य (७,४,८५)'—इति नुकि च रूपम्। "प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् (ऋ० सं० १,४,२४,४)"—इत्यत्र 'जङ्गन्तेर्गतिकर्मण एतद्रूपम्'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्।

(८६) जिन्वन्ति†। 'इवि जिवि धिवि प्रीणनार्थाः (भू० प०)'॥

(८७) जसति। 'जसु मोक्षणे' दिवादिः (प०)। व्यत्ययेन शप्॥

(८८) गमति‡। 'गम्लृ गतौ (भू० प०)'। लेट्। 'लेटोऽडाटौ (३,४,९४)'। बाहुलकात् 'सिब्बहुलं लेटि (३,१,३४)'—इति सिप् न भवति। यद्वा; 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते'—इति छ्लाभावः। "त आ गमन्तु त इह श्रुवन्तु (ऋ० सं० ४,८,५,१)"—इति निगमः॥

(८९) श्नति। (९०) श्राति। (९१) श्रयति। त्रयोऽपि नैरुक्ताः॥

(९२) वहते§। 'वह प्रापणे' (भू० उ०) स्वरितेत्। "वैश्वानरं

---

* पु० द्रष्टव्यमिहैव (८३)।

† प० ४, २। निरु० ६. २२। "प्रजिनोषि" निरु० ११, ३७।

‡ पु० द्रष्टव्यमिहैव (८३)।

§ "वचि" निरु० ८, १९। "आ वक्षत्" निरु० ९, ४२; ४३। "वक्षतु" निरु० १२, ८; ११। "वक्षि" निरु० ३, ४; ६; ८, ३।

मातरिश्वा परावतः (ऋ०सं०४,५,१०,४)"—इत्यत्र 'परापूर्वस्य वहतेर्गतिकर्मणः परावच्छब्दः'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(९३) रयर्यति* । नैरुक्तधातुः । 'रंहतेर्वा रयो रंहणं गमनम् इच्छतीति क्यचि रयीयतीति प्राप्ते रेफउपजन ईडाभावश्च पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९)'—इति स्कन्दस्वामी । "एष देवो रयर्यति (ऋ०सं०६,७,२०,५)"—इति निगमः । माधवभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(९४) जेहते । 'वेह जेह वाह प्रयत्ने' आत्मनेपदी । "ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना (ऋ०सं०७,६,१८,४)"—इति निगमः । 'ओ हाङ् गतावित्यस्य रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(९५) ष्वःकति । (९६) त्सुम्पति† । (९७) प्साति । (९८) वाति‡ । (९९) याति§ ॥

(१००) इषति‖ । 'इष गतौ' दिवादिः(प०) । व्यत्ययेन शः । "तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् (ऋ०सं०५,१,२१,१)"—इति निगमः ॥ 'इषुरिषतेर्गतिकर्मणः (९,१८)'—इति निरुक्तम् ॥

(१०१) द्राति¶ । 'द्रा कुत्सितायां गतौ' अदादिः(प०) । वंसू यवामतयो दस्र दद्रुः (ऋ०सं०१,५,३,१)"—इति निगमः ॥

---

* प० ४, २ । निरु० ६, २८ ।

† प० ४, २ । निरु० ५, १६ ।

‡ निरु० २, २४; ३, ५; ११, २२ ।

§ प० ३, १९ । निरु० २, १; ३, १९ ।

‖ निरु० ९, १८; "इषितः" ८, ८ ।

¶ निरु० १, २ ।

(१०२) द्रूळति। नैरुक्तधातुः॥

(१०३) एजति*। 'एजृ कम्पने (भू० प०)'। "यूथेन वृष्णिरेजति (ऋ० सं० १,१,१८,२)"—"यथा समुद्र एजति (ऋ० सं० ४,४,२०,३)"—इति निगमौ॥

(१०४) जमति†। 'जमु अदने (भू० प०)'। "न जामये तान्वो रिक्थमारैक् (ऋ० सं० ३,२,५,२)"—इति निगमः। 'जामिर्जमतेर्गतिकर्म्मणः'—इति स्कन्दस्वामी॥

(१०५) जवति‡। 'जु गतौ'—इति चौरस्वामी। "न पातव इन्द्र जुजूर्त्तु नः (?)"—"विपाट् छुतुद्री पयसा जवेते (ऋ० सं० ३,२,१२,१)"—इति निगमौ॥

(१०६) वञ्चति। 'वञ्चु गतौ (भू० प०)'। "नमो वञ्चते परिवञ्चते (य० वा० सं० १६,२१)"—इति निगमः॥

(१०७) अनिति§। 'श्वस प्राणने, अन च (अदा० प०)'। "अत्र मातर्यात्वनिति (?)"—इति निगमः। 'अनितिर्गतिकर्मा —इति माधवः॥

(१०८) पवते‖। 'पूङ् पवने'। "नेन्द्रादृते पवते धाम किञ्चन (ऋ० सं० ७,२,२२,१)"—"स्तर्कं संशाप पविमिन्द्र तिग्मम् (?)"—इति निगमौ॥

---

* निरु० ३, १६।

† निरु ३, ६। "जमत्" पु० १, १७।

‡ "जवेते" निरु० ९, ३९।

§ निरु० ११, ४७।

‖ "पवस्व" ३, २०।

(१०९) हन्ति*। 'हन हिंसागत्योः' अदादिः (प०)। "नि येन मुष्टिहत्यया (ऋ० सं० १,१,१५,२)"—"आस्य वज्र मधिसानौ जघान (ऋ० सं० १,२,३७,२)"—इति निगमौ॥

(११०) सेधति। 'षिधु गत्याम् (भू० प०)'। "सेधत द्वेषो भवतं सचा भुवा (ऋ० सं० १,३,५,५)"—इति निगमः॥

(१११) अगन्†। 'गम्लृ गतौ (भू० प०)'। लुङि तिपि च्लेः 'मन्त्रे घस (२,४,८०)'—इति लुकि, 'इतश्च (३,४,९७)'—'संयोगान्तलोपः (८,२,२३)', 'मोनोधातोः (८,२,६४)'—इति मकारस्य नकारः। यदामागन् प्रथमजा ऋतस्य (ऋ० सं० २,३,२१,२)"—इति निगमः॥

(११२) अजगन्‡। गमेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'—इति शपः श्लुः। पूर्ववन्नत्वम् (८,२,६४)। "यस्मात्पूरजगन्नपः (ऋ० सं० ३,१,५,२)"—इति निगमः॥

(११३) जिगाति§। 'गा स्तुतौ(अदा० प०)'। छन्दसि जुहोत्यादिः। 'अर्तिपिपर्त्योश्च (७,४,७७) 'बहुलं छन्दसि (७,४,७८)'—इति अभ्यासस्येत्वम्। "धेना जिगाति दाशुषे (ऋ० सं०१,१,३,३)"—इति निगमः। 'जगतीति पाठान्तरम्'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

---

* "जघन्वस्" निरु० २, १७; ७, २२; "हन्तोः" ६, २; "आजङ्घन्ति", "उपजिघ्नते" ९, २०।

†, ‡ इहैव पुरस्तात् (८३)।

§ इहैव पुरस्तात् (३९)।

(११४) पतति*। 'पत्लृ गतौ (भ्वा०प०)'। "गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता (ऋ०सं० ५,१,२१,१)"—इति निगमः॥

(११५) इन्वति†। 'इवि गतौ (भ्वा०प०)'। "देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा (य०वा०सं० २९,३०)"—इति निगमः॥

(११६) द्रमति। 'द्रम हम्म मीमृ गतौ (भ्वा०प०)'। "प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः (ऋ०सं० ८,३,२३,४)"—इति निगमः। 'चन्द्रमाश्चायं द्रमति'—इति भाष्यम् (निरु० ११,५)। 'द्रमति-र्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामी॥

(११७) द्रवति‡। 'द्रु द्रु गतौ (भ्वा०प०)'। "यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति (ऋ०सं० ५,१,२१,१)"—इति निगमः॥

(११८) वेति§। 'वी गतिप्रजननकान्त्यशनखादनेषु' अदादिः। "अपामीवां बाधते वेति सूर्यम्"—"पदं न वेत्योदती (ऋ०सं० १,४,४,१)"—इति निगमौ॥

(११९) हन्तात्। हन्तेर्लोटि तातङि रूपम्। "हयन्तात्"—इति केचित् पठन्ति। तत्र 'हय गतौ (भ्वा०प०)'—इत्यस्य तातङि तकार उपजनः॥

(१२०) एति॥। 'इ गतौ' अदादिः (प०)। "विचाकशच्चन्द्रमा नक्षमेति (ऋ०सं० १,२,१४,५)"—इति निगमः।

---

* "आपप्तत" निरु० ११, १४।

† पृ० १८।

‡ निरु० ४, १५; १९।

§ पृ० २, ६।

|| पृ० १४।

(१२१) जगायात्*। 'गा स्तुतौ' जुहोत्यादिः (प॰)। लिङि 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वेन 'ई हल्यघोः (६,४,११३)'—इतीत्वं न भवति। "स्वाश्विनः पुनरस्तं जगायात् (ऋ॰सं॰७,७,२०,१)"—इति निगमः॥

(१२२) अयथुः। 'द्वितोऽथुच् (३,३,८९)'—इति बाहुलकादयतेरथुच् भवति॥

इति द्वाविंशशतं गतिकर्माणः॥ १४॥

नु[१]। मक्षु[२]। द्रवत्[३]। ओषम्[४]। जीराः[५]। जूर्णिः[६]। शूर्ताः[७]। शूघनासः[८]। शीभम्[९]। तृषु[१०]। तूयम्[११]। तूर्णिः[१२]। अजिरम्[१३]। भुरण्युः[१४]। शु[१५]। आशु[१६]। प्राशुः[१७]। तूतुजिः[१८]। तूतुजानः[१९]। तुज्यमानासः[२०]। अज्राः[२१]। साचिवित्[२२]। द्युगत्[२३]।

* इहैव पुरस्तात् (२९)।

(५) "जिराः" ख।
(८) "शुघनसाः" ख। "शूघनाः" ग. C. D. F। "शूघनाशः" च।
(१०) "त्रिषु" C। (११) "तोयम्" ग. C. D. F।
(१२) "तूर्णि" ख. ग।
(१३) "अजिरम्" ख।
(१५) "शूः" ग। (१६) "आशुः" ख. ग. च. C. D. F।
(१७) "प्राशुचित्" ग. C. F। "प्राशुवित्" D।
(१८) "जूतुजित्" ग. C. D. F।
(१९) "तूतुजानासः" ग. C. D. F।
(२१) "अजराः" ख।
(२२) "साचीवित्" ङ. च। "साचीवत्" ग।
(२३) "युगत्" ग. iid।

ताजत्[२४] । तरणिः[२५] । वातरंहा[२६] । इति षड्विंश-तिः क्षिप्रनामानि* ॥ १५ ॥

'क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः (निरु० ३,६)'—इत्यत्र भाष्ये 'गुणस्य चैतानीति क्षिप्रस्य तद्वतो वा नामधेयानि। तथाच वक्ष्यति 'भुरण्युः' 'शकुनिः'—इति स्कन्दस्वामी । गुणश्च चिरकालविशिष्टा स्वल्पकालविशिष्टा वा क्रिया । तत्कर्त्तरि कर्त्तुरल्पकालविशिष्टत्वञ्च तथाविधक्रियाकर्तृत्वाल्पक्रियाद्वारकम् । तत्र 'मक्षु' 'क्षणुहि' इत्या-दिषु क्रियाविशेषेण वा क्रियारूपस्तद्वान् । निकृष्टगुणनामधेयोदा-हरणानि पुनरन्वेषणीयानि । केचित्तु यद्यपि गुणशब्दो व्यवच्छेदक-मात्रवचनतया ह्यत्र कर्त्तृविशेषणभूतक्रियालक्षणा व्यवच्छेदकविशेषे वर्त्तते निकृष्टा गुणमात्रवाचिनि गम्यादौ लभ्या; तथापि सत्वशब्दस्य द्रव्यवचनत्वे स्वारस्यात् क्रियायाश्चाद्रव्यत्वात् क्रियाया इव द्रव्यस्यापि नामधेयानि'—इत्याहुः। इदानीं क्रियाविशेषणानि गुणनामधेयो-दाहरणानि 'जीराः' 'अजिरम्' इत्यादीनि ॥

(१) नु† । निपातोऽयम् । "इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम् (ऋ० सं० १,२,३६,१)"—इति निगमः ॥

(२) मक्षु । 'टु मस्जो शुद्धौ (तु०प०)' । 'मस्जीषोषुक्' इति भोजसूत्रेण षुक्-प्रत्ययः। संयोगादिलोपः। अन्तर्णीतण्यर्थश्च मस्जो ।

---

* "इति क्षिप्रस्य" ग ।

† प० २, १२ निरु० १, ४; ११, ५० । "नु कम्" ३, १२ ।
"न च"—"नू चित्" प० ४, १; निरु० ४, १७; १०, २ ।

क्रियायाः पापतो वा मज्जयति चिरकालमिति । "मद्ध क्षए हि गोजितौ नः (? *)"—इति निगमः ॥

(३) द्रवत्*। 'द्रु गतौ (भू० प०)' । 'संश्चत्-तृम्पद्-वेहत् (उ० २,७९)'—इति बाहुलकात् अति-प्रत्ययान्तो निपात्यते । द्रवत्यनेन । * * * । "द्रवत्पाणी शुभस्पती (ऋ० सं० १,१,५,१)—इति निगमौ ॥

(४) ओषम् । निपातोऽयम् । "ओषमित् पृथिवीमहम् (ऋ० सं० ८,६,२७,४)"—"ओषः पात्रं न शोचिषा (ऋ० सं० २,४, १८,३)"—इति निगमौ । 'अन्तोदात्तो निपातः स्यादाख्याने चाद्युदात्तता'—इति हि माधवः ॥

(५) जीराः । जवतिर्गतिकर्मा । 'जोरी च (उ० २,२५)'—इति ईक्-प्रत्यय ईकारस्यान्तादेशः । जस् । "जीरा अजिरशोचिषः (ऋ० सं० ७,२,११,५)"—"जीरं दूतममर्त्यम् (ऋ० सं० १,३,३, ३०,११)"—इति निगमौ ॥

(६) जूर्णिः† । व्याख्यातं क्रोधनामसु (२ ३ ५ पृ०)। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) शूर्त्ताः । 'तातव्रातसुत'—इत्यादि भोजसूत्रे आदिशब्देन शृणात्यस्मात् क्त-प्रत्ययान्तो निपात्यते । शृणाति फललाभम् । "त्वया शूर्त्ता वहमाना अपत्यम् (ऋ० सं० २,४,१७,१)"—इति

---

* "आ वो मक्षू तनाय कम् (ऋ० सं० १, ३, १९, २)"—इत्यपि निगमो भवितुमर्हति ।

† पृ० १४ (११७) ।

‡ पृ० १२ ।

निगमः । 'शूर्त्ताः क्षिप्रास्त्वरमाणाः'—इति भट्टभास्करमिश्राः ॥

(८) शूघनासः । सु शब्दे उपपदे हन्तेः 'युच् बहुलम् (उ० २,७४)"—इति युचि बाहुलकात् कुत्वं णिलोपश्च निपात्यते दीर्घश्च । शीघ्रमागच्छत्यनेन क्रियाफलम् । तस्मात् जसोऽसुक् । "सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासः (य० वा० सं० १७,९५)"—इति निगमः । 'शूघनासः क्षिप्रगमनाः'—इत्युवटः ॥

(९) शीभम् । 'शीभ कत्थने (भू० आ०)' । घञ् । शीभ्यतेऽनेन तद्वान् । "प्रयात शीभमाशुभिः (ऋ० सं० १,३,१४,४)"—"आ वक्षणाः पृणध्वं यात शीभम् (ऋ० सं० ३,२,१४,२)"—इति निगमौ ॥

(१०) तृषु* । 'ञि त्वरा सम्भ्रमे (भू० आ०)' । 'मस्जीषोषुक्' —इति बाहुलकात् षुक्-प्रत्ययो धातोस्तृभावश्च । तरत्यनेन फललाभमद्य, त्वरतेऽनेन फलमागन्तुम् । "तृष्वविष्यन्नतसेषु तिष्ठति (ऋ० सं० १,४,२,२)"—"तृष्वीमनुप्रसितिं द्रूणानः (ऋ० सं० ३,४,२३ १)"—इति निगमौ ॥

(११) तूयम्† । व्याख्यातमुदकनामसु (१२८पृ०) । वर्द्धतेऽनेन तद्वन्तः स्नाध्याः । "आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा गहि (ऋ० सं० ५, ७,३०,३)"—इति निगमः ॥

(१२) तूर्णिः‡ । 'ञि त्वरा सम्भ्रमे' । 'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो

---

* निरु० ६, १२ ।

† पृ० १, १२ ।

‡ निरु० ७, २७ ।

नित् (उ० ४,५१)'—इति नि-प्रत्ययः। त्वरतेऽनेन फलमागन्तुम्। "अपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन् (ऋ०सं० ८,४,११,१)"—"सुतमा गन्त तूर्णयः (ऋ०सं० १,१,६,२)"—इति निगमौ॥

(१३) अजिरम्*। 'अज गतिक्षेपणयोः (भू०प०)'। 'अजिर-शिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः (उ० १,५३)'—इति किरच्-प्रत्ययो जि-भावश्च निपात्यते। क्षिपति फलोत्पत्तिमाद्यम्। "त्वा मीळते अजिरं दूत्याय (ऋ०सं० ५,२,१४,२)"—इति निगमः॥

(१४) भुरण्युः†। भुरण्यतिर्गतिकर्मा। 'मृगय्वादयश्च (उ० १, ३६)'—इति क्यु-प्रत्ययः। "येना पावक चक्षसा (ऋ०सं० १,४, ८,१)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना 'भुरण्यतिः शीघ्रकरणार्थे'—इति प्रतिपादितम्। तत्र 'भुरण्यु-शब्दस्य शीघ्रविशिष्टगमनादिक्रियाकर्त्तरि सत्वन्येव वृत्तिः। "श्रीणानुपस्थाद्दिवं भुरण्युः (ऋ०सं० १,५,१२, १)"—इति निगमः। 'भुरण्यतेर्गतिकर्मण इदं, क्षिप्रनाम वा'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

(१५) शुः‡। निपातः। "श्वानं वस्तो बोधयितारं मब्रवीत् (ऋ०सं० २,३,६,३)"—इति निगमः। 'शु आशुगामी'—इति निरुक्तम् (६,१)॥

(१६) आशुः§। 'अशू व्याप्तौ'। 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्य-

---

* पु० १, १३।
† निरु० १२, २२।
‡ निरु० ६, १।
§ पु० १, १४।

शुभ्य उण् (उ० १,१)। व्याप्नोत्यनेन नरत्वेलक्षणेन व्याप्तव्यम्। 'आशु इदं क्षिप्रनाम क्षिप्रगामी'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। आशु इति च शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः। तेन आशु इति निपातः, आशुरिति सत्ववाची च उभयमपि पठितं भवति। तथा च स्कन्द-स्वामी "समाशुमाश्वं भर (ऋ० सं० १,१,८,२)"—इत्यत्र ऋग्भाष्ये 'आशुमिति क्षिप्रनामैतत्'—इति। 'आशु इति शु इति च क्षिप्र-नामनी भवतः'—इति भाष्ये (निरु० ६,१) निर्विवक्षयोपन्यास इति चेत्? न; निपातत्वादिति चोक्तत्वात्। "त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशु-क्षणिः (ऋ० सं० २,५,१७,१)"—इति निगमः॥

(१७) प्राशुः*। 'सत्ववाच्याशुशब्दवत्'—इति भाष्ये प्रक-र्षार्थोऽतिरिक्तः। 'हस्तो हन्तेः प्राशुर्हनने (निरु० १,७)'—इति भाष्ये 'प्राशुः क्षिप्रः'—इति स्कन्दस्वामी। "सुप्राव्यः प्राशुषाळेष वीरः (ऋ० सं० ३,६,१४,१)"—इति निगमः॥

(१८) तूतुजिः। 'तुज तुजि हिंसायाम् (भ्र० प०)'। 'किं किनोः प्रकरणे'—इत्यर्थे 'छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्'—इति किन् प्रत्ययः। लिड्वद्भावात् द्विर्वचनम्। "तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (६, १,७)'—इति दीर्घः। तूर्णवदर्थः। 'आयुक्षाता मश्विना तूतुजिं रथम् (ऋ० सं० ७,८,७, १)"—इति निगमः॥

(१९) तूतुजानः†। तोजतेर्लिटि कानजादेशः। "इन्द्रा याहि तूतुजानः (ऋ० सं० १,१,५,६)"—इति निगमः। 'क्षिप्रार्थे स्वर

---

* निरु० १, ७।

† निरु० ६, २०।

आदित अन्तोदात्तः तुगर्थस्तूतुजानो मह्े मतः'—इति माधवः ॥

(२०) तुज्यमानासः । तोजतेरेव कर्मणि लटि शानच् । "तुज्यमानास आविषुः (ऋ० सं० १,१,२१,५)"—इति निगमः ॥

(२१) अज्राः । अजतेः 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २,१२)'—इत्यादिना रक् । 'बाहुलकादार्द्धधातुके विकल्प इष्यते'—इति वैकल्पिकत्वात् वीभावाभावः । अजिरवदर्थः । "द्यौर्न भूमिं गिरयो नाज्रान् (ऋ० सं० ८,१,२२,३)"—इति निगमः । 'अज्रान् सत्वरान् शीघ्रान्'—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

(२२) साचीवित् । (२३) द्युगत् । (२४) ताजत् । त्रयो निपाताः । साचीविदित्यस्य निगमोऽन्वेषणीयः ॥ "अतस्त्वा गीर्भिर्द्युगदिन्द्रकेशिभिः (ऋ० सं० ६,६,३६,४)"—इति निगमः । अत्र माधवस्तु—'द्युगत् दीप्तिं द्युलोकं गच्छ हरिभिः'—इति चैतद्भाष्ये उक्तवान् । 'तूतुजानः तरणिः द्युगत्'—इति क्षिप्रनामसु द्युगच्छब्दस्तेनाप्यपाठि ॥ "ताजत् — — मार्च्छति (?)"—"ताजत् प्रमीयते (?)"—इति निगमौ ॥

(२५) तरणिः । तरतेः 'अर्त्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः (उ० २,९५)'—इत्यनि-प्रत्ययः । त्वष्टुवदर्थः । "विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतः (ऋ० सं० १,७,३०,३)"—"तरणिर्विश्वदर्शतः (ऋ० सं० १,४,७,४)"—इति निगमौ ॥

(२६) वातरंहा । 'वा गतिगन्धनयोः (अदा० प०)' । 'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३,८४)'—इति तन् । 'रमु क्रीड़ायाम् (भ्व० आ०)' ; 'रमेस्च [वेगे] (उ० ४,२०८)'—इत्यसुन्

हुगागमश्च। वातवत् रंहो यस्य सः। "वातरंहसो दिव्यासो अत्याः (ऋ॰ सं॰ २,४,२५,२)"—इति निगमः॥

इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि ॥ १५ ॥

तडित्[1]। आसात्[2]। अम्बरम्[3]। तुर्वशे[4]। अस्तमीके[5]। आके[6]। उपाके[7]। अर्वाके[8]। अन्तमानाम्[9]। अवमे[10]। उपमे[11]। इत्येकादशान्तिकनामानि* ॥ १६ ॥

(१) तडित्। 'तड आघाते' चुरादिः। 'ताडेर्णिलुक् च (उ॰ १,९५)'—इतीति-प्रत्ययः। "दूरे चित् सन्तडिदिवाति रोचसे (ऋ॰ सं॰ १,६,३१,२)"—"यो नो ददे तडितो य अरातयः (ऋ॰ सं॰ २,६,३०,४)"—इति निगमौ॥

(२) आसात्। 'आस उपवेशने (अदा॰ आ॰)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३,११८)। अन्तिके आसते। "आ न इन्द्रो दूरादा न आसात् (ऋ॰ सं॰ ३,६,३,१)"—"स नो दूराच्चासाच्च (ऋ॰ सं॰ १,२,२२,३)"—इति निगमौ। 'आसादित्यन्तिकनाम'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। 'आसादासेः'—इति माधवः॥

---

(१) "तल्लित्" ख. ग. च।
(२) "आसा" ग. C. F।
(४) "तुर्वशः" च।
(८) "अर्वाकः" च।
* "इत्यन्तिकस्य" ग।
† निरु॰ ३, १०. "तल्लितः" ३, ११।

(३) अम्बरम्* 'छदरादयश्च'—इत्यरन्-प्रत्ययो मुगागमश्च निपात्यते । प्राप्यते ह्यासन्नम् । "यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अध्यम्बरे (ऋ० सं० ५,८,२७,४)"—इति निगमः । स्कन्दस्वामि-व्यतिरिक्तभाष्यकारमते । स्कन्दस्वामी तु 'अन्तरिक्षनाम'—इति ॥

(४) तुर्वशे† । व्याख्यातं मनुष्यनामसु (१८२पृ०) ॥ तूर्णं व्याप्यते अन्तिकम् । "यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अधि तुर्वशे (ऋ० सं० १,४,२,२)"—इति निगमः ॥

(५) अस्तमीके । अस्त-शब्दे उपपदे मातेः 'अलीकादयश्च (उ० सं० ४,२५)'—इति वीकन्प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते । अस्तं प्राप्यते अस्मिन्, अन्तिकस्थं हि नाश्यते । "सचस्व नः पराक आ सचस्वास्तमीक आ (ऋ० सं० २,१,१७,४)"—इति निगमः ॥

(६) आके‡ । (७) उपाके§ । (८) अर्वाके । आङुपार्वच्छ-ब्देषूपपदेषु क्रामतेः 'वलाकादयश्च (उ० ४,१४)'—इति आक-प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते । अर्वाक् गन्ता । आक्रम्यते उपक्र-म्यते गन्तृभिः । क्रम्यते च ह्यासन्नम् । "आके नियामो अहभि-र्दविद्युतः (ऋ० सं० ३,७,२१,६)"—"सिन्धोरूर्मा उपाक (ऋ० सं० १,२,२३,१)"—"यन्नासत्या पराके अर्वाके अस्ति भेषजम् (ऋ० सं० ५,८,३२५)"—इति च निगमः ॥

(९) अन्तमानाम् । अन्तिकशब्दात्तमपि 'तमोदश्च'—इति

---

* पु० १, ३ ।

† पु० २, ३ ।

‡ प० ३, २९ ।

§ निरु० ८, ११ ।

तादिलोपः। अन्तिकतममन्तिमम्। "अथात् अन्तमानाम् (ऋ० सं० १,१,७,३)"—"शिवा सखा अन्तमस्य (ऋ० सं० १,२,२२,५)" —इति निगमौ। आद्युदात्तमन्तिकम्, अन्तोदात्तन्तु तृतीया-बहुवचनम्; "अतो वयमन्तमेभिर्युजानाः (ऋ० सं० २,३,२४,५)" —इति माधवः॥

(१०) अवमे। 'अव रक्षणादिषु (भू० प०)'। 'अवेश्च वा इति म-प्रत्ययः। गम्यते ह्यासन्नम्। "अस्मे बहूनामवमाय सख्ये (ऋ० सं० २,७,२४,२)"—"मध्यमस्यामवमस्यामुत स्यः (ऋ० सं० १,७,२७,५)"—इति निगमौ॥

(११) उपमे। उपपूर्वात् मिनातेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति डः। उपच्छिद्यते ह्यन्तिकम्। "उपमे रोचने दिवः (ऋ० सं० ६,६,२,४)"—"अस्मादुद्धृत्यमुपमं स्वर्षाम् (ऋ० सं० १,४,२७,३)"—इति निगमौ॥

इत्येकादशान्तिकनामानि॥ १६॥

रणः(१)। विवाक्(२)। विखादः(३)। नदनुः(४)। भरे(५)। आक्रन्दे(६)। आहवे(७)। आजौ(८)। पृतनाज्यम्(९)। अभीके(१०)। समीके(११)। ममसत्यम्(१२)। नेमधिता(१३)। सङ्काः(१४)। समितिः(१५)। समनम्(१६)। मीळ्हे(१७)। पृतनाः(१८)। स्पृधः(१९)। मृधः(२०)। पृत्सु(२१)। समत्सु(२२)।

---

(१३) "नेमधितिः" ग. C. D. F।
(२१) "पृत्सुधः" ग. C D. F।
(२२) अस्त्येतत् 'संयुगे(२९)"—इत्यस्यानन्तरम् ग. C. D. F।

समर्ये[२३] । समरणे[२४] । समोहे[२५] । समिथे[२६] । सङ्के[२७] । सङ्गे[२८] । संयुगे[२९] । सङ्गथे[३०] । सङ्गमे[३१] । वृत्रतूर्ये[३२] । पृक्षे[३३] । आणौ[३४] । शूरसातौ[३५] । वाजसातौ[३६] । समनीके[३७] । खले[३८] । खजे[३९] । पौंस्ये[४०] । महाधने[४१] । वाजे[४२] । अज्म[४३] । सद्म[४४] । सयत्[४५] । संवतः[४६] । इति षट्चत्वारिंशत् सङ्ग्रामनामानि* ॥ १७ ॥

(१) रणः† । 'अण रण क्वण शब्दार्थाः (भ्व०प०)' । 'वशिरण्योरुपसङ्ख्यानम् (३,३,५८वा०)'—इत्यप् । 'रणन्ति दुन्दुभयोऽत्र योधा वा परस्परं शब्दायन्ते । यद्वा; रमतेः 'रास्नासास्नास्थूणावीणाः (उ० ३,१३)'—इत्यादिना न-प्रत्ययो मकारलोपश्च निपात्यते । रमणीयो हि सङ्ग्रामो विचित्रकर्माधिष्ठानत्वात् । "मरुत्वाँ

(२५) "सम्मोहे" क-E. अनयोरन्यत्र ।
(२६) अस्त्येतत् "सद्म"—इत्यनन्तरम् "समीथे"—इति ग. C. D. F ।
(२७) कातिरिक्त-सर्वत्रैव "सङ्ख्ये" इति ।
(३०) ग. C. D. F. अस्त्येतत् "संयत्"—इत्यस्य पुरस्तात् ।
(३१) नास्त्येतत् ग. C. D. F ।
(३४) इतोऽनन्तरम् "प्रधने"—इत्यधिकम् ग. C. D. F ।
(४३) "अग्मन्" ग. C. F ।
(४४) "सग्मन्" ग. C. F । "स्यग्मन्" D ।
(४५) "संयतः" ग. C. F ।
(४६) "संवतस्" ग. ।

* "इति सङ्ग्रामस्य" ग ।

† निरु० ४, ८; ९, १७; १०, ४७ ।

इन्द्र वृषभोरणाय (ऋ० सं० ३,३,११,१)"—इति निगमः ॥

(२) विवाक्। विविधा विरुद्धा वाचो यत्र योधानाम्। "हवन्त उ त्वा हव्यं विवाचि (ऋ० सं० ५,३,१४,२)"—इति निगमः ॥

(३) विखादः। 'खद स्थैर्ये हिंसायाञ्च (भू० प०)'। विशिष्टं स्थैर्यमत्र शूराणां हिंसनं वा। "तं विखादे सस्निमद्य श्रुतं नरम्। (ऋ० सं० ७,८,१४ ४)"—इति निगमः ॥

(४) नदनुः। 'णद अव्यक्ते शब्दे (भू० प०)'। 'अनुङ् नदेश्च (उ० ३,४९)'—इति चानुङ्-प्रत्ययः। "यदा कृणोषि नदनुं समूहसि (ऋ० सं० ६,२,३,४)"—इति निगमः ॥

(५) भरे*। 'डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०)'। 'नन्दि-ग्रहिपचादिभ्यः (३,१,१३४)' तत्र गणपाठः—'पच-वच-वप-वद-लप-तज-भराः'—इति। बिभर्त्ति पोषयति सुभटानां धैर्यं यशो वा। यद्वा; 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८)'। बिभ्रत्यनेन जय लक्ष्मीं योधाः। उभयत्रापि पृषोदरादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा; 'भृ भर्त्सने क्र्यादिः स्वादिश्च। भर्त्सयन्ते हि तत्र शत्रवः। हरते र्वा भः। ह्रियन्ते हि तत्र योधाना मायूंषि धनानि च। 'हृग्रहो र्भश्छन्दसि (३,१,८४वा०)'। "अस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ (ऋ० सं० ३,२,४,७)"—"अनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु (ऋ० सं० ३,७,११,५)"—इति निगमौ ॥

(६) आक्रन्दे। 'कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च (भू०

---

* निघ० ४, २४।

ओ०)'। क्रन्दन्त्याक्रयन्तेऽन्योन्यमत्र, रुदन्ति वानेन बन्धुविनाश-हेतुत्वात्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) आहवे*। 'ह्वेञ् स्पर्द्धायाम् (भ्वा०उ०)'। 'आङि युद्धे (३,३,७३)'—इत्यप्। "बहुलं छन्दसि (६,१,३४)'—इति सम्प्रसारणञ्च। आह्वयन्तेऽत्र परस्परं स्पर्द्धया योधाः। "न कश्चन संहत आहवेषु (ऋ०सं०४,७,३०,१)"—इति निगमः॥

(८) आजौ†। 'अज गतिक्षेपणयोः (भ्वा०प०)'। 'अज्यतिभ्याञ्च (उ०४,१२७)'—इति इण्-प्रत्ययः। बाहुलकाद् वी-भावाभावः। अजन्ति गच्छन्त्यत्र विजयश्रियं योद्धारः, कातराः पराभवं वा। एव मर्थो गत्यर्थेषु द्रष्टव्यः। क्षिप्यन्ते शस्त्राणि क्षिपन्त्याक्षिपन्ति वान्योन्यं वीर्यतारतम्यात्। * * *। "तेन वाजं सनिषदस्मिन्नाजौ (ऋ०सं०८,३,७,४)"—इति निगमः॥

(९) पृतनाज्यम्‡। पृतना-शब्दोपपदादजतेश्च अघ्न्यादित्वात् (उ०४,१०८) यत्-प्रत्ययः। पृतनानां सेनानामजनं यत्र। "गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु (ऋ०सं०८,५,२१,३)"—इति निगमः॥

(१०) अभीके§। अभिपूर्वादेतेः 'अलीकादयश्च (उ०४,२५)' —इतीक-प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते। यद्वा; न विद्यते भीर्येषां ते अभीकाः। अभीकैः क्रियमाणत्वात् अभीकमित्युच्यते।

---

* निरु० २, १७। "आह्वावः" ५. २६।
† निरु० ९, २३।
‡ निरु० ९, २४।
§ प० ३, २९। निरु० ३, २०।

"पाहि वज्रिवो दुरितादभीके (ऋ० सं० १,८,२६,४)"—इति निगमः॥

(११) समीके। सं पूर्वोऽत्र एतिः। अभीकवत्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१२) ममसत्यम्। मम सत्यं जयः इति योद्धॄणां वाक्यविषयत्वान्ममसत्यमित्याचक्षते। पृषोदरादिः। "त्वां जना ममसत्येष्विन्द्र (ऋ० सं० ७,८,२२,४)"—इति निगमः॥

(१३) नेमधिता*। 'सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च (७,४,४५)'—इति नेमपूर्वाद्धधातेः त-प्रत्यये इत्वमिड़ागमो वा निपात्यते। नेमशब्दो दानपर्यायः। सप्तम्येकवचनस्याकारादेशः (७,१,३९)। "इन्द्रन्नरो नेमधिता हवन्ते (ऋ० सं० ५,३,११,१)"—"विदन्मर्त्तो नेमधिता चिकित्वान् (ऋ० सं० १,५,१७,४)"—"नेमधिता न पौंस्या (ऋ० सं० ८,४,२८,१३)"—इति निगमाः॥

(१४) सङ्काः†। सचतेर्गतिकर्मणः * * * बाहुलकादङ्कप्रत्ययश्चिलोपश्च। यद्वा; संपूर्वात् किरतेः कृन्ततेर्वा 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति डः। सङ्कीर्त्त्यन्तेऽत्र योद्धारः, सम्यक् कृत्यन्ते छिद्यन्ते आयुधैर्वा। "इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः (ऋ० सं० ५,१,१९,५)"—इति निगमः॥

---

* "नेमः" प० ३, २९। निरु० ३. २०।

† निरु० ९, १४।

(१५) समितिः । सम्पूर्वादेतेः क्तिन् । "राजानः समिताविव (ऋ० सं० ८,५,९,१)"—इति निगमः ॥

(१६) समनम्* । 'सम ष्टम अवैक्लव्ये (भ्वा० प०)' । समन्ति विक्लवा भवन्त्यस्मिन् शूराः । * * * । "ज्या इयं समने पारयन्ती (ऋ० सं० ५,१,१९,३)"—इति, "वि या सृजति समने (ऋ० सं० १,४,४,१)"—इति च निगमौ ॥

(१७) मीळ्हे । "मीळ्हम्"—इति धननामसु व्याख्यातञ्च (२२४पृ०) । मीळ्हार्थत्वात् सङ्ग्रामोऽपि मीळ्हम् । यद्वा; मीळ्हमस्मिन्नस्तीति 'लुगकारेकाररेफाश्च (४,४,१२८वा०२)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक् । "प्रधने"—इत्यपठितमपि सङ्ग्रामनाम । प्रकीर्णान्यस्मिन्निति आभरणरूपेण चूड़ामणिकटकविक्षेपात् । "स्व-र्मीळ्हे नर आजा हवन्ते (ऋ० सं० १,५,५,१)"—इति निगमः । 'स्वर्मीळ्हे । स्वरित्युदकनाम । उदकार्थं सङ्ग्रामे आजौ अन्यस्मिन्नपि सङ्ग्रामे'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । "स जामिभिर्यत्समजातिमीळ्हे (ऋ० सं० १,७,१०,१)"—इति च ॥

(१८) पृतनाः‡ । 'पृङ् व्यायामे (तु० आ०)' । 'पृपूसां कित्'—इति तनन् प्रत्ययः । व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धारः । "रणाय निघ्नन् पृतनासु शत्रून् (?)"—इति निगमः ॥

(१९) स्पृधः । 'स्पर्द्ध सङ्घर्षे (भ्वा० आ०)' । 'क्विब्वचिप्रच्छि-

---

* निरु० ९, १४; १८; ४०; ७, १७ ।

† पृ० २, १० ।

‡ निरु० ९, २४ ।

(३,२,१७८वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः (३,२, १७८भा०)'—इत्युक्तः क्विप्। पृषोदरादित्वात् रेफस्य ऋकारोऽल्लोपश्च। शसि स्पृधः। स्पर्द्धन्तेऽत्र परस्परं योद्धारः। "जयेम संयुधि स्पृधः (ऋ०सं० १,१,१५,३)"—इति निगमः। 'स्पृध इति सङ्ग्रामनाम, 'तत्करोति (३,१,२५वा.०२)'—इति णिजन्तात् क्विप्; सङ्ग्रामकारिण इत्यर्थः—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(२०) मृधः*। 'अमर्द्धन्ता सोमपेयाय देवा (ऋ०सं० ३,१, २५,४)'—'सिंहो न पातममृध्रम् (ऋ०सं० ३,१४,१)'—इत्यादौ 'मृधिर्हिंसार्थः'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्। तत्र पूर्ववत् क्विप् शस्। "अयं सुतः सुमखमा मृधस्कः (ऋ०सं० २,६,२१,४)"—"विन्द्र मृधो जहि (ऋ०सं० ८,८,१०,४)"—इति निगमौ ॥

(२१) पृत्सु। पृतनाशब्दस्य सङ्ग्रामनामसु पठितोऽपि 'नासिका-पृतना-सानूनां नस्-पृत्-स्नवो वाच्याः (६,१,६३वा०)'—इति पृदादेशे विकृतत्वात् पुनःपाठः। "यमग्ने पृत्सु मर्त्यम् (ऋ०सं० १,२,२३,२)"—इति निगमः ॥

(२२) समत्सु†। सम्पूर्वादत्तेः क्विप् सम्भक्षयन्ति योद्धृणामायूंषि। सम्पूर्वान्मदी हर्षे इत्यस्माद्वा क्विपि समो मलोपः। संहृष्यन्ति तत्र सुभटाः। "समत्सु त्वा हवामहे (ऋ०सं० ५,८,३६,३)"—"धन्वना तीव्राः समदो जयेम (ऋ०सं० ५,१,१९,२)"—इति निगमौ ॥

---

* निरु० ७,२।

† निरु० ९,१७; २०।

(२३) समर्ये । मर्यशब्दो मनुष्यनामसु व्याख्यातः (१८०पृ०) मर्यैः मरणधर्मिभिः सह वर्त्तते; सहशब्दस्य स-भावः । "मास्मै तादृगपगूहः समर्ये (ऋ०सं० ७,७,१९,४)"—"तव स्वधाव इयमासमर्ये (ऋ०सं० १,५,७,१)"—इति निगमौ ॥

(२४) समरणे* । सम्पूर्वात् 'ऋ सृ गतौ (भ्रू०प०)'—इत्यस्मात् ल्युट् । "मां वृताः समरणे हवन्ते (ऋ०सं० ३,७,१७,५)"—इति निगमः ॥

(२५) समोहे । 'उहिर् दुहिर् अर्द्दने (भ्रू०प०)' । नञ्-पूर्वादुहे घञ् । सम्यगुह्यन्ते अर्द्यन्तेऽत्र मिथो योद्धारः । 'अग्निगव ओहम् (ऋ०सं० १,४,२७,१)'—इत्यादौ वहेरिदं रूपमिति स्कन्दस्वामी । स च सम्पूर्वाद्वहेर्घञि पृषोदरादित्वात् सम्प्रसारणे लघूपधगुणः । समुह्यन्तेऽत्र रथादिना सुभटाः, सुभटैर्वा कवचानि । "समोहे वा य आशत (ऋ०सं० १,१,१६,१)"—इति निगमः । 'अन्तोदात्तं सङ्ग्रामनाम, मध्योदात्तं णमुलन्तम्'—इति माधवः । "इयर्त्ति रेणुं मघवा समोहम् (ऋ०सं० ३,५,२३,३)"—इति णमुलन्तम् ॥

(२६) समिथे† । सम्पूर्वादेतेः 'समीणः (उ० २,१०)'—इति थक् । "यदन्यरूपः समिथे बभूथ (ऋ०सं० ५,६,२५,६)"—"स इन्महानि समिथानि मज्मना (ऋ०सं० १,४,१९,५)"—इति निगमौ ॥

---

* निघ० ११, ८ ।

† निघ० ५, ८; ६, १० ।

(२७) सङ्के। सम्पूर्वात् चचिङः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)' —इति डः, 'बहुलं सञ्ज्ञाच्छन्दसोः (२,४,५४वा०)'—इति ख्याञा-देशः; पृषोदरादित्वाद्यकारलोपः। सम्पूर्वस्त्वाचिर्वर्जनार्थः। सङ्ख्यते का-तरैः। यद्वा; सम्पूर्वात् अश्नोतेः 'डिच्च'—इति ख-प्रत्ययः, टि-लोपेन धातुलोपः। समश्नुवतेऽस्मिन्नन्योन्यं योद्धारः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२८) सङ्गे। सम्पूर्वाद् गमेर्डः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)" —इति डः, पूर्ववद् वा। "सङ्गे॒ स॒मत्सु॑ वृत्र॒हा (ऋ०सं०८,७, २१,१)"—इति निगमः॥

(२९) संयुगे। 'युजिर् योगे (रु०उ०)', घञ्। उक्थादिषु युगशब्दस्य पाठात् निपातनादगुणत्वम्; 'विशेषेऽसौ निपातनमि-ष्यते, कालविशेषे रथाद्युपकरणे च'—इति वृत्तिः। सङ्गता रथयुगा यस्मिन्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३०) सङ्गथे। सम्पूर्वात् 'गूथ यूथ प्रोथ पृष्ठादयः'*—इति थ-प्रत्ययान्तो निपात्यते। "आ॒ ये वा॒मस्य॑ सङ्गथे (ऋ०सं०२, ८,६,५)"—इति निगमः॥

(३१) सङ्गमे†। सम्पूर्वाद् गमेः 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३,३,५८)' —इत्यप्। "जैत्र॑ यन्तो॑ अनु॒मदा॑म सङ्ग॒मे (ऋ०सं०१,७,१४,३)" —इति निगमः॥

(३२) वृत्रतूर्ये‡। वृत्रशब्दो मेघनाम, अत्रासुरः शत्रुवचनः। मेघनामसु व्याख्यातः (७२पृ०)। 'तुरि गतित्वरहिंसयोः (दि०

* कौमुदीपाठस्त्वेवम्—'तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः (उ० २, ११)" इति।

† निरु० १०, ३९। ‡ ५० १, १०।

आ०)', अघ्न्यादित्वाद् (उ० ४,१०८)। वृत्रस्तूर्यतेऽनेनास्मिन् वा। "इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये (?)"—यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्ये (?)"—इति निगमौ* ॥

(३३) पृक्षे। 'पृची सम्पर्के (रु० प०)'। 'स्नुवृश्चिकृत्यृषिभ्यः कित् (उ० ३,६२)'—इति बाहुलकात् स-प्रत्ययो भवति। सम्पृचन्तेऽस्मिन् परस्परं योद्धारः। निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(३४) आणौ‡। 'अण रण क्वण शब्दार्थाः (भू० प०)'। 'अविशिविपलिघसिजम्यणिपनिभ्य इण्'। रणवदर्थः। "त्वं शुष्णं वृजने पृक्ष आणौ (ऋ० सं० १,५,४,३)"—इति निगमः। 'आणौ इति सङ्ग्रामनाम'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(३५) शूरसातौ§। 'शु गतौ (सौत्रः)'—इत्यस्मात् 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च (उ० २,२४)'—इति रन्-प्रत्ययः। 'षणु दाने (त० उ०)'। 'ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च (३,३,९७)'—इति सनोतेः 'जनसनखनाम् (६,४,४२)'—इत्यात्वे कृते स्वरो निपात्यते। स्यते वा 'द्यतिस्यति (७,४,४०)'—इतीत्वाभावश्च। शूराणां सातिः वेतनादानं मरणं वा येन। "यः शूरसाता परितक्म्ये (ऋ० सं० १,२,३३,१)"—इति निगमः ॥

---

* इमौ तु बहुनुसन्धानेनाप्यस्माभिर्न लभ्येते, परं सन्त्येवास्य बहवो निगमा ऋग्वेदसंहितायाम्। तथाहि—"वृत्रतूर्ये" २, २६, २। ६, १२, १; १८, ६; २४, ५; ६१, ५। ८, २४; १९, २०; ७४, ९; १२। १०, ६६, ८; १०४, ९। "वृत्रतूर्येषु" १, १०६, २। ६, २४, ५। ८, २७, १।

† ऋ० सं० १, ५, ४, ३. द्रष्टव्यः।

‡ निरु० ६, ३२।

§ "शूरः" निरु० ४, १३।

(३६) वाजसातौ*। वाजोऽन्नं दीयते येन। "वृधे च नो भवतं वाजसातौ (ऋ॰ सं॰ १, ३, ५, ६)"—इति निगमः॥

(३७) समनीके। 'अन प्राणने (अदा॰ प॰)'। 'अनिहृषिभ्यां किच्च (उ॰ ४, १७)'—इति ईकन् प्रत्ययः। अनित्यनीकम्। यद्वा; नञ्-पूर्वान्नयतेः 'पिपीलिकादयश्च (उ॰ ४, २५)'—इति निपात्यते। न नीयते न चाल्यते अनीकम् सेनाविशेषः। सङ्गतान्यनीकानि यस्मिन्। "भोजः शत्रून्त्समनीकेषु जेता (ऋ॰ सं॰ ८, ६, ४, ५)"—इति निगमः॥

(३८) खलेः†। 'खज मन्थे (भू॰ प॰)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)'। व्यत्ययेन जकारस्य लकारः। मन्थ्यते हि योद्धारस्तत्र। 'स्खल सञ्चलने (भू॰ प॰)'—इत्यस्माद्वा घः। व्यत्ययेन सकारलोपः। स्खलन्ति तत्र कातराः। "खले न पर्षान् प्रति हन्मि भूरि (ऋ॰ सं॰ ८, १, ६, २)"—इति निगमः॥

(३९) खजे। 'खज मन्थे (भू॰ प॰)'। पूर्ववत् साध्योऽर्थश्च। "कर्मन् कर्मञ्छतमूतिः खजङ्करः (ऋ॰ सं॰ १, ७, १५, १)"—इति निगमः॥

(४०) पौंस्ये। बलनामसु व्याख्यातम् (२२०पृ॰)। अभिवर्द्धते,नेन ***। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४१) महाधने। 'मह पूजायाम् (भू॰ प॰)'। 'वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च (उ॰ २, ७८)'—इति निपातनम्। धविः

---

* निरु॰ १२, ४५।

† निरु॰ ३, १०।

प्रीणनार्थः (भ्वा०प०) । इदित्त्वान्नुम् । पचाद्यच् । वकारलोपः, इकारस्याकारस्य पृषोदरादित्वात् । धिनोतीति धनम् प्रीणयतीति सङ्ग्रामो यद्द्वारा । महच्चासौ धनञ्च महाधनम् । महद्धनमर्थोऽनेनेति वा । "इन्द्रं व॒यं म॑हाध॒ने (ऋ० सं० १,१,१ ३,५)"— "नास्य॑ व॒र्त्ता न त॑रु॒ता म॑हाध॒ने (ऋ० सं० १,३,२१,३)"—इति निगमौ ॥

(४ २) वाजे* । वाज शब्दो व्याख्यातो बलनामसु (२ १ ५पृ०) । "इन्द्र॒ वाजे॑षु नो अव (ऋ० सं० १,१,१ ३,४)"—"तं त्वा॒ वाजे॑षु वाजिन॑म् (ऋ० सं० १,१,८,३)"—इति निगमौ ॥

(४ ३) अज्म† । 'अज गतिक्षेपणयोः (भ्वा० प०)' । मनिन् । "अ॒ग्निर्नादी॑देच्चि॒त इ॒द्धो अज्म॒ना (ऋ० सं० १,७,१६,२)"—इति निगमः । 'यज्ञगृहे युद्धे वा'—इति माधवः ॥

(४ ४) सद्म‡ । सदेर्मनिन् । अत्रसाद्यन्तेऽत्र प्राणिनः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४ ५) संयत् । सम्पूर्वात् यमेर्यतेर्वा औणादिकः क्विप् । यमेरनुनासिकलोपः तुगागमः । संयतन्ते संयच्छन्ति हयादीन् । "इळान्नः सं॒यत॑ं करत् (ऋ० सं० ५,७,२,२)" । 'संयत् सङ्ग्रामः'—इति हरदत्तः । "आसं॒यत॑मिन्द्रणः स्वस्तिम् (ऋ० सं० ४,६,१४,५)"—इत्यत्र 'संयतं युद्धम्'—इति माधवः ॥

---

* पु० २,७ ।
† प० २,४ । निरु० ४,१२ ।
‡ पु० १,१२ ।

(४६) संवतः। सम्पूर्वाद् वनेः सम्पदादित्वात् क्विप्, अनुनासिकलोपे तुगागमः। संवननीयो हि शूरैः सङ्ग्रामः। "परस्या अधि संवतः (ऋ० सं० ६,५,२६,५)"—"स संवतो नवजातस्तुर्यात् (ऋ० सं० ४,१,७,३)"—इति निगमौ॥

इति षट्चत्वारिंशत् सङ्ग्रामनामानि॥ १७॥

इन्वति(१)। नक्षति(२)। आक्षाणः(३)। आनट्(४)। आष्ट(५)। आपानः(६)। अशत्(७)। नशत्(८)। आनशे(९)। अश्नुतः(१०)। इति दश व्याप्तिकर्म्माणः*॥ १८॥

(१) इन्वति†। अत्र बधकर्मसु ऐश्वर्यकर्मसु च अनेकार्थत्वादिगतिकर्मादावुक्तमनुसन्धेयम्। 'इवि व्याप्तौ (भ्रू० प०)'। "सध्रीनां योगमिन्वति (ऋ० सं० १,१,३५,२)"—इति निगमः॥

(२) नक्षति‡। 'नक्ष णक्ष गतौ (भ्रू० प०)'। "नक्षद्दाभंततुरिं पर्वतेष्ठाम् (ऋ० सं० ४,६,१३,२)"—"वृद्धस्य चिद्वर्द्धतो द्यामिनक्षत§ (ऋ० सं० १,४,१०,४)"—इति निगमौ। 'इन्वति नक्षतीति व्याप्तिकर्मसु पठितस्य इकार आगमश्छान्दसः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

---

(२) "ननक्षे" ग. C. D. F।

(५) "आष्ठ" ग. "आष्टः" C. F। "आष्ठः" D।

* "इति व्याप्तिकर्माणः" ग।

† पु० २, १४।

‡ पु० २, १४।

§ अवग्रहकारस्तु 'इनक्षत'—इत्येकपदमाह।

(३) आघ्राणः* । अश्नोतेर्लेटि शानच् । 'सिब्बहुलं लेटि (३, १,३४)'—इति बाहुलकात् सिप्, उपधादीर्घश्च, व्रश्चादिषत्वे 'षढोः कः सि (८,२,४१)', 'आदेशप्रत्यययोः (८,३,५९)', णत्वम् "आघ्राणे शूर वज्रिवः (ऋ०सं० ७,७,८,१)"—इति निगमः । भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(४) आनट्† । 'णश अदर्शने (दि०प०)' । लुङि च्लेः 'मन्त्रे घसह्वरणश (२,४,८०)'—इति लुक् । संयोगान्तलोपे (८,२, २३), व्रश्चादिषत्वे (८,२,३६), जश्त्वम् । 'छन्दस्यपि दृश्यते (६, ४,७३)'—इति आडागमः । "किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानट् (ऋ०सं० ८,६,५,१)"—"घर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट् (ऋ०सं० ८, २,१६,१)"—इति निगमौ ॥ यद्वा; अश्नोतेर्लिटि णल्वे व्यत्ययेन णलोलुक्, व्रश्चादिना षत्वम्, 'झलां जशोऽन्ते (८,२,३९)', 'वावसाने (६,४,५६)' । "उपांशुना सममस्तत्वमानट् (ऋ० सं० ३,८,१०,१)"—इति निगमाः ॥

(५) आष्ट । अश्नोतेर्लुङि आत्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । "आष्ट मविदार्थगाधम् (?)"—इति निगमः ॥

(६) आपानः‡ । 'आप्ऌ व्याप्तौ (स्वा०प०)' । शानच् । अन्तर्भावितण्यर्थः 'तद्रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी । "आपानासो विवस्वतः (ऋ०सं० ६,७,३४,५)"—इति निगमः । भाष्यं द्रष्टव्यम् (निरु० ३,१०) ॥

---

* निरु० २, १० ।

† निरु० २, १८; ४, १२; ६, ८; ११, १९; १५; १२, १८ ।

‡ निरु० ३, १० ।

(७) अशत् । अश्नोते र्व्यत्ययेन लङि श्नः पूर्व्ववत् लुक् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६,४,७५)'—इत्यड़भावः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) नशत् । नशयतेर्लेटि 'लेटोऽडाटौ (३,४,९४)', 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३,४,९७)' । "स धीतये ते नशत् (?)" —"न किः शवांसि ते नशत् (ऋ० सं० ६,५,२,३)"—इति निगमौ ॥

(९) आनशे । अश्नोतेर्लिटि रूपम् । "न कि स्वश्व आनशे (ऋ० सं० १,६,६,१)"—इति निगमः ॥

(१०) अश्नुते । "अतंग्नतनूर्नतदामो अश्नुते (ऋ० सं० ७,३, ८,१)"—"व्यश्नुहि तर्पया काममेषाम् (ऋ० सं० १,४,१८,४)" —इति निगमौ ॥

इति दश व्याप्तिकर्म्माणः ॥ १८ ॥

दभ्नोति[१] । अर्थति[२] । ध्वरति[३] । धूर्वति[४] । दृणक्ति[५] । दृभ्वति[६] । क्षणति[७] । कृन्तति[८] । श्वसिति[९] । नभते[१०] । अर्दयति[११] । स्तृणाति[१२] । स्नेहयति[१३] ।

(१) इतोऽनन्तरम् "स्नथति"—इत्यधिकम् ग ।
(२) "श्नथति" C. D. F ।
(७) "क्षणक्ति" ग । "ऋणक्ति" iid ।
(९) "श्वसति" ग. iid ।
(१०) "नभति" ग. iid ।
(११) "अर्द्दति" ग. iid. इतोऽनन्तरम् "मर्द्दति" इत्यधिकञ्च ।
(१२) नास्त्येतत् ग. iid ।
(१३) "स्नेहति" ग. iid ।

यातयति[१४] । स्फुरति[१५] । स्फुलति[१६] । नि वपन्तु[१७] । अव तिरति[१८] । वियातः[१९] । आ तिरत्[२०] । तळित्[२१] । आखण्डल[२२] । द्रूणाति[२३] । रम्णाति[२४] । शृणाति[२५] । श्नथाति[२६] । तृणेढ्विह[२७] । ताढ्विह[२८] । नि तोशते[२९] । नि बर्हयति[३०] । मिनाति[३१] । मिनोति[३२] । धमति[३३] । इति त्रयस्त्रिंशत् बधकर्म्माणः* ॥ १९ ॥

व्याप्तिकर्मसु शाकपूणेरतिरिक्ता एव "विव्याकः"-"उरुव्यचाः"-"विव्रे"—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१) दभ्नोति† । 'दम्भु दम्भे' स्वादिः (प०)। "न त्वा केता आ दभ्नुवन्ति भूर्णयः (ऋ०सं० १,४,२०,२)"—इति निगमः ॥

(२) श्नथति‡ । श्नथ क्नथ क्रथ हिंसायाम् (भू०प०)'। श्नथद् वृत्र मुत सनोति वाजम् (४,८,२७,१)"—"नव पुरो नवतिं च श्नथिष्टम् (ऋ०सं० ५,६,२३,५)"—इति निगमौ ॥

(३) धूर्वति§ । 'तुर्व धुर्व दुर्व थुर्व हिंसार्थाः (भू०प०)' । 'उप-

---

(१४) "याचति" ग iid। "यावति" c।

(२४), (२५) इमे न स्त एव ग. C. D. F।

(२६) इतोऽनन्तरमिहैव "मिनाति (३१)"—इति ग. C. D. F।

(२९) "नितोशयति" ग. C. D. F। "नितोषते" च।

(३०) "बर्हयति" F।

(३२) "जूर्वति"—इत्यधिकम् ग. C. D. F।

* "इतिवधकर्माणः" ग.।

† निरु० ५, १२।

‡ निरु० २, २१; ११, ४७।

§ निरु० १, ९।

धायाञ्च (८,२,७८)'—इति दीर्घः। "धूर॑सि॒ धूर्व॒ धूर्व॑न्त॒ं धूर्व॒ (य०वा॑०सं०१,८)"—इति निगमः॥

(५) वृणक्ति। 'वृजी वर्जने' रुधादिः। "नि च॒क्रेण॒ रथ्या॑ दु॒ष्पदा॑ वृणक् (ऋ०सं०१,४,१६,४)"—इति निगमः॥

(६) वृश्चति*। 'व्रश्च छेदने' तुदादिः। 'ग्रहिज्या (६,१,१६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम्। 'वृ॒श्चा मध्यं॒ प्रत्य॑ग्र॒ं शृणीहि (ऋ०सं०३,२,४,२)"—"वि वृ॑श्च॒ वज्रे॑ण वृ॒त्रमिन्द्रः (ऋ०सं०१,४,२८,५)"—इति निगमौ॥

(७) कृणति†। 'कृवि हिंसाकरणयोः (भ्वा०प०)'। 'व्यत्ययेन 'धिन्विकृण्व्योरच (३,१,८०)'—इत्येतन्न भवति॥

(८) कृन्तति‡। 'कृती छेदने (प०)' तुदादिः। 'शेमुचादीनाम् (७,१,५९)'। "वि दस्यूँ॒र्योना॑वकृ॑तो वृथा॒षाट् (ऋ०सं०१,५,४,४)"—इति निगमः॥

(१०) नभते§। 'णभ तुभ हिंसायाम्' (भ्वा०) आत्मनेपदी। "नभ॑न्ता मन्य॒के स॑मे (ऋ०सं०६,३,२२,१)"—इति निगमः॥

(११) अर्दयति। 'अर्द हिंसायाम् (भ्वा०प०)' आधृषीयः। "वृ॒त्रं विप॑र्वम॒र्दय॑त् (ऋ०सं०२,५,६,१)"—इति निगमः॥

(१२) स्तृणाति। 'स्तृञ् आच्छादने' क्र्यादिः रुधादिश्च। "कद्रु वृ॒त्र॒घ्नो अस्तृ॑तम् (ऋ०सं०६,४,४९,५)"—इति निगमः॥

---

* प० ३, २०।

† निरु० ६, २२।

‡ निरु० २, २२।

§ निरु० १०, ५।

(१३) स्नेहयति । 'ष्णिह स्नेहने' चुरादिः । "यः स्नीहितीषु पूर्व्यः (ऋ०सं० १,५,२१,२)"—इति निगमः । स्नेहयतिर्वधकर्मा' —इति स्कन्दस्वामी ॥

(१४) यातयति* । 'यति निकारोपस्कारयोः' चुरादिः । अर्यातयन्त क्षितयो नवग्वाः (ऋ०सं० १,३,२,१)"—इति निगमः ॥

(१५) स्फुरति† । (१६) स्फुलति । 'स्फुर स्फुरणे', 'स्फुल सञ्चलने' तुदादिः, कुटादिः । "पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् (ऋ०सं० १,६,६,३)"—"आर्त्नी इमे विस्फुरन्ती अमित्रान् (ऋ०सं० ५,१,१९,४)"—इति निगमः । 'स्फुरतीति वधकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१७) नि वपन्तु । 'टु वप बीजसन्ताने (भ्रू०उ०)'—इत्यस्मात् लोट् । "अन्यन्ते अस्मन्निवपन्तु सेनाः (ऋ०सं० २,७,१८,१)" —इति निगमः ॥

(१८) अव तिरति‡ । तरतेर्लट् 'बहुलं छन्दसि (७,४,७८)' —इतीत्वम् "अवातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि (ऋ०सं० ४,५,११,१)"—"यदिन्द्र शारदो रवातिरः (ऋ०सं० २,१,२०,४)"—इति निगमौ ॥

(१९) वियातः§ । 'तत्र वियात इत्येतद् वियातयनइति विया-

---

* निरु० १०, २२ ।

† निरु० ५; १७; ९, ४० ।

‡ निरु० २, २१; ४, ७; १०, २५; ४०; ११, ६; ११, २०; २६; १२, २९ ।

§ निरु० ३, १० ।

तयेति वा (निरु० ३,१०)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी तस्य समाधिमर्थं व्याचष्टे—'वि पूर्वस्य यातयतेर्वा ये प्रत्यये वियातय इति भवति धारयः पारयः इतिवत्। तस्य सम्बोधनम् वियातयेति। वियातयितरिति वा पाठान्तरम्'—इति। धारय-पारयेति दृष्टान्त-प्रदर्शनेन 'व्यत्ययोबहुलम् (३,१,८५)'—इति अस्मादपि 'अनुपसर्गा-'ल्लिम्पविन्द (३,१,१३८)'—इति सूत्रेण श-प्रत्यय इति दर्शयति॥

(२०) आ तिरत्*। आङ् पूर्वात्तरते लङ् पूर्ववत् इलम्। "इन्द्रः पूर्भिरातिरत् दासमर्कैः (?)"—इति निगमः॥

(२१) तलित्†। अन्तिकनामसु व्याख्यातम् (२६४पृ०)॥

(२२) आखण्डलः‡। 'खड खडि कडि भेदे (प०)' चुरादिः। अस्मादाङ्पूर्वात् 'मङ्गेरलच् (उ० ५,७२)'—इति बाहुलकादलच्। "आखण्डल प्र हूयसे (ऋ० सं० ६,१,२४,२)"—इति निगमः॥

(२३) द्रूणाति। 'द्रू हिंसायाम्' क्र्यादिः। "हृत्वी मनु प्रसितिं द्रूणानः (ऋ० सं० ३,४,२३,१)"—इति निगमः॥

(२४) रम्णाति§। 'रमु क्रियायाम्' भ्वादिरात्मनेपदी; व्यत्ययेन श्ना, परस्मैपदम्॥

(२५) शृणाति। 'शॄ हिंसायाम्' क्र्यादिः प्वादिश्च। "शृणाति वीळुरुजति स्थिराणि (ऋ० सं० ८,४,१५,१)"—इति निगमः॥

(२६) शम्नाति‖। 'शम उपशमे' दिवादिः। व्यत्ययेन श्ना।

* इहैव पुरस्तात् (१८)।

† पृ० १६।

‡ निरु० ३, १०।

§ निरु० २, १८; २५; १०, ९; ३२।

‖ "शशमानः" प० २, १४; ४, ३। निरु० ६, ८।

"शिशिरं जीवनाय कम् (निरु० १,१०)"—इति निगमः। 'शिशिरं शृणातेः शम्नातेर्वा'—इति निरुक्तम् (१,१०)। 'शम्नातेः हिंसार्थस्य'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(२७) तृणेढ्हि। 'तृहि हिंसायाम्' रुधादिः। लटि तिपि * * * एकारभावः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) ताळ्हि। 'तड आघाते' चुरादिः। लण्-मध्यमः। पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः। "वि शत्रून्ताळ्हि वि मृधो नुदस्व (ऋ० सं० ८,८,३८,२)"—इति निगमः ॥

(२९) नितोशते। तोशते नैरुक्तो धातुः। "मन्दी मदाय तोशते (ऋ० सं० ७,५,१३,४)"—"इन्दुरिन्द्राय तोशते नितोशते (ऋ० सं० ७,५,२१,११)"—"सुनासीरा हविषा तोशमाना: (?)" —इति निगमाः ॥

(३०) निबर्हयति। 'बर्हि हिंसायाम्' चुरादिः, निपूर्वः। "बर्हिष्यते नि सहस्राणि बर्हय: (ऋ० सं० १,४,१६,१)"—इति निगमः ॥

(३१) मिनाति, (३२) मिनोति, (३३) धमति*। गतिकर्मसु व्याख्याताः (२४६ पृ०)। "न ता मिनन्ति मायिनो न धीराः (ऋ० सं० ३,४,१,१)"—"न मिनन्ति वेधसः (?)"—"उशिग्भ्यो नामिमीत वर्णम् (ऋ० सं० २,५,२४,५)"—इति मिनाते र्निगमाः। अत्र, 'मिनातिर्वधकर्मा'—इति स्कन्दस्वामी। "द्याता वर्णं

* पृ० १४।

चरत आमिनाने (ऋ० सं० १,८,१,२)"—"उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः (ऋ० सं० ४,६,७,१)"—इति मिनोतेर्निगमौ। अनयोः, 'मिनोतिर्वधकर्मा'—इति स एव। "वि मृष्टरश्मिरधमत्तमांसि (ऋ० सं० ३,७,२६,४)"—इति निगमः॥

इति त्रयस्त्रिंशत् वधकर्माणः॥१९॥

दिद्युत्(१)। नेमिः(२)। हेतिः(३)। नमः(४)। पविः(५)। सृकः(६)। वृकः(७)। वधः(८)। वज्रः(९)। अर्कः(१०)। कुत्सः(११)। कुलिशः(१२)। तुजः(१३)। तिग्मम्(१४)। मेनिः(१५)। स्वधितिः(१६)। सायकः(१७)। परशुः(१८)। इत्यष्टादश वज्रनामानि*॥२०॥

(१) दिद्युत्†। 'द्युत दीप्तौ (भ्वा० आ०)'। 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च (३,२,१७८ वा० २)'—इति क्विपि द्वित्वे, 'द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् (७,४,६७)'—इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम्। द्योतते उज्ज्वलत्वात्। द्यतेर्वा क्विपि पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः। द्यति शत्रून्। "अस्तुर्न दिद्युत्त्वेष प्रतीका (ऋ० सं० १,५,१०,४)"

---

(५) इतोऽनन्तरमिहैव "वज्रः (९)"—इति. ग।

(७) नास्त्येतत् ङ पुस्तके।

(१०) "अत्कः" ग. C. D. F।

(११) इतोऽनन्तरमिहैव "मेनिः (१५)"—इति ग।

(१३) "तुञ्जः" कातिरिक्तेषु सर्वत्रैव।

(१४) "तिग्मः"—इति ङ।

* "इति वज्रस्य" ग।

† निरु० १०, ७।

—"यत्रा वो दिद्युद्रदति (ऋ० सं० २,४,२,१)"—"या ते दिद्युदवसृष्ट (ऋ० सं० ५,४,१३,३)"—इति निगमाः॥

(२) नेमिः। नयतेः 'नियो मिः (उ० ४,४३)'—इति मि-प्रत्ययः। नयति शत्रून् विनाशं, नीयन्तेऽनेन वा ऐश्वर्यात्। यद्वा; 'णमु प्रह्वत्वे (भ्वा०प०)'। उत्सर्गाच्छन्दसि गमादिभ्यो दर्शनात् (३,२,१७१भा०)'—इति कि-प्रत्ययः। लिड्वद्भावाद् द्विर्वचने 'अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि (६,४,१२०)' अन्तर्णीतण्यर्थो नमिः। नमयति शत्रून्। "अरिष्टनेमिं पृतनाजं माशुम् (ऋ० सं० ८,८,३६,१)"—इति निगमः॥

(३) हेतिः*। हन्तेर्हिनोतेर्वा 'ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च (३,३,९७)'—इति क्तिनि हन्तेर्नकारस्यैत्वम्, हिनोतेर्गुणश्च निपात्यते। हन्यन्तेऽनेन शत्रवः, गम्यतेऽनेन जयः, वर्द्धते वैश्वर्यम्। "ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेति मस्य (ऋ० सं० ३,२,४,२)"—इति निगमः॥

(४) नमः†। नमतेरसुन्। नेमिवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५) पविः‡। पवतिर्गतिकर्मा। 'अचइः (उ० ४,१३४)'। गन्ता शत्रून्, गम्यतेऽनेन यश इति च। "सृकं संशाय पविमिन्द्र तिग्मम् (ऋ० सं० ८,८,३८,२)'—इति निगमः। सृकतिग्मशब्दावत्र क्रियाशब्दौ॥

---

* निरु० ६, २; ९, १५।

† निरु० ४, १५।

‡ पु० १, ११।

(६) सृकः। 'सृ गतौ (भ्व० प०)'। सृवृभूसुषिमुषिभ्यः कक् (उ० ३,३९)—इति क-प्रत्ययः। दर्शितनिगमः (ऋ० सं० ८,८, ३८,२)॥

(७) वृकः*। 'वृक आदाने (भ्व० आ०)' इगुपधलक्षणः कः (३,१,१२५)। आदत्ते शत्रुप्राणान्। वृणक्तेर्वा के पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) रूपसिद्धिः। हेतिवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८) वधः†। 'जनिवध्योश्च (७,३,३५)'—इति वृद्धि-प्रतिषेधः। हेतिवदर्थः। "वृत्रस्य यद् भृष्टिमता वधेन (ऋ० सं० १,४,१४, ५)"—"इन्द्रो अस्या अववधर्जभार (ऋ० सं० १,२,३७,४)"—इति निगमौ॥

(९) वज्रः‡। 'व्रज गतौ (भ्व० प०)'। 'ऋज्रेन्द्र (उ०,२,२७)' —इत्यादिना रन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। यद्वा; वृणक्तेर्हेतुमत्यन्तात् रक्, गुणे, प्राप्तस्य रेफस्य लोपः। वर्जयति प्राणैः शत्रून्। अन्ये वर्जयतिमेव विनाशार्थमाहुः विनाशयति शत्रून्। "त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्यन्तनक्षः (ऋ० सं० १,२,३६,२)"—इति निगमः॥

(१०) अर्कः§। 'अर्च पूजायाम् (भ्व० प०)'। 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः (उ० ३,३८)'—इति क-प्रत्ययः। 'चोः कुः (८,२,३०)' "इन्द्रः पूर्भिदातिरद्दासमर्कैः (ऋ० सं० ३,२,१५,१)" — इति निगमः॥

---

* प० ३, २४. ४, २। नि० ५, २०. ६, २६. १२, ४४।

† पु० ९।

‡ नि० ३, ११।

§ पु० ७।

(११) कुत्सः* । कृन्ततेः । 'स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित् (उ० ३, ६३)'—इति स-प्रत्ययः । कृन्ततेरकारस्य बाहुलकादुत्वम् । कृन्तति शत्रून् । यद्वा; 'कुत्स क्षेपणे' चुरादिरात्मनेपदी । घञ् । कुत्सयत्यनेन शत्रून् । "सद्यो दस्यून् प्र मृण कुत्स्येन (ऋ० सं० ३,५,१८, २)"—इति निगमः । यकार उपजनः ॥

(१२) कुलिशः† । 'कुलपर्वतान् श्यति पक्षच्छेदेन तनूकरोति'—इति स्कन्दस्वामी । क्षीरस्वामी—कुलशब्द उपपदे श्यतेः 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)', पृषोदरादित्वात् अकारस्येकारः । यद्वा; कुलशब्दोपपदादन्तर्णीतण्यर्थात् 'शद्लृ शातने (भ्व० तु० प०)'—इत्यस्मात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति डः, पूर्ववदिकारः । मेघस्यान्तं पर्वतस्य वा समुच्छ्रिताः प्रदेशाः कुलानीव, तेषां शातनात् । "स्कन्धांसीव कुलिशेनाविवृक्णाहिः (ऋ० सं० १,२,३६,५)"—इति निगमः ॥

(१३) तुजः । तुजेः पचाद्यच् । हेतिवदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

(१४) तिग्मम्§ । 'तिज निशाने' चुरादिः । 'युजिरुचितिजां कुश्च (उ० १,१४३)'—इति मक्प्रत्ययः कुत्वञ्च । तिज्यते तीक्ष्णीक्रियते । 'तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः तीक्ष्णदग्धायुधं योद्धारमुत्साह-

---

* निरु० २, ११ ।

† प० ४, २ । निरु० ६, १७ ।

‡ तुजसे ऋ० सं० ४, २, २, ७ ।

§ निरु० १०, ६ ।

यति तिग्मशातनः'—इति माधवः । "वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोभेत् (ऋ० सं० १,३,३,३)"—इति निगमः ॥

(१५) मेनिः* । मन्यतेः कान्तिकर्म्मणः 'उत्सर्गतश्छन्दसि गमादिभ्यो दर्शनात् (३,२,१७१ भा०)'—इति कि-प्रत्ययः । नेमिवत् प्रक्रिया । काम्यते हि आयुधम् । यद्वा ; 'मिञ् हिंसायाम् (क्रया० उ०), 'वीज्यालवरिभ्यः (उ० ४,४८)'—इति बाहुलकात् नि-प्रत्ययः । हेतिवदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(१६) स्वधितिः‡ । स्व-शब्दोपपदात् 'धि धारणे (तु० प०)'—इत्यस्मात् क्तिन् । स्वं धनं धीयतेऽनेन । "न स्वधितिर्वनन्वति (ऋ० सं० ६,७,१२,४)"—इति निगमः ॥

(१७) सायकः । 'षोऽन्तकर्मणि (दि० प०)' । ण्वुल् वृद्धौ 'आतो युक् चिण्कृतोः (७,३,३३)' । शत्रूणामन्तकरः । 'षिञ् बन्धने (क्रया० उ०)'—इत्यस्माद्वा ण्वुल् । बध्नाति स्थिरीकरोति मदत् ऐश्वर्यादि । "पुरीषिणं सायकेना हिरण्ययम् (ऋ० सं० ८,१,५,५)"—"न सायकस्य चिकिते जनासः (ऋ० सं० ३,३,२३,३)"—इति निगमौ ॥

(१८) परशुः । 'शॄ हिंसायाम् (क्रया० प०)' । 'आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्च (उ० १,३२)'—इति कु-प्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । 'परान् शृणातीति परशुः'—इति दण्डनाथवृत्तिः । 'परान् श्यतीति

* पु० १, ११ ।
† निरु० १, १५ ।
‡ ऋ० सं० १०, २, ११, ११. द्रष्टव्यः ।

परशुः"—इति क्षीरस्वामी। तत्र मृगय्वादित्वात् (उ० १,३६) कुः। "शिशीते ननं परशु स्वायसम् (ऋ० सं० ८,१,१४,३)"—"अभीदु शक्रः परशुर्यथावनम् (ऋ० सं० ५,७,९,१,४)"—इति निगमौ॥

इत्यष्टादश वज्रनामानि॥ २०॥

इरज्यति[1]। पत्यते[2]। क्षयति[3]। राजतीति चत्वार ऐश्वर्य्यकर्म्माणः*॥ २१॥

(१) इरज्यति†। कण्ड्वादिः। "यएकश्चर्षणीनां वसूना मिरज्यति (ऋ० सं० १,१,१४,४)"—"महो नृम्णस्य धर्मणामिरज्यसि (ऋ० सं० १,४,१९,३)"—इति निगमौ॥

(२) पत्यते। नैरुक्तधातुः। दिवादौ 'तप ऐश्वर्ये वा' इत्यस्य स्थाने 'पत ऐश्वर्ये' इति केचित् पठन्ति। * * *। "उग्रं शवः पत्यते धृष्ण्वोजः (ऋ० सं० ३,२,१९,४)"—"द्युतद्यामानियुतः पत्यमानः (ऋ० सं० ४,८,५,४)"—इति निगमौ॥

(३) क्षयति‡। "सेदु राजा क्षयति चर्षणीनाम् (ऋ० सं० १,२,३८,५)"—इति निगमः॥

(४) राजति§। 'राजृ दीप्तौ (भ्वा० उ०)' स्वरितेत्। "धियोवि-

---

(३) "चियति" ग। पु० २, १४।

* 'इत्यैश्वर्यकर्माणः" ग।

† प० ३, ५।

‡ निरु०—"क्षयन्तम्" ५, ९. "क्षयः" ८, १८।

§ निरु० १२, ४६।

आ वि राजति (ऋ॰सं॰ १,१,६,३)"—"राजन्तमध्वराणाम् (ऋ॰सं॰ १,१,२,३)"—इति निगमौ ॥

इति चत्वार ऐश्वर्यकर्माणः ॥ २१ ॥

राष्ट्री[(१)] । अर्य्यः[(२)] । नियुत्वान्[(३)] । इनइन[(४)] इति चत्वारीश्वरनामानि* ॥ २२ ॥

राष्ट्री† । राजतेरैश्वर्यकर्मणः (निघ॰ २,२१,४) । 'ष्ट्रन्, सर्वधातुभ्यः (उ॰ ४,१५४)'—इति ष्ट्रन् प्रत्ययः । व्रश्चादिना (८,२,३६) षत्वम् । षित्त्वात् ङीष् (४,१,४१) । "राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा (ऋ॰सं॰ ६,७,५,४)"—इति निगमः ॥

(२) अर्यः‡ । 'ऋ गतौ (भ्व॰प॰)'—इत्यस्मात् ण्यति प्राप्ते 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः (३,१,१०३)'—इति यन्निपात्यते । गम्यते हि सर्वै-रीश्वरः । "समर्यो गा अजति यस्य वष्टि (ऋ॰सं॰ १,३,१,१)"—"मंहिष्ठो अर्यः सत्पतिः (ऋ॰सं॰ ६,१,२५,६)"—इति निगमौ ॥

(३) नियुत्वान्§ । नियुच्छब्दो व्याख्यातो 'नियुतो वायोः' इत्यत्र (१५५पृ॰) । नियुतोऽश्वाः ताभिस्तद्वान् । 'तसौ मत्वर्थे १,४,१९)'—इति भ-संज्ञाया विधानाज्जश्त्वं न भवति । "अतो नो यज्ञ मवसे नियुत्वान् (ऋ॰सं॰ ४,७,१२,५)"—इति निगमः ॥

---

* "इतीश्वरस्य" ग ।

† निरु॰ ११, २८ ।

‡ निरु॰ ५, ९ ।

§ निरु॰ ५, २८ । 'नियुत्' पु॰ १, १५ । "नियुतः" प॰ २, १०. य॰ वा॰ सं॰ १७, २ ।

अस्य स्थाने "पतिः"—इति* केचित् पठन्ति । तत्र 'पा रक्षणे (अदा० प०)', 'पातेर्डतिः (उ० ४,५७)'। रक्षिता ह्नीश्वरः । 'पिता पाता वा पालयिता वा'—इति भाष्ये (निरु० ४,२१) अत्र पातेर्ण्यन्ताद् बाहुलकात् डतिः रूपसिद्धिश्च स्कन्दस्वामिना उक्तः । "शिप्रिन् वाजानां पते (ऋ० सं० १,२,२७,२)"—इति निगमः ॥

(४) इनः† । एतेः सम्भाजनार्थे वर्त्तमानात् समुपसर्गार्थविशिष्टाद्वा 'इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३,२)'—इति नक्प्रत्ययः। अर्थस्तु 'तत्रेन इत्येतत्सनितः (निरु० ३,११)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना विस्तरेणोक्तः । "इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः (ऋ० सं० २,३,१८,१)"—इति निगमः ॥

इति चत्वारीश्वरनामानि ॥ २२ ॥

इति श्रीदेवराजयज्वविरचिते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने
द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

अपस्तुङ्मनुष्याआयत्यग्रुवीवश्मयन्ध आवयत्यो।ज्ञो-मघमघ्नारेक्णतेहेळौवर्त्ततेनुतक्षिद्रणाइन्वतिदम्न।तिदि-द्युदिरज्यतिराष्ट्रीतिद्वाविंशतिः‡ ॥

इति निघण्टौ द्वितीयाध्यायः समाप्तः§ ॥ २ ॥

---

* निरु० १०, २१ ।

† निरु० ३, ११ ; १२ । "इनतमः" निरु० ११, २१ ।

‡. § १५९ पृष्ठस्थाः '†, ‡' -एतच्चिह्नद्वययुता टीकापङ्क्तयो द्रष्टव्याः ।

अथ तृतीयाध्यायः ।

उरु[१] । तुवि[२] । पुरु[३] । भूरि[४] । शश्वत्[५] । विश्वम्[६] । परीणसा[७] । व्यानशिः[८] । शतम्[९] । सहस्रम्[१०] । सलिलम्[११] । कुविदिति[१२] द्वादश बहुनामानि* ॥ १ ॥

(१) उरु† । उर्विति पृथिवीनामेति उरुशब्दो व्याख्यातः । आच्छाद्यते ह्यनेनाल्पम् । "उरुष्कृदुरुणस्कृधि (ऋ० सं० ६,५,२६,१)"—इति निगमः ॥

(२) तुवि‡ । तवतिर्वृद्ध्यर्थः । सौत्रो धातुः । 'अच इः (उ० ४,१३४)' । वृद्धिर्हि बहुः । "तुविजाता उरुक्षया (ऋ० सं० १,१,४,४)"—इति निगमः ॥

(३) पुरु§ । पृणातेः 'पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः (उ० १,२३)'—इति कु-प्रत्ययः । 'उदोष्ठ्यपूर्व्वस्य (७,१,१०२)'—इति उत्वम् । पुरुरेव बहुः । "पुरुभूजा चनस्यतम् (ऋ० सं० १,१,५,१)"—इति निगमः ॥

---

(११) 'सरिरम्" ग. C. D. F ।

* "इति वाद्दोः" ग ।

† पु० १, १ ।

‡ निरु० "तुविग्रा" ६, २२ ; "तुविजाता" १२, ३६ ।

§ निरु०—"पुरुत्रा" ९, १३ ; "पुरुधा" १०, ३४ ; "पुरुरथः" ११, ३३ ; "पुरुवर्पः" ११, २१ ; "पुरुषः" १, १३ ; २, ३ ; ८, २२ ; 'पुरुषाद्" २, ६ ; "पुरूरवम्" १०, ४६ ।

(४) भूरि* । भवतेः 'अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् (उ० ४,६५)' —इति क्रिन्-प्रत्ययः । भवति तत् सर्वस्यानुग्रहदा । "यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः (ऋ० सं० २,२,२४,५)"—इति निगमः ॥

(५) शश्वत्† । 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः (भू० प०)' । 'संश्चत्तृप-द्वेहत् (उ० २,७९)'—इत्यादिना द्विर्वचनम्, अभ्यासवकारेकारस्या-कारो डित्त्व माद्युदात्तत्त्व निपात्यते । परिवर्द्धते गम्यते वा । "अहं धनानि सञ्जयामि शश्वतः (ऋ० सं० ८,१,५,१)"—"यच्चिद्धि शश्वता तना (ऋ० सं० १,२,२१,१)"—इति निगमौ ॥

(६) विश्वम्‡ । (७) परीणसा§ ।

(८) व्यानशिः । वि-पूर्वादश्नोतेरुत्सर्गतश्छन्दसि गमादिभ्यो दर्श-नात् (३,२,१७१ भा०)'—इति किः । द्वित्वम् । अत आदेः अश्नो-तेश्च । विविधं व्याप्नोति । "व्यानशिः पवसे सोमधर्मभिः (ऋ० सं० ७,३,१२,५)"—इति निगमः ॥

(९) शतम्¶ । 'पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशी-तिनवतिशतम् (५,१,५९)'—इति दशदशांशभावस्त च निपात्यते । "दशदशतः" इति निरुक्तम् (३,१०) । निपातनसामर्थ्यात् बहुमात्रेऽपि वर्त्तते । "वाजयामः शतक्रतो (ऋ० सं० १,१,८,४)"—इति निगमः ॥

---

* निरु० २,७; ६,२२; ११,२१; "भूरिदावन्" ६,९; "भूरिधारा" ५,२; "भूरिशृङ्गा" २,७ ।

† निरु० १,५; ४,१६ ।

‡ निरु० २,२२; ५,२४; ६,१२; २६; ८,१४; ९,१५; १०,४; ११; १४; १७; २४; ४२; ४६; ११,२७; ३८,४१; १२,९; ११; १२; १५; १७; २६; २७; ३०; ३२; ४०; ४२ ।

§, ऋ० सं० ४,१,२,१ निगमो द्रष्टव्यः । ¶ निरु० ३,१० ।

(१०) सहस्रम्* । सहो बलनामसु व्याख्यातम् (११२,२१९ पृ०)। रोमत्वर्थीयः । अल्पापि भाविनी शक्तिरस्मिन्नस्ति । "सहस्राक्षरा परमे व्योमन् (ऋ०सं० २,३,२२,१)"—इति निगमः ॥

(११) सलिलम् । व्याख्यातमुदकनामसु (१००पृ०) । गम्यते हि जलवत् । "अप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् (ऋ०सं० ८,७,१७,३)"—इति निगमः । 'सलिलमिति बहुनाम । सलिलं कुविदिति पाठात्'—इति हरदत्तः ॥

(१२) कुवित्† । निपातोऽयम् । "कुवित् सोमस्यापामिति (ऋ०सं० ८,६,२६,२)"—इति निगमः ॥

इति द्वादश बहुनामानि ॥ १ ॥

ऋहन्(१) । **ह्रस्वः**(२) । **निघृष्वः**(३) । **मायुकः**(४) । **प्रतिष्ठा**(५) । **क्रधु**(६) । **वम्रकः**(७) । **दभ्रम्**(८) । **अर्भकः**(९) । **क्षुल्लकः**(१०) । **अल्प**(११) **इत्येकादश ह्रस्वनामानि**‡ ॥२॥

(१) ऋहन् । 'रुह बीजजन्मनि (भू०प०)'—'रह त्यागे (भू०

---

* निरु० ३, ०१ ।

† निरु० ४, १५ ।

(१) "रिहम्" ग. C. F । "ऋहम्" D । "ऋहत्" च ।

(२) इतोऽनन्तरम "हृषमः" इत्यधिकम् ग. D । तत्रापि "त्रिषमः" इति पाठः C. F ।

(६) "क्षधुकः" ग. C. F । "ऋधुकः" D ।

(८) "दहरकः" ग. C. F । "देहरकः" D ।

(१०) नास्त्येतत् ग. C. D. F ।

(११) "अल्पकम्" ग, iid ।

‡ "इति ह्रस्वस्य" ग ।

प०)' । अनयोः 'संश्चत्तृम्पद्वेहदित्यादयः* (उ० २,७९)'—इति रेफस्य सम्प्रसारणम्, इति-प्रत्ययः, शतृवद्भावश्च निपात्यते । तत्र, दण्डनाथवृत्तिः—'आदिग्रहणाद्विहद्वियदित्यादयो भवन्ति'—इति । आ रुह्यते हि ह्रस्वो वृत्तादिः, त्यज्यते वा दीर्घार्थिभिः । "वृहन्त चिद्वृहते रन्धयानि (ऋ० सं० ७,७,२१,३)"—इति निगमः ॥

(२) ह्रस्वः† । 'सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वोऽतन्त्रे'—इति वन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । ह्रसतिः शब्दार्थे पठितः, तथाप्यत्र न्यूनार्थे वर्त्तते । "नमो ह्रस्वाय च वामनाय च (य० वा० सं० १६,३०)"—इति निगमः ॥

(३) निघृष्वः । 'घृषु सङ्घर्षे (भू० प०)' । अत्र न्यूनार्थः । इगुपधलक्षणः कः । ह्रस्ववदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) मायुकः‡ । 'डु मिञ् प्रक्षेपणे (क्र्या० उ०)' । 'कृवापा (उ० १,१)'—इत्युण् । स्वार्थे कः । प्रक्षिप्यतेऽनायासेन । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) प्रतिष्ठा । प्रतिपूर्वात् तिष्ठतेर्न्यूनार्थात् 'घञर्थे कविधानम् (३,३,५८वा०)'—इति बाहुलकात् कर्त्तरि कः । प्रतितिष्ठति । निगमोऽन्वेषणीयः§ ॥

(६) कृधु¶ । 'कृती च्छेदने (रु० प०)' । 'पृभिदिव्यधिगृधिधृ-

---

* कौमुदीपाठस्तु "संश्चत्तृम्पद्वेहत्"—इत्येव ।

† निरु० ३, १३ ।

‡ "प्रमायुक" निरु० ३, ५ ।

§ ऋ० सं० ४, २, १, ७ निगमोऽद्रष्टव्यः ।

¶ निरु० ६, ३ ।

षिभ्यः (उ० १,२ ३)’—इत्यादिना बाहुलकात् कु-प्रत्ययस्तकारस्य धकारश्च। ‘नि कृत्तमिव हि तद् भवति ह्रस्वत्वादेव’—इति स्कन्दस्वामी। “यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान् (ऋ० सं० ४,६,१ ३, ३)”—इति निगमः॥

(७) वम्रकः*। ‘टु वम उद्गीरणे (भू० प०)’ न्यूनार्थः। ‘स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २,१२)’—इत्यादिना बाहुलकाद्रक्। ततः स्वार्थे कः (५,३,९७)। “वम्रकः पड्भिरुपसर्पदिन्द्रम् (ऋ० सं० ८,५, १५,६)”—इति निगमः। “स्ववानो वम्रो विजघान सन्दिहः (ऋ० सं० १,४,१०,४)”—इत्यत्र ‘वम्रः ह्रस्वनामैतत् द्रष्टव्यम्। स्वार्थिक-क-प्रत्ययान्तो ह्रस्वनामसु पठितम्’—इति स्कन्दस्वामी॥

(८) दभ्रम्†। दभतिर्न्यूनार्थः। ‘स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २,१२) —इति रक्। ‘नेड्वशि कृति (७,२,८)’—इतीट्-प्रतिषेधः। “दभ्रं पश्यद्भ्य उर्विया विचक्ष (ऋ० सं० १,८,१,५)”—इति निगमः॥

(९) अर्भकः‡।

(१०) क्षुल्लकः। क्षुधं लाति। ‘आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)’। स्वार्थे कः। ‘क्षुधं लाति क्षुल्लकः’—इति क्षीरस्वामी। “नमो महद्भ्यः क्षुल्लकेभ्यश्च क्षुल्लका शिपिविष्टका (? §)”—इति निगमः॥

(११) अल्पः। ‘अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु’। ‘अलितलिशीङ्-

---

* निरु० ५, २।

† प० २९। निरु० ३, २०।

‡ प० २९। निरु० ३, २०; ४, १५। “महद्भ्यो अर्भकेभ्यश्च वो नमः (य० वा० सं० १६,२६)”—इति निगमः॥

§ अथ० सं० २, ४, २२, ५ द्रष्टव्यः।

हृपाभ्यः पः'*—इति पः। "अस्या एनं पशवो मूञ्जन्त उपतिष्ठेरन् (?)"—इति निगमः॥

इत्येकादश ह्रस्वनामानि॥ २॥

महत्(१)। ब्रध्नः(२)। ऋष्वः(३)। बृहत्(४)। उक्षितः(५)। तवसः(६)। तविषः(७)। महिषः(८)। अभ्वः(९)। ऋभुक्षाः(१०)। उक्षाः(११)। विहायाः(१२)। यह्वः(१३)। ववक्षिथः(१४)। विवक्षसे(१५)। अम्भृणः(१६)। माहिनः(१७)। गभीरः(१८)। ककुहः(१९)। रभसः(२०)। व्राधन्(२१)। विरप्शी(२२)। अद्भुतम्(२३)। बर्हिष्ठः(२४)। बर्हिषदिति(२५) पञ्चविंशतिर्महन्नामानि† ॥ ३॥

(१) महत्‡। 'मानेनान्यान् जहातीति शाकपूणि मंहनीयो भवतीति वा (निरु० ३,१३)'—इति भाष्यम्। 'मानेन स्वगुणेन परिमाणेन अन्यान्, यदपेक्ष्य तस्य महत्त्वं, तान् जहाति अतिक्रामति

---

* नैतत् कौमुद्यां दृश्यते। तत्र तु 'पानीविषिभ्यः पः (उ० ३, २१)'—इति।

(१) "मह्वः" ग. C. D. F।

(४) "तुचः" ग. iid।

(१९) "ककुद्दस्विना" ग. iid।

(२१) "व्राधस्" ग. "व्राधत्" च.।

(२३) "अद्भुतः" ग. iid।

(२४) "बर्हिष्ठः" ग. iid।

(२५) "बर्हिषि" ग. iid।

† "इति महतः" ग।

‡ पु० ६, १२।

मानशब्दात् जहातेश्चेति शाकपूणिः । निर्वचनलाघवात् मंहतेः पूजा-कर्मणो वदत्याचार्यः'—इति स्कन्दस्वामी। उभयत्रापि 'वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महत् (उ० २,७८)'—इत्यति-प्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः । "म॒हस्तु॑वि॒ष्वं स्थवि॑र॒ तदा॑सीत् (ऋ०सं० ८,१,१०,१)"—इति निगमः ॥

(२) ब्रध्नः । व्याख्यातमश्वनामसु (१४९पृ०) । बध्नाति स्वगुणैः सर्वान् वेतनदानेन भृत्यादीन् । "यु॒ञ्जन्ति॑ ब्र॒ध्नम॑रु॒षं चर॑न्त॒म् (ऋ०सं० १,१,११,१)"—इति निगमः ॥

(३) ऋष्वः* । 'ऋष गतौ (तु० प०)' । 'सर्वनिघृष्व (उ० १, १५१)'—इति वन्-प्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते । गम्यते हि महान् सर्वैः गतो वा भूमिम् । इमावर्थौ गत्यर्थेषु बोद्धव्यौ । 'ऋषिर्दर्शनात् (निरु० २,११)'—इति भाष्यादपि दर्शनार्थः । दर्शनीयो हि महान् "ऋ॒ष्वात॑ इन्द्र॒ स्थवि॑रस्य बा॒हू (ऋ०सं० ४,७,३१,३)"—इति निगमः ॥

(४) बृहत्† । 'बृहि वृद्धौ (भ्वा० प०)' । 'वर्त्तमाने पृषद्बृहत् (उ० २,७८)'—इति निपातनम् । परिवृद्धं भवति हि महत्त्वं, वर्द्धतेऽस्मिन्नैश्वर्यादि, वर्द्धतेऽनेन समाश्रितः । वृद्ध्यर्थश्चैवमर्थो बोद्धव्यः । "बृ॒हद्व॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ (ऋ०सं० २,५,१९,६)"—"उ॒रो ऋ॒ष्वस्य॑ बृ॒हतः॑ (ऋ०सं० १,२,१७,४)"—इति निगमौ । उरोर्ऋष्वस्येत्यत्र 'ऋष्वस्य महन्नाम, बलवतः, बृहतः एतदपि महन्नामैव ।

* निरु० ७, ६ ।

† प० ३० । निरु० १, ७; २. २५; ५, १९; ८, ११, ९, ८; २९; 'बृहती' ७, १२; "बृहद्दिवः" ११, ४९ ।

वेगसम्बन्धेन न च पुनरुक्तिः। महतः वेगेन शीघ्रस्येत्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(५) उक्षितः। 'उक्षतिर्वृद्ध्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी। निष्ठाया मिड़ागमः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) तवसः*। तवतिर्वृद्ध्यर्थः। 'अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभिनपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् (उ० ३,११३)'। "रजस्तुरं तवसं मारुतं गणम् (ऋ० सं० १,५,८,२)"—"तन्वा गृणामि तवसमतव्यान् (ऋ० सं० ५,६,२५,५)"—इति निगमौ ॥

(७) तविषः†। तवतेरेव। 'तवेर्णिद्वा (उ० १,४८)'—इति टिषच्-प्रत्ययः। "सानु गिरीणां तविषेभिरूर्मिभिः (ऋ० सं० ४,८,३०,२)"—इति निगमः ॥

(८) महिषः‡। महतेः 'अविमह्योष्टिषच् (उ० १,४५)'। महद्-दर्थः। यद्वा; महतेः क्विप्, सप्तम्येकवचनम्; सदेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति ड-प्रत्ययः; 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६,३,१४)'—इति अलुक्; 'सुषामादिषु च (८,३,९८)'—इति षत्वम्। महि महति स्थाने सीदन्नास्ते महिषः। "महिषासो मायिनश्चित्रभानवः (ऋ० सं० १,५,७,२)"—इति निगमः ॥

(९) अभ्वः§। व्याख्यातमुदकनामसु (८९ पृ०)। आ समन्तात्

---

* निरु० ५,९।

† निघ० २,२४।

‡ निरु० ७,२६।

§ पु० १,१०।

भवतीति कीर्त्तिमत्त्वात्। यद्वा; भवतेः सत्तार्थात् प्राप्त्यर्थाद्वा नञ्-पूर्वात् 'नञि भुवोऽडित्'—इति क्वन्-प्रत्ययः। न भवत्यनेनोपद्रवोऽस्मिन्निति वा न प्राप्यते लोकैः। "न ये वातस्य प्र मिनन्त्यभ्वम् (ऋ०सं०१,२,१४,१)"—"आ घो नौ अभ्वु ईषते (ऋ०सं१,३,१९,३)"—इति निगमौ॥

(१०) ऋभुक्षाः*। 'ऋ गतौ (भ्वा०प०)'। 'अर्त्तेर्भुक्षिनक्'—इति भुक्षिनक्-प्रत्ययः। 'पथिमथ्यृभुक्षामात् (७,१,८५)', 'इतोऽत् सर्वनामस्थाने (७,१,८६)'। उरु विस्तीर्णं भाति, ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा भाति भवति वा, ऋभुः। मेधावी महत् स्थानं वा। उरुशब्दादुपपदाद् भातेर्भवतेर्वा 'मृगय्वादयश्च (उ०१,३६)'—इति कु-प्रत्ययः। पूर्वपदस्य उवर्णटिलोपः सम्प्रसारणञ्च निपात्यते। क्षयतेरैश्वर्यकर्मणः क्षियतेर्वा 'वृतेश्छन्दसि (उ०४,१३६)'—इति बाहुलकादिनि टिलोपश्च। ऋभूणां क्षयति ईष्टे, ऋभौ महति स्थाने निवसति वा। "त्वमृभुक्षानर्य॑स्त्वं षाट् (ऋ०सं०१,५,४,३)"—इति निगमः॥

(११) उक्षा†। उक्षतेर्वृद्ध्यर्थात् 'श्वन्नुक्षन्पूषन् (उ०१,१५५)'—इति कन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१२) विहायाः‡। 'वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि (उ०४,२१५)'—इति जहातेर्जिहीते र्वा बाहुलकात् षुगभावेऽपि युगागमोनिपात्यते।

---

* निरु० ९, ३।

† निरु० १२, ९।

‡ निरु० ४, २५; १०, २३।

ह्रुष्णादुर्दस्यादर्था इविह्वायाः (ऋ० सं० २,१,४,१)"—इति निगमः॥

(१३) यक्षः*। यजतेः 'शेवयक्षजिह्वाग्रीवाप्वामीवा (उ०१, १५२)'—इति वन्-प्रत्ययो जकारस्य हकारश्च निपात्यते। यजते देवपूजादिकं करोति। यद्वा; 'यसु प्रयत्ने (दि० प०)'; 'यसेश्च' —इति क्सन्-प्रत्ययः'—इति भोजदेवः। यस्यति प्रयत्यते शत्रुवाञ्जयादौ। 'यक्ष इति महतो नामधेयम्; यातश्च हूतश्च भवति'—इति (निरु० ८,८) भाष्ये 'यातश्चासावाहूनश्च वार्थिभिः, हूतश्चासौ शरणार्थिभिः; द्विधातुजत्वं दर्शितम्'-इति स्कन्दस्वामी। ततोऽत्र यातेर्ह्वयतेश्च 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति बाहुलकात् भूते क-प्रत्ययो ह्वयतेः सम्प्रसारणाभावश्च। "प्र वो यक्षं पुरूणाम् (ऋ० सं० १,३,८,१)—इति निगमः॥

(१४) ववक्षिथ†। (१५) विवक्षसे§। 'तत्र ववक्षिथ विवक्षस इत्येते (निरु० ३,१३)'—इत्यादिभाष्ये अनयोराख्यातयोर्महन्नामसु पठनीयत्वं महद्वाचकत्वं चोपपादितं स्कन्दस्वामिना। ववक्षियेत्यत्र 'सन्यतः (८,४,७९)"—इतीत्वाभावः, एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम्, चकारात् परस्याकारस्येत्वञ्च व्यत्ययेन। "अति विश्वं ववक्षिथ (ऋ० सं० १,६,१,५)"—"शीरं पावकशोचिषं विवक्षसे (ऋ० सं० ७,७, ४,१)"—इति निगमौ॥

(१६) अभ्भृणः। अमतेः क्विप्। बिभर्तेः 'इणसिञ्जिदि (उ० ३,२)'—इत्यादिना बाहुलकात् न-प्रत्ययः। "पिशङ्गभृष्टिमम्भृ-

---

* पृ० १, १२।

†, § निरु० ३, १३।

णम् (ऋ० सं० २,१,२२,५)"—इत्यत्र 'अम्भृणस्य महतः फलस्य हेतुभूता'—इति स्कन्दस्वामी॥

(१७) माहिनः। महतेः। 'महेरिनण् च (उ० २,५३)'—इति इनण्-प्रत्ययः। "प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय (ऋ० सं० १,४,२७,१)"—इति निगमः॥

(१८) गभीरः*। वाङ्नामसु व्याख्यातम् (७८पृ०)। प्रतिष्ठितामहति स्थाने लिप्यन्ते। "उरुव्यचा वरिमता गभीरम् (ऋ० सं० १,७,२६,२)"—इति निगमः॥

(१९) ककुहः। 'कक्कु महने'। 'ककेरुहः'—इति उह-प्रत्ययः। महते अभि भवति शत्रून्, महते क्षमतेऽपराधान् वा। "वृच्यन्ते वां ककुहासः (ऋ० सं० १,३,३३,३)"—इति निगमः। 'ककुहः इति महन्नाम'—इति स्कन्दस्वामी॥

(२०) रभसः†। 'रभ राभस्ये (भू० आ०)'। 'अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपर्तिपनिपणिमहिभ्योऽसच् (उ० ३,११३)'। रभते महान्ति कर्माणि, संरभ्ये वा शत्रुषु। "अधैन वृका रभसासो अद्युः (ऋ० सं० ८,५,३,४)"—इति निगमः॥

(२१) व्राधत्। व्रन्धातेः 'सश्चत्तृम्पद्वेहदित्यादयः (उ० २,७९)'—इतीति-प्रत्ययः आ आगमस्य निपात्यते। "स व्राधतो नहुषो दंसुजूतः (ऋ० सं० २,१,२,४)"—इति निगमः॥

---

* पु० १,११।

† "आरभम्" निरु० १२,२२।

(२२) विरप्शी*। 'रप लप व्यक्तायां वाचि (भ्वा० प०)' वि-पूर्वः। 'रपेस्तुक्रम्यभिकुभ्योशग्'—इति बाहुलकात् शक्। विविधं रपतीति विरप्शाः स्तोतारः, तेऽस्य सन्ति इति विरप्शी। यद्वा; विविधं रपणं विरपणं तदस्यास्ति वा। महि महः इत्यसुन्नन्तपाठस्य। विर्प्शी गोमती मही (ऋ० सं० १,१,१६,३)"—इत्यादीकारान्तोपादानं सन्देहनिवृत्त्यर्थम्। "क्रत्वे अपिबो विरप्शीन् (ऋ० सं० ४, ७,१२,२)"—"विरप्शिने वज्रिणे शन्तमानि (ऋ० सं० ४,७,४, १)"—इति निगमौ।

(२३) अद्भुतम्†। 'भू सत्तायाम् (भ्वा० प०)'। 'अदि भुवो-डुतच् (उ० ५,१)'। 'अदित्याश्चर्यार्थोऽव्ययम्'—इति क्षीरस्वामी। तत्र सम्पूर्वाद् बिभर्त्तेर्वा बाहुलकात् डुतन्-प्रत्यये समोऽभावश्च। सम्यक् पोषितो धनादिभिः, सम्यक् बिभर्त्त्याश्रितेनेति वा। "सदसस्पतिमद्भुतम् (ऋ० सं० १,१,३५,१)"—"वषट्कृतस्याद्भुतस्य दस्रा (ऋ० सं० १,२,२२,४)"—इत्यत्र 'महन्नामाद्युदात्तः स्यादत्राश्चर्यभूतेऽन्तोदात्तः स्वरः'—इति माधवः। "तन्न स्तुरीपमद्भुतम् (ऋ० सं० २,२,११,४)"—इति निगमः॥

(२४) बंहिष्ठः। 'बहि महि वृद्धौ (भ्वा० आ०)'। लंघिबंह्योर्नलोपश्च (उ० १,२८)'—इति बहुपदम्; तत इष्ठन्-प्रत्ययः। 'बंहते र्बहुलं मत्वर्थीयः'—इति क्षीरस्वामी। अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः। 'प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुल (६,४,१५७)'—इत्यादिना बंहादेशः।

---

* निरु० ६, २२।

† निरु० १, ६; ६, २१।

यद्वा; 'निचुलवञ्जुलवकुलतूलपृथुलस्थूलविसस्थूलादयः'—इति बंहेरुलच्प्रत्ययो नलोपश्च निपात्यते। अन्यत् पूर्ववत्। "यद्वंहिष्ठं नातिविधेसुदानू (ऋ॰ सं॰ ४,४,३१,३)"—इति निगमः॥

(२५) बर्हिषत्*। 'बृह बृहि वृद्धौ (भू॰ प॰)'। 'बृंहेर्नलोपश्च (उ॰ २,१०२)'—इति इसि-प्रत्ययः। बर्हिः-शब्द उपपदे सतः 'सत्सूद्विष (३,२,६१)'—इत्यादिना क्विप्। पृषोदरादित्वाद्बर्हिषः सकारलोपः। सुषामादित्वात् (८,३,९८) षत्वम्। यद्वा; 'अनिते (८,३,१९)'—इति। 'सर्वधातुभ्यः (उ॰ ४,११४)'—इति इन्। अन्यत् पूर्ववत्। परिवृद्धे स्थाने स्यादति हि महान्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

॥ इति पञ्चविंशतिर्महन्नामानि॥ ३॥

गयः(१)। कृदरः(२)। गर्त्तः(३)। हर्म्यम्(४)। अस्तम्(५)। पस्त्यम्(६)। दुरोणे(७)। नीळम्(८)। दुर्य्याः(९)। स्वसराणि(१०)। अमा(११)। दमे(१२)। कृत्तिः(१३)। योनिः(१४)। सद्म(१५)। शरणम्(१६)। वरूथम्(१७)। छर्दिः(१८)। छदिः(१९)। छाया(२०)। शर्म्म(२१)। अज्मेति(२२) द्वाविंशतिर्गृहनामानि†॥ ४॥

---

* "बर्हिः" पृ॰ १, २।

(४) इतोऽनन्तरमित्थैव "नीरम् (८)"—इति C. D. F।

(६) "ऋस्त्यम्" iid.

(७) "दुरोणं" A।

(१५) इत्थैव "शर्म"—इति ग. C. D. F।

(२१) "वर्म्म"—इति ग. iid.

† "इति गृहाणाम्" ग।

(१) गयः* । व्याख्यातमपत्यनामसु (१७४पृ०)। गम्यते वासाय, गच्छत्यनेन सुखम्। गत्यर्थेष्वेवमर्थो बोद्धव्यः। गीयते स्तूयते स्वास्थ्यातिशयेन, अवन्त्यस्मिन् स्थिता देवा इति च। "अरं-कृद्दाशुषे गयंम् (ऋ० सं० १,९,२१,२)"—इति निगमः॥

(२) कृदरः† । 'कृती छेदने (तु० रु० प०)'। 'कृदरादयश्च (उ० ५,४४)'—इति अरन्-प्रत्ययो गुणाभावश्च तकारस्य दकारश्च निपात्यते। कृत्यते छिद्यतेऽनेन क्लेशः, परिच्छिन्नं वा सुशास्त्रमर्यादया। यद्वा; 'दृङ् आदरे (तु० आ०)'। 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३,३,५८)'—इत्यप्। कृतोादर आदरोऽत्र कृत-दरः। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) त-शब्दलोपः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३) गर्त्तः‡। 'गॄ शब्दे (क्र्या० प०)' स्तुतिकर्मा वा। 'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् (उ० ३,८३)'—इति तन्-प्रत्ययः। शब्द्यते तस्मिन् स्तूयते वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४) हर्म्यम्। 'हृञ् हरणे (भ्वा० उ०)'। 'मध्यविध्यशिक्य (?)'—इति क्यन्-प्रत्ययो मुडागमो गुणश्च निपात्यते। हरति अनुह्रियते आह्रियतेऽत्र धान्यादि। यद्वा; 'अम द्रम हम्म मीमृ गतौ (भ्वा० प०)'। अघ्न्यादित्वाद् (उ० ४,१०८) यक्-प्रत्ययः। "मन्योरियाय हर्म्येषु तस्थौ (ऋ० सं० ८,३,४,४)"—इति निगमः॥

---

* पु० २, २।

† प० ३, २९ निरु० ३, २०।

‡ निरु० ३, ५।

(५) अस्तम्*। 'अस् भुवि (अदा० प०)', 'अस गतिदीप्त्यादानेषु (भू० उ०)', 'असु क्षेपणे (दि० प०)'। 'हसिमृग्रिण्वामि (उ० ३, ८३)'–इति बाहुलकात् तन्। द्वितीयैकवचनं भवत्यङ्गनसुखं दीप्यते हि तत्। आदीयते स्वीक्रियते वा तदर्थिभिः, क्षियन्तेऽस्मिन् पदार्थाः इति वा। "अस्तं न गावो नक्षन्त इद्धम् (ऋ० सं० १ ५, १०,५)"–इति निगमः। "तमग्निमस्ते वसवो न्यृण्वन् (ऋ० सं० ५,१,२ ३,२)"–इति च॥

(६) पस्त्यम्†। 'मध्यविध्य (?)'–इत्यादिनौणादिकः क्यच्, नुगागमस्य निपात्यते। पसन्त्यस्मिन्। यद्वा; 'पत्लृ गतौ (भू० प०)'। निपातनात् सकार उपजनः। 'पस्त्या पसेः सङ्गत्यर्थे वा'–इति माधवः। "वरुणः पस्त्या३स्वा (ऋ० सं० १,२,१७,५)"–"प्रप्र दाश्वान् पस्त्याभिरस्थित (ऋ० सं० १,३,२१,२)"–इति निगमौ। 'पस्त्यमिति गृहनाम। अजादित्वात् (४,१,४) टाप्'–इति स्कन्द-स्वामी॥

(७) दुरोणं‡। 'राज्ञासास्ना'-इत्यादि-भोजसूत्रे आदिग्रहणात् दुरोणादयः'–इति वृत्तिः। दुःपूर्वात् अवतेर्नकि रुटि गुणः। 'दुरोण इति गृहनाम। दुःखाभवन्ति दुस्तर्पाः (निरु० ४,५)'-इति भाष्ये दुःशब्द-पूर्वस्यावते रक्षणार्थस्य तर्पणार्थस्य वा ल्युटि छान्दसत्वात् सम्प्र-सारणम्, आद्गुणश्च। गृहादयो दुःखाभवन्ति दुस्तर्पा इति पर्यायेणास्या-र्थकथनम्'-इति स्कन्दस्वामी। "जुष्टोदमूना अतिथिर्दुरोणे(ऋ० सं० ३,

---

* निरु० १२, २८।

† "पस" निरु० ५, ६१।

‡ निरु० ४, ५ ; ८, ५।

८,१८,५)"—"मध्ये निषत्तोरणो दुरोणे (ऋ०सं०१,५,१३,२)"—इति निगमौ ॥

(८) नीळम्। 'व्याडक्रोडकुहोडादयः'—इति उडच् प्रत्ययः, प्रत्ययादेर्लोपोगुणाभावश्च निपात्यते। नीयन्तेऽत्र पदार्थाः, नयति सुखनिःश्वसनमिति वा। "आ यो मह: शूरः सनादनीळः (ऋ० सं० ८,१,१७,१)"—इति निगमः।

(९) दुर्याः*। 'दुर्वी हिंसार्थो (भ्रू०प०)'। 'अघ्न्यादित्वाद् यत्प्रत्यये वकार-लोपे दीर्घाभावश्च निपात्यते। हिंसन्ति मीनाति हि तं दुःखम्। यद्वा; दुःशब्दपूर्वात् यातेः 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८,वा०२)'—इति कः। 'दुःखेन प्राप्यन्ते, दुरः गृहद्वाराणि अर्हन्तीति वा दुर्या गृहा उच्यन्ते'—इत्युवटः। "अवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान् (ऋ०सं०१,६,२२,४)"—इति निगमः॥

(१०) स्वसराणि†। व्याख्यातमहर्नामसु (५६पृ०)। स्वेन स्वननेन स्त्रियते प्राप्यते रवैर्गृहवतोज्ञातिभिः श्रियते, सुष्ठु अस्यन्ते वास्मिन् पदार्थाः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(११) अमा‡। 'अम गतिभक्षशब्देषु (भ्रू०प०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३,११८)'। गम्यन्तेऽस्मिन् भक्ष्यन्ते शब्द्यन्ते वा। यद्वा; निपातोऽयम्। "अमात्यम् (ऋ०सं०५,२,२०,१)"—इत्यत्र, उवटः—'अमा गृहवचनः सहवचनो वा।

---

* पृ० १ १०।

† पृ० १,९।

‡ निरु० ५, १; ११, ४६।

अव्ययात् त्यप् तत्र भव इत्यर्थे। गृहे सत्याक्ता भवति अमात्यः"—इति। "सा नो अमा सो अरणे नि पातु (ऋ०सं० ८,२,५,७)"—"अमा सते वहसि भूरिवामम् (ऋ०सं० २,१,९,२)"—"अमाजूरिव पित्रोः सचासती (ऋ०सं० २,६,२०,२)"—इति निगमाः॥

(१२) दमे*। 'दम उपशमने (दि०प०)'। घञ्। 'नोदात्तोपदेशस्य (७,३,३४)'—इति वृद्धि-प्रतिषेधः। शाम्यतेऽनेन शीतादि, दान्तः क्लेशः। "वर्द्धमानं स्वे दमे (ऋ०सं० १,१,२,३)"—"हस्कर्त्तारं दमेदमे (ऋ०सं० ३,५,६,३)"—इति निगमौ॥

(१३) कृत्तिः†। 'कृती छेदने (तु०रु०प०)'। क्तिन्। कृदरवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१४) योनिः‡। व्याख्यातमुदकनामसु (१२१पृ०)। मिश्र्यतेऽनेन सुखम्, पृथग्भूयन्तेऽनेनानिष्टा इति, परीवीतो वा प्राकारादिना जायेव। "जायेव योनावरं विश्वस्मै (ऋ०सं० १,५,१०,३)"—इति निगमः॥

(१५) सद्म§। सदेर्मनिन्। सीदत्यस्मिन्। "सद्मेव धीराः सम्माय चक्रुः (ऋ०सं०१,५,११,५)"—इति निगमः। 'सद्म गृहनाम'—इति स्कन्दस्वामी॥

"वर्म" इति केचित् पठन्ति। वृणोतेर्मन्। व्रियते तेन, सम्भज्यते वा गृहिभिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

* निरु० ४, ४।

† पृ० ४, २। निरु० ५, २२।

‡ पृ० १, १२।

§ पृ० १, १२।

(१६) शरणम् । शृणातेः 'युच् बहुलम् (उ० २,७४)'—इति युच् । शृणाति शीतादि-क्लेशम्, रक्षितवान् वा क्लेशेभ्यः 'शरिः प्राप्त्यर्थः'—इति माधवः । प्राप्यते हि तत् । "तोदस्येव शरण आ महस्य (ऋ० सं० २,२,१८,१)"—इति निगमः ॥

(१७) वरूथम् । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)' । 'जॄवृञ्भ्यामूथन् (उ० २,५)' । वर्मवदर्थः । "भवा वरूथं गृणते विभावो (ऋ० सं० १,४,२४,४)"—इति निगमः ॥

(१८) छर्दिः । 'छर्द सन्दीपने (चु० प०)' । 'अर्चिशुचि-हुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः (उ० २,१०१)' । सन्दीप्यते शालया । "प्रणो यच्छतादवृकं पृथु छर्दिः (ऋ० सं० १,४,५,५)"—"वरूथ मस्तियच्छर्दिः (ऋ० सं० ६,४,५२,१)"—इति निगमौ ॥

(१९) छदिः । 'छद अपवारणे (चु० उ०)' । णिच् । पूर्ववदिस् । 'छादेर्घे द्व्युपसर्गस्य (६,४,९६)' । 'इस्मन्त्रन्क्विषु च (६,४,९७)'—इति ह्रस्वः । णि-लोपः । छाद्यते हि तत् । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(२०) छाया । 'छो छेदने (दि० प०)' । माछाससिसूभ्यो यः । वृत्तिवदर्थः । छायाकरत्वाद्वा छाया । "यस्य छायामृतम् (ऋ० सं० ८,७,३,२)"—इति निगमः ॥

(२१) शर्म† । शृणातेः शरेः श्रयतेर्वा मन् । श्रयतेर्बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । श्रीयते हि तत् । अन्यत्र शरणवदर्थः । "स्वामे-

* य० वा० सं० ५, २८. "इन्द्रस्य छदिरसि"—इति निगमः ।

† प० ६ । निरु० ९, १९; २२; १२, ४५ ।

दिन्द्रस्य शर्मणि (ऋ० सं० १,१,८,१)”—“त्रिधातु शर्म वहतं शुभस्पती (ऋ० सं० १,३,४,६)”—इति निगमौ ॥

(२२) अज्म*। अजेः ‘अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षु (उ० १,१३७)’—इत्यादिना बाहुलकात् मन्। अस्तवदर्थः। “येषामज्मेषु पृथिवी (ऋ० सं० १,३,१३,३)”—इति निगमः ॥

॥ इति द्वाविंशतिर्गृहनामानि ॥ ४ ॥

इरज्यति(१)। विधेम(२)। सपर्यति(३)। नमस्यति(४)। दुवस्यति(५)। ऋध्नोति(६)। ऋणद्धि(७)। ऋच्छति(८)। सपति(९)। विवासतीति(१०) दश परिचरणकर्म्माणः† ॥ ५ ॥

(१) इरज्यति‡। ‘इरज् ईर्ष्यायाम्’ कण्ड्वादिः, गतिकर्मसु। अनेकार्थत्वात् इत्यादि यदुक्तं तस्मिन्नध्याये सर्वत्र धातुषु तद्बोद्धव्यम् ॥

(२) विधेम§। ‘विध विधाने’ तुदादिः। लिङुत्तमपुरुषबहुवचनम्। “यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः (ऋ० सं० २,७,२४,२)”—“हविष्मन्तो विधेम ते (ऋ० सं० १,३,८,२)”—“होतेव सद्म विधतो वि तारीत् (ऋ० सं० १,५,१९,१)”—इति निगमः ॥

---

* पु० २, १७।

(१) “इरध्यति” ग. C. D. F।

(९) “भ्रवति” ग. iid।

† “इति परिचरणकर्म्माणः” ग।

० २,

निरु० १०, २२।

(३) सपर्यति*। 'सपर पूजायाम्' कण्ड्वादिः। "दूतं देव सपर्यति (ऋ०सं० १,१,२ ३,२)"—इति निगमः॥

(४) नमस्यति। 'नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् (३,१,१ ६)'। नमसः सञ्ज्ञायाम्। नमः करोति। "इन्द्रं नमस्यन्नुपमेभिरर्कैः (ऋ०सं० १,३,१,२)"—"यं नमस्यन्ति कृष्टयः (ऋ०सं० १,३,११,४)"—इति निगमौ॥

(५) दुवस्यति†। 'दुवस् परिचरणे, परितापे च' कण्ड्वादिः। "दुवस्यन्ति स्वसारो अह्रयाणम् (ऋ०सं० १,५,२,२)"—इति निगमः॥

(६) ऋध्नोति‡। "ऋधु वृद्धौ" स्वादिः। अतएव "आ ऋध्नोति हविष्कृतिम् (ऋ०सं० १,१,३५,३)"—इति निगमः॥

(७) ऋणद्धि§। व्यत्ययेन श्नम्॥

(८) ऋच्छति¶। 'ऋछ गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु' (तु०प०)॥

(९) सपति‖। 'षप समवाये (भू०प०)' "अविद्वांसो विदुष्टरं सपेम (ऋ०सं० ४,५,१८,५)"—इति निगमः॥

(१०) विवासति**। नैरुक्तधातुः। 'वि-पूर्वात् वसेर्णिच्। 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इति अपि आर्द्धधातुकत्वात् णि-

* निरु० ११, ९।

† निरु० १०, २०।

‡,§ निरु० २, ६; ८, ६।

¶ निरु० ९, ४।

‖ प० १४। निरु० ५, १६।

** निरु० २, २४. ११, २२।

लोपः'—भट्टभास्करमिश्रः । "हविष्मां॑ आविवासति (ऋ०सं०१, १,२ ३,३)"—इति निगमः ॥

॥ इति दश परिचरणकर्माणः ॥ ५ ॥

शिम्बाता(१) । शतरा(२) । शातपन्ता(३) । शर्म(४) । स्यूमकम्(५) । शेवृधम्(६) । मयः(७) । सुग्म्यम्(८) । सुदिनम्(९) । शूषम्(१०) । शुनम्(११) । शग्मम्(१२) । भेषजम्(१३) । जलाशम्(१४) । स्योनम्(१५) । सुम्नम्(१६) । शेवम्(१७) । शिवम्(१८) । शम्(१९) । कमिति(२०) विंशतिः सुखनामानि* ॥ ६ ॥

(१) शिम्बाता । 'शिङ् निशाने (स्वा०उ०)' । 'निम्बबिम्बशिम्बह्मिम्बडिम्बस्तम्बसम्बादयः'—इति शिनोतेर्व-प्रत्ययो मुम् निपात्यते । अततेर्घञ् । दुःखानि तनूकुर्वत् प्रार्थ्यते† ॥

---

(४) "शिल्गुः"—इत्येव कातिरिक्तसर्वेषु, पाठान्तरतया देवराजेनापि स्वीकृतम् । इतोऽनन्तरमेव "शेवृधम्(६)" ग. ।

(५) "स्यूम । कम्"—इति द्विपदमिदम् ग. ।

(११) "इतोऽनन्तरमेव "शम्(१९)"—इति ग. C. D. F. ।

(१२) इदन्तु पदमुपान्त्यम्(१९) ग । "शग्मम्"—इति iib ।

(१६) "नास्त्येवैतत्" ग ।

(२०) "कत्" ग. iid ।

* "इति सुखस्य" ग ।

† "वंसगेव पूषर्या शिम्बाता "(ऋ० सं० ८, ६,१, ५)"—इति निगमः ।

(२) शतरा*। शतं बहु, अनेकमिन्द्रियप्रसादादि राति ददाति 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)' ॥

(३) शातपन्ता । 'शो तनूकरणे (दि०प०)' निष्ठा । पततेः 'हसिमृग्रिण्वामि० (उ० ३,८३)'—इति बाहुलकात् तन्। शातेन दुःखानां तनूकरणेन पत्यते स्तूयते । त्रिष्वपि द्विवचनस्याकारः । मित्रेव॑ ऋ॒तता श॒तरा॒ शात॑पन्ता (ऋ०सं०८,६,१,५)"—इति निगमः ॥

(४) शर्म॑ । व्याख्यातं गृहनामसु (३११पृ०) "ता नो॑ देवीः सुह॒वाः शर्म॑ यच्छत (ऋ०सं०४,२,२८,७)"—इति निगमः॥ अस्य स्थाने "शिल्गुः"—इति केचित् पठन्ति । 'शल गतौ (भू०प०)' । 'वलिफल्योर्गुक् च (?‡)'—इति कु-प्रत्ययो बाहुलकादकारस्येकारः । गम्यते पुण्यवद्भिः, गच्छत्यनेन तृप्तिम्, गच्छति वान्यमनित्यत्वात् । एवमर्था गत्यर्थेषु बोद्धव्याः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) स्यूमकम्। 'षिवु तन्तुसन्ताने (दि०प०)'। 'अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्' ... 'अविसिविसिशुषिभ्यः कित् (उ० १,१४१)'—इति मन् प्रत्ययः। 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च (६,४,१९)', यणादेशः, स्वार्थे कः। स्यूतं पुण्यवति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) शेवृधम् । शे-शब्दे उपपदे वृधेः इगुपधलक्षणः कः । * * *। शेवस्य वर्द्धयितृ शेवृधम्। पृषोदरादित्वादुभयत्र रूप-

* अनुपदमेवोदाहरिष्यमाणनिगमोऽस्यापि भवितुमर्हति ।

† पु० ४ ।

‡ कौमुदीपाठस्त्वेवम्—"फलिपाटिनमिमनिज्यां गुक् पाटिनाकिधतश्च (उ०१, १८)"—इति।

सिद्धिः। "स श्रेष्ठमधि धाद्युम्नमस्मे (ऋ० सं० १,४,१८,६)"—इति निगमः॥

(७) मयः। 'मिञ् हिंसायाम् (स्वा० उ०)'। असुन्। हिनस्ति दुःखम्। "मयः कृणोषि प्रय आ च सूरये (ऋ० सं० १,२, ३३,२)"—इति निगमः॥

(८) सुम्नम्। सुपूर्वात् गमेः अघ्न्यादित्वात् यत् प्रत्यय उपधालोपश्च। "उषा ददातु सुम्न्यम् (ऋ० सं० १,४,५,३)"—"आ सुम्न्याय सुम्न्यम् प्राता (ऋ० सं० ६,२,७,५)"—इति निगमौ॥

(९) सुदिनम्। व्याख्यातमहर्नामसु (५७पृ०); अत्र सुपूर्वम्। सुष्ठु द्यति दुःखम्, खण्ड्यते वा भाग्यविपर्ययेण। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१०) शूषम्*। व्याख्यातं बलनामसु (२१८पृ०)। शुष्यत्यनेन दुःखम्, प्रियावहश्च सुखम्। "सास्माकेभिरेतरी न शूषैः (ऋ० सं० ४,५,१४,४)"—इति निगमः॥

(११) शुनम्†। 'शुन गतौ (तु० प०)'। 'गेहे कः (३,१, १४४)'—इति बाहुलकात् कः। "शुनं नः फाला विकृषन्तु भूमिम् (ऋ० सं० ३,८,९,८)"—"शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रम् (ऋ० सं० ३,२,४,७)"—इति निगमौ॥

(१२) शग्मम्‡। शं-शब्दे उपपदे गमेः 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति कः। गमहनेत्युपधालोपः (६,४,९८)। पृषोदरादित्वात्

---

* पृ० २, ९।

† "शुनः" निरु० ९, ४।

‡ निरु० २, ४।

शमो म-लोपः। सुखं गम्यतेऽनेन दुःखनादिशमनेन वा। यद्वा; शक्नेः 'युजिरुचितिजां कुश्च* (उ० १,१४३)'—इति बाहुलकात् मक्-प्रत्ययः, ककारस्य गकारश्च। शक्नोति तृप्तिं जनयितुम्। "वास्तोष्पते शग्मया संसदा ते (ऋ० सं० ५,४,२१,३)"—इति निगमः॥

(१३) भेषजम्†। (१४) जलाषम्‡। व्याख्याते उदकनामसु (१११पृ०) भिषज्यतिरत्र सुखनार्थः। "हृद्रं जलाषभेषजम् (ऋ० सं० १,३,२६,४)"—इति निगमः॥ 'जलाषजं सुखादोषधम्'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

(१५) स्योनम्§। 'षिवु तन्तुसन्ताने (दि० प०)'। 'सिवेष्टेर्यूट् च (उ० ३,८)'—इति न-प्रत्यये गुणः। सूत्रवदर्थः। स्योन मिति सुख-नाम, स्यतेरवस्यन्त्येतत्'—इति (निरु० ८,९) भाष्ये 'स्यतेः सेवतेश्च स्योनम्'—इति व्याख्यातं स्कन्दस्वामिना। तत्र बाहुलकान्न-प्रत्यये टेर्यूट्। "देवेभ्यो अदितये स्योनम् (ऋ० सं० ८,६,८,४)"—"स्योना पृथिवि भव (ऋ० सं० १,२,६,५)"—इति च निगमौ॥

(१६) सुम्नम्‖। 'राम्नासाम्नासुम्नद्युम्ननिम्नेति भोजसूत्रम्। शोभनेन कर्मणा मीयते निमीयते, सुष्ठु मीयते परिच्छिद्यते भागेनेति वा। "कं वः सुम्ना नव्यांसि (ऋ० सं० १,३,१५,३)"—"सुम्नाय वर्त्तयामसि (ऋ० सं० ६,४,५५,१)"—इति निगमौ॥

---

* "युजिरुचितिजां कुश्च"—इति कौ० पाठः।

† पु० १, १२।

‡ पु० १, १२।

§ निरु० ८, ९; १२. ९, ३२. १२, ८।

‖ "सुम्नावरी" पु० १, ८।

(१७) शेवम्*। (१८) शिवम्†। 'शीङ् स्वप्ने (अदा० आ०)'। 'इण्शीभ्यां वन् (उ० १,१५०)'। 'सर्वनिघृष्व (उ० १,१५१)'—इति शीङो ह्रस्वत्वं वन्-प्रत्ययोगुणाभावश्च निपात्यते। 'शेवमिति सुखनाम (निरु० १०,१७)' इत्यादिभाष्ये। शिष्यतेर्वृत्यादितावेतौ। तत्रार्थस्तु—शेषति हिनस्ति क्लेशं, शेषयति विशेषयति वा स्वाश्रयम्। "जने न शेव आहूर्यः सन् (ऋ० सं० १,५,१३,२)"—"शिवाभिर्न स्मयमानाभिरागात् (ऋ० सं० १,५,२७,२)"—इति निगमौ॥

(१९) शम्‡। निपातोऽयम्। यद्वा; शाम्यतेर्विन्। शामयितृ क्लेशानाम्। "शं ते सन्तु प्रचेतसे (ऋ० सं० १,१,१०,२)"—इति निगमः॥

(२०) कम्§। अयमपि निपातनम्। "श्रियसे कं भानुभिः सम्मिमिक्षिरे (ऋ० सं० १,६,१३,६)"—"आ वो मक्षू तनाय कम् (ऋ० सं० १,३,१९,२)"—इति निगमौ। "अद्धे कमिन्द्र चरतो वितर्तुरम् (ऋ० सं० १,७,१४,२)"—इत्यत्र 'कमिति सुखनामेदमव्ययम्'—इति हरदत्तः॥

॥ इति विंशतिः सुखनामानि ॥ ६ ॥

निर्णिक्(१)। वव्रिः(२)। वर्पः(३)। वपुः(४)। अमतिः(५)। अप्सः(६)। प्सुः(७)। अप्नः(८)। पिष्टम्(९)। पेशः(१०)। कृशनम्(११)।

---

* निरु० १०, १७।

† निरु० १०, १७।

‡ निरु० ४, २१. ११, ३०।

§ पु० १, १२।

(४) इतोऽनन्तर 'अपुः" इत्यधिकम् C. D. F।

(७) "बप्सः" ग. C. D. F।

स्मरः(१२)। अर्ज्जुनम्(१३)। ताम्रम्(१४)। अरुषम्(१५)। शिल्पम्(१६) इति षोड़श रूपनामानि* ॥ ७ ॥

(१) निर्णिक्† । 'णिजिर् शौचपोषणयोः (जु० उ०)', निशब्द-पूर्वः क्विप् । निर्णिक्तं हि तत्, पोषयति वा प्रीतिम् । "वरुणो वस्त निर्णिजम् (ऋ० सं० १,२,१८,३)"—इति निगमः ॥

(२) वव्रिः‡ । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)' । 'आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च (३,२,१७१)', द्विर्वचनम्, कित्त्वाद् गुणाभावः, यणादेशः । तद्धि स्वाश्रयमावृणोति, व्रियते वा । "विद्युद् भवन्ती प्रति वव्रिमौहत (ऋ० सं० २,३,१९,४)"—इति निगमः ॥

(३) वर्पः§ । 'वृङ् सम्भक्तौ (क्र्या० आ०)' । 'वृञ्शीङ्भ्यां रूप-स्वाङ्गयोर्युट् च (उ० ४,१९६)'—इत्यसुन् । भज्यते हि तत् । वृणोते र्वा बाहुलकादसुन् युट् च । वव्रिवदर्थः । "मा वर्पो अस्मदप गूह एतत् (ऋ० सं० ५,६,२५,६)"—इति निगमः ॥

(४) वपुः‖ । व्याख्यातमुदकनामसु (१२७पृ०) । उप्यते स्वाश्रयः "वपुर्भि राचरतो अन्यान्या (ऋ० सं० १,५,२,३)"—इति निगमः ॥

---

(१२) "मरुत्" कातिरिक्तेषु सर्वच ।

(१६) शष्यम्" ग. C. F । "शिष्यम्" D ।

* "इति रूपस्य" ग ।

† निरु० ५, १९ ।

‡ निरु० २, ९ ।

§ निरु० ५, ८ ।

‖ पृ० ९, १२ ।

(५) अमतिः* ॥

(६) अप्सः†। 'अप्सइति रूपनामाप्सातेः (निरु० ५,१३)'—इत्यादि भाष्ये स्कन्दस्वामिना अप्सशब्दो व्युत्पादितः। तत्प्रकारेण निर्वचनं प्रदर्श्यते। नञ्पूर्वात् प्सातेरसुनि बाहुलकादाकारलोपः आप्नोतेर्वा। 'वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः (उ० ३,५९)'—इति स-प्रत्ययः। * * *। "उषाहस्नेव नि रिणीते अप्सः (ऋ० सं० २,१,८,२)"—"अप्सरसः परि जज्ञे वसिष्ठः (ऋ० सं० ५,३,२४,२)"—"अप्सरसां गन्धर्वाणाम् (ऋ० सं० ८,७,२४,६)"—इति निगमाः। * * *॥

(७) प्सुः। 'स्फुर स्फुलने (तु० प०)'। 'मृगय्वादयश्च (उ० १,३६)'—इति डुन्-प्रत्ययः, सकारपकारयोः फकारस्य च व्यत्ययश्च निपात्यते। स्फुरति हि तत्। "वहन्ते अह्रुत प्सवः (ऋ० सं० ६,१,३७,२)"—"घृतप्सा इन्द्र मवाता अह्रुतप्सवः (ऋ० सं० १,४,१२,४)"—इति निगमौ॥

(८) अप्नः‡। अपत्यनामसु व्याख्यातम् (१६३पृ०)। तेन हि कृत्स्नमाश्रयं व्याप्नोति। "अभि सन्ति जम्भया ता अनप्नसः (ऋ० सं० २,६,३०,४)"—इति निगमः॥

(९) पिष्टम्§। 'पिश अवयवे (तु० प०)' 'पिस गतौ (भू० प०)"

---

* नैतद् व्याख्यातं देवराजेन, लेखकप्रमादाद्वा नोपलभ्यते।
प० ४, २। निरु० ६, १२।

† निरु० २, ५. ५, १२।

‡ पु० २, १।

§ निरु० ८, २०।

—इति क्षीरस्वामी। 'पिशेः किच्च (उ० ३,९२)'—इति क्तः, गुणाभावश्च; 'तितुत्रथ (७,२,९)'—इतीट्प्रतिषेधः। 'पिष्टितम्, अवयवशो विभक्तमित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी। 'पिश आश्लेषणार्थः'—इति माधवः। आश्लिष्यत्याश्रयम्। "पिष्टं रुक्मभिरञ्जिभिः (ऋ० सं० ४,३,१९,१)"—इति निगमः॥

(१०) कृशनम्*। (११) पेशः†। व्याख्याते हिरण्यनामसु (२०पृ०) दीप्यते हि तत्; दीप्यतेऽनेन वा तद्वान्। पेशसः पिष्टवदर्थः। कृशनस्य निगमोऽन्वेषणीयः। "पेशांमर्या अपेशसे (ऋ० सं० १,१,११,३)"—इति निगमः॥

(१२) स्परः। 'स्फुर स्फुलने (तु० प०)'। असुन्। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) सकारपकारयोर्व्यत्ययः। स्फुरति हि तत्। "महि स्परो वरुणस्य (ऋ० सं० १,३,२३,२)"—"वर्चो देव स्परस्तमम् (ऋ० सं० १,५,२३,१)"—इति निगमौ॥

केचिदत्र मरुच्छब्दं‡ पठन्ति। तद्धिरण्यनामसु व्याख्यातम् (२२पृ०)। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१३) अर्जुनम्§। व्याख्यातमुषोनामसु (५०पृ०) अर्जुनीत्यत्र। "अहश्च कृष्णमहरर्जुनञ्च (ऋ० सं० ४,५,११,१)"—इति निगमः॥

(१४) ताम्रम्। 'तमु काङ्क्षायाम् (दि० प०)'। 'अमितम्योर्दीर्घश्च (उ० २,१४)'—इति रक् प्रत्ययः। काङ्क्ष्यं हि तत्, तस्मात्

---

*, † पु० १, २।
‡ पु० १, २।
§ पु० १, ८।

ताम्रम्। "आपो दिवादा ताम्रः (?)"—इति निगमः। "असौ यस्ताम्रो अरुणे (य०वा०सं० १६,६)"—इति च॥

(१५) अरुषम्*। व्याख्यातमुषोनामसु अरुषीत्यत्र (५३पृ०)। आ रोचते। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१६) शिल्पम्†। 'शिष्लृ विशेषणे (रु०प०)'। 'खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपतल्पाः (उ० ३,२६)'—इति प-प्रत्ययः। षकारस्य लकारो बाहुलकात् गुणाभावश्च निपात्यते। विशेषयति तद्वन्तम्। "ऋक्सामयोः शिल्पे स्थः (य०वा०सं० ४,९)"—इति निगमः॥

॥ इति षोड़श रूपनामानि॥ ७॥

अस्रेमाः[१]। अनेमाः[२]। अनेद्यः[३]। अनवद्यः[४]। अनभिशस्ताः[५]। उक्थ्यः[६]। सुनीथः[७]। पाकः[८]। वामः[९]। वयुन[१०] मिति प्रशस्यस्य‡॥ ८॥

(१) अस्रेमाः। 'स्रिवु गतिशोषणयोः (प०)'; दिवादिर्नञ्पूर्वं; 'मनिन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,१४०)'—इति मनिनि बाहुलकात् आडभावः, 'लोपोव्योर्वलि (६,१,६६)'—इति वकारलोपः, गुणः। न गच्छत्यकीर्त्तिम्, अगम्यो सत्पुरुषाणाम्, न गच्छन्त्यस्माद् गुणाः।

---

* पृ० १, ८।

† पृ० २, १।

(२) नास्त्येवैतत् ग. C. D. F।

(३) इतोऽनन्तरम्—"अनिन्द्यः"—इत्यधिकम् ग. C. D. F।

(४),(५) "अनभिशस्तिः (य० वा० सं० ५, ५.)। अनवद्यः" ग. iib।

(९) "वामः" A।

‡ "इति प्रशस्यस्य" ग।

अस्नेमाणं तरणिं वीळुजम्भम् (ऋ० सं० ३,१,३४,३)"—इति निगमः ॥

(२) अनेमाः। नञ्पूर्वान्नयते र्मनिन्। नेतुमशक्योदुर्मार्गम् निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) अनेद्यः। 'णिदि कुत्सायाम् (भ्वा० उ०)', नञ्पूर्वः; आगमानित्यत्वान्नुम् न क्रियते; 'ऋहलोर्ण्यत् (३,१,१२४)', "माध्यन्दिनस्य सवनस्य वृत्रहन्ननेद्य (ऋ० सं० ६,३,१९,१)"—इति निगमः ॥

(४) अनवद्यः* ।

(५) अनभिशस्ताः। 'शसु हिंसायाम् (अदा० प०)'। * * *। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) उक्थ्यः†। 'वच परिभाषणे (अदा० प०)'। 'पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् (उ० २,६)' सम्प्रसारणञ्च। उक्थशब्दः स्तुतिपर्यायः। उक्थमर्हति। 'छन्दसि च (५,१,६७)'—इति यः। स्तुत्यर्ह इत्यर्थः। "क्रतुर्भवत्युक्थ्यः (ऋ० सं० १,१,३२,५)"—"गाय गायत्र मुक्थ्यम् (ऋ० सं० १,३,१७,४)"—इति निगमौ ॥

(७) सुनीथः‡। नयतेः 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् (उ० २,२)'। नीथा स्तुतिः। शोभना नीथा यस्य सः। हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः (ऋ० सं० १,३,७,५)"—"गभीरवेपा असुरः सुनीथः (ऋ० सं० १,३,७,१)"—इति निगमौ ॥

---

* नैतद् व्याख्यातं देवराजेन, लेखकप्रमादान्नोपलभ्यते वा।

† निरु० ११, ३१।

‡ निरु० ४, १९।

(८) पाकः* । पातेः 'इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् (उ० ३ ४१)'—इति कन् । रक्ष्यते राजादिना गुणवत्त्वात् । "तं पाकेन मनसा पश्यमन्तितः (ऋ० सं० ८,६,१६,४)"—इति निगमः । "अपाको विष्णुर्यशसे पुरूणि (?)"—इति च ॥

(९) वामः† । 'वनषण सम्भक्तौ (भ्वा० प०)'। 'इषियुधीन्धिदसि-श्यासुस्वभ्योमक् (उ० १,१४२)'—इति बाहुलकान्मक् प्रत्ययः, नकारस्याकारश्च । सम्भजनीयो हि प्रशस्यः । "न द्रू श्लो३. अनददासि वामम् (ऋ० सं० २,५,१२,५)"—इति निगमः ॥

(१०) वयुनम्‡ । अजतेः 'अजियमिशीङ्भ्यश्च (उ० ३,५८)' —इत्युनन् प्रत्ययः, वी-भावः । अस्त्रेमवदर्थः । 'वयुनं वेतेः, कान्तिर्वा प्रज्ञा वा (निरु० ५,१४)'—इति भाष्यम् । तत्र बाहुलकादुनन्, मत्वर्थीयस्य लुक् ; कान्तिमान् प्रज्ञावान् वा । "विमानं अग्निर्वयुनञ्च वाघताम् (ऋ० सं० २,८,२०,४)"—इति निगमः ॥

॥ इति दश प्रशस्यनामानि ॥ ८ ॥

केतः(१) । केतुः(२) । चेतः(३) । चित्तम्(४) । क्रतुः(५) । असुः(६) । धीः(७) । शची:(८) । माया(९) । वयुनम्(१०) । अभिख्ये(११) त्येकादश प्रज्ञानामानि§ ॥ ९ ॥

---

* निरु० ३, १२ ।

(१), (२) "केतः । क्रतुः" ग ।

† निरु० ४, २३. ६, २२; २१. ११, ४६ ।

‡ प० ९. ४, २ । निरु० ५, ९; १४. ८, २०. ९, १५ ।

§ "इति प्रज्ञायाः" ।

(१) केतः । 'चायृ पूजानिशामनयोः (भ्वा० उ०)'। 'चायः की (उ० १,७५)'—इति त-प्रत्यये धातोः कीरादेशो गुणश्च। पूज्यते। "पुरूरवोऽनुतेकेतमायम् (ऋ० सं० ८,५,१,५)"—इति निगमः ॥

(२) केतुः* ।

(३) चेतः । (४) चित्तम्। 'चिती सञ्ज्ञाने (भ्वा० प०)'। 'अञ्जि-घृसिभ्यः (उ० ३,८६)'—इति बाहुलकात् क्तः । केतवदर्थः। "ऋता-वानं विचेतसम् (ऋ० सं० ३,५,६,३)"—"सन्ध्याचित्तं चित्तेन मन्ट-तम् (?)" इति निगमौ ॥

(५) क्रतुः† । व्याख्यातं कर्मनामसु (१६६पृ०) क्रियते-ऽनया धर्मादिविचारः। "अग्निर्होता कविक्रतुः (ऋ० सं० १,१,१, ५)"—इति निगमः ॥

(६) असुः‡ । अस्यतेः 'भृमृशीङ्‌तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः' ... 'भूस्वृञ्जिह्विचप्यसिवसि (उ० १,१०)'—इति उ-प्रत्ययः। 'असुरिति प्राणनाम (निरु० ३,८)'—इति भाष्ये, अस्यति क्षिपत्यनर्थान्, अस्ताः क्षिप्ताः अस्यामर्थाः इत्यर्थप्राप्त्यनर्थ-परिहारात्मकमुभयमपि प्राप्नोति ॥

(७) धीः§ । (८) शची‖ । व्याख्याते कर्मनामसु (१६९, १७०पृ०)। नि धीयते द्रव्येषु, धारयत्यर्थान्, ध्यायन्तेऽनया देवताः, गम्यन्ते अवगम्यन्ते ऽनयार्थाः, गच्छत्यनया इष्टप्राप्तिमनिष्ट-

---

* निरु० ११, ६; २७. १२, ७; १५।
† पु० २, १।
‡ निरु० ३, ८. ११, १८।
§ पु० २, १।
‖ पु० १, ११।

परिहारश्च। "चिदसि मनासि धीरसि (य० वा० सं० ४,१९)"—"दोषावस्तर्धियावयम् (ऋ० सं० १,१,२,१)"—"ऋणोरक्षं न शचीभिः (ऋ० सं० १,२,३१,५)"—इति निगमाः॥

(९) माया*। 'माङ् माने (अदा० आ०)'। 'माछाससिभ्यो यः (उ० ४,१०६)'—इति य-प्रत्ययः। मीयन्ते परिच्छिद्यन्तेऽनया पदार्थाः। "मायाभिरिन्द्र मायिनम् (ऋ० सं० १,१,२१,७)"—"इमामनु कवितमस्य मायाम् (ऋ० सं० ४,४,३१,१)"—इति निगमौ॥

(१०) वयुनम्†। व्याख्यातं प्रशस्यनामसु (२२४ पृ०)। गतौ शचीवदर्थः, क्षेपणे ऽसुवत्। "विद्वाँ अग्ने वयुनानि क्षितीनाम् (ऋ० सं० १,५,१७,२)"—इति निगमः॥

(११) अभिख्या। 'ख्या प्रकथने (अदा० प०)'। 'आतश्चोपसर्गे (३,३,१०६)'—इत्यङ्। प्रकर्षेण कथ्यन्तेऽनयार्थाः। "अभिख्या भासा बृहता शुशुक्वनिः (ऋ० सं० ६,२,९,५)"—इति निगमः। भाष्यं द्रष्टव्यम्॥

॥ इत्येकादश प्रज्ञानामानि ॥ ९ ॥

बट्(१)। अत्(२)। सत्रा(३)। अद्धा(४)। इत्था(५)। ऋत(६)मिति षट् सत्यनामानि‡॥ १०॥

---

* निरु० ७, २७. १२, १७।

† पु० ८।

(४), (५) 'इत्था। अद्धा" क।

‡ 'इति सत्यस्य" ग।

(१) बट्* । (२) अत् । (३) सत्रा । (४) अद्धा । (५) इत्था† । बडादयो निपाताः । "बण्महाँ असि सूर्य (ऋ० सं० ६,७,८,१)"—"अद्धयाग्निः समिध्यते (ऋ० सं० ८,८,९,१)"—"सत्रादावन्नपां वृधि (ऋ० सं० १,१,१४,१)"—"सत्यमद्धा नकिरन्यस्त्वावान् (ऋ० सं० १,४,१४,३)"—"मक्षिरि॒त्था धिया नरा (ऋ० सं० १,१, ४,१)" निगमाः ॥

(६) ऋतम्‡ । व्याख्यातमुदकनामसु (१२१पृ०) । गच्छत्यनेन सुगतिम् । 'ऋतम् अर्त्तेः, प्राप्यते तदिन्द्रियैः'—इति माधवः । "ऋतेन मित्रावरुणौ (ऋ० सं० १,१,४,२)"—इति निगमः ॥

॥ इति षट् सत्यनामानि ॥ १० ॥

चिक्यत्(१) । चाकनत्(२) । आचक्ष्म(३) । चष्टे(४) । विचष्टे(५) । विचर्षणिः(६) । विश्वचर्षणिः(७) । अवचाकश(८) दित्यष्टौ पश्यतिकर्माणः§ ॥ ११ ॥

(१) चिक्यत् । (२) चाकनत्‖ । (३) आचक्ष्म । (४) चष्टे ।

---

* निरु० ११, ३७ ।

† प० ४, २ । निरु० ४, २५. ५, ५. ६, २. ११, ३७ ।

‡ पु० १, १२ ।

(१) "चिक्यम्" ग. C. D. F ।

(२) "चना" ग. C. D. F ।

(३) "चाक्ष्म" ग. C. D. F । "अचक्ष्म" ङ ।

§ "इति पश्यतिकर्मणः" ग ।

‖ पु० २, ६ ।

(५) विचष्टे*। इति चक्षिङोदर्शनार्थानि व्याख्यातानि। 'चिक्य दित्यादीनि चायत्यर्थनिगमानि'—इति स्कन्दस्वामिना भाष्यमुक्तम्। 'कित ज्ञाने (भू०प०)' यङ्लुकि शतरि व्यत्ययेन 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य (७,४,८५)'—इति न भवति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३) आचक्ष। आङ्पूर्वस्य चक्षिङो लङि मध्यमैकवचनेऽपि व्यत्ययेन। "अतस्त्वा॒थे अदि॑तिं॒ दिति॑श्च (ऋ०सं० ४,३,२१,३)"—इति निगमः॥

(४) चष्टे*। (५) विचष्टे†। केवलाद् विपूर्वाच्च आत्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचने संयोगादिलोपे ष्टुत्वे च रूपम्। "तेभि॑श्चष्टे॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॑र्य॒मा (ऋ०सं० ८,४,२४,१)"—"इ॒तो जा॒तो विश्व॑मि॒दं वि च॑ष्टे (ऋ०सं० १,७,६,१)"—इति निगमौ॥

(६) विचर्षणिः। (७) विश्वचर्षणिः। विपूर्वाद् विश्वपूर्वाच्च 'कृष विलेखने (भू०प०)'—इत्यस्मात् 'कृषेरादेश्च चः (उ० २,९७)'—इति अनि-प्रत्ययः, आदेः ककारस्य चकारश्च। यद्वा; चायतेरेव बाहुलकात् अनि-प्रत्ययो धातोर्ह्रस्वः षभावश्च। विविधं द्रष्टा विचर्षणिः। विश्वस्य द्रष्टा विश्वचर्षणिः। "सक्ष॑न् पिपर्षि वि॒दथे॑ विचर्षणे (ऋ०सं० १,२,३३,१)"—"स्तोमे॑भिर्विश्वचर्षणे (ऋ०सं० १,१,१७,३)"—इति निगमौ॥

(८) अवचाकशत्। 'काशृ दीप्तौ (भू०आ०)' अवपूर्वः। यङ्लुकि शतरि व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम्। "जना॑ना॒ं धेना॑ अ॒वचाक॑श॒द् वृषा॑

---

* निरु० १०, २०. १२, २७।

† निरु० ७, २२, १०, ४६।

(ऋ० सं० ७,८,२५,१)"—"उभे सोमावचाकशत् (ऋ० सं० ६,८, २२,४)"—इति निगमौ ॥

॥ इत्यष्टौ पश्यतिकर्माणः ॥ ११ ॥

हिकम्(१)। नुकम्(२)। सुकम्(३)। आहिकम्(४)। आकीम्(५)। नकिः(६)। माकिः(७)। नकीम्(८)। आ-कृत(९) मिति नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नानाय* ॥ १२ ॥

(१) हिकम्†। (२) नुकम्‡। (३) सुकम्§। (४) आहिकम्‖। (५) आकीम्। (६) नकिः। (७) माकिः। (८) नकीम्। एते निपाताः। "वसुर्वसु पतिर्हिकम् (ऋ० सं० ६,३,४०,४¶)"—"इमा नु कम्भुवना (ऋ० सं० ८,८,१५,१**)"—"सोषधामातिष्ठतेलवता-सुकम् (?)"—"पृक्षं हवींषि मधुना हि कं गतम् (ऋ०सं०

(२), (३) "सुकम्। नुकम्" ग. D. F. च।

(४) नास्त्येतत् ग. D. F।

(५) "आकिम्" C। इतोऽनन्तरमेव "नकीम् (८)" ग. D. F।

(६) इतोऽनन्तरम् "माकीम्" इत्यधिकम् ग. D. F। "माकिम्" C।

* "इत्यमिश्राणि" ग।

† "हि" निरु० १, ६। "कम्" निरु० १, ९; १४. ४, १८. ६, २५।

‡ "नु" निरु० १, ४।

§ "सु" निरु० १, ३. १०, २८।

‖ "आ। हि। कम्"—इति पदग्रन्थः। "आ" निरु० १,३; ४.५,५; ७।

¶ परकारस्त्वत्र "हि। कम्" —इति चिच्छेद।

** पदकारस्त्वत्र "मधुना। हि। कम्"—इत्येवं चिच्छेद; व्याख्यातञ्च तथैव सायणेनेति ध्येयम्।

२,८,१,५*)"—"आकी॑ᳲ सूर्य॑स्य रोच॒नात् (ऋ० सं० १,१,२७,३)"—"न कि॑रिन्द्र॒ त्वदुत्त॑रो॒ (ऋ० सं० ३,६,१९,१)"—"माकि॑र्नेश॒न्माकीं॒ रिष॒त् (ऋ० सं० ४,८,२०,२)"—"नकीं॒ वृधी॑क इन्द्र ते (ऋ० सं० ६,५,२१,४)"—इति निगमाः ॥

(९) आकृतम्। निष्ठान्तस्य कृतशब्दस्यात्र पाठात् सङ्गतेरयमपि निपातसमाहाररूपो निपातितः। कृत-शब्दस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वात् निपातत्वमित्याहुः। निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

॥ इति नव सर्वपदसमाम्नाय ॥ १२ ॥

इ॒दमि॑व[१]। इ॒दं य॑था[२]। अ॒ग्निर्न॒ ये[३]। च॒तुर॑श्चि॒द्दद॑मानात्[४]। ब्रा॒ह्म॒णा व्र॑तचा॒रिणः॑[५]। वृ॒क्षस्य॒ नु ते॑ पुरुहूतव॒याः[६]। जा॒र आ भग॑म्[७]। मे॒षो भू॒तो॒३॑भि यन्नयः॑[८]। तद्रू॒॑पः[९]। तद्व॑र्णः[१०]। त॒द्वत्[११]। तथे॑[१२]-त्युपमाः ॥ १३ ॥

इदमिवादीनि भाष्यकारेणैव व्याख्यातानि‡ (निरु० ३,१३—१८) ॥ १३ ॥

अ॒र्च॑ति[१]। गाय॑ति[२]। रेभ॑ति[३]। स्तोभ॑ति[४]। गृ॒द्व॑-

---

* पदकारस्त्वत्र "नु। कम्"—इत्येवावग्रहमाह।

† "यद्वा समु॒द्रे अध्याकृ॑ते"—इति (ऋ०सं०५, ८, २४, १) निगमो द्रष्टव्यः।

‡ एतदध्यायव्याख्यानान्ते देवराजेनापि सिंहावलोकितन्यायेन व्याख्यास्यमानानि।

यति[५]। गृणाति[६]। जरते[७]। ह्वयते[८]। नदति[९]। पृच्छति[१०]। रिहति[११]। धमति[१२]। कृपायति[१३]। कृपण्यति[१४]। पनस्यति[१५]। पनायते[१६]। वल्गूयति[१७]। मन्दते[१८]। भन्दते[१९]। छन्दति[२०]। छदयते[२१]। शशमानः[२२]। रञ्जयति[२३]। रजयति[२४]। शंसति[२५]। स्तौति[२६]। यौति[२७]। रौति[२८]। नौति[२९]। भनति[३०]। पणायति[३१]। पणते[३२]। सपति[३३]। पपृक्षाः[३४]। महयति[३५]। वाजयति[३६]। पूजयति[३७]। मन्यते[३८]। मदति[३९]। रसति[४०]। स्वरति[४१]। वेनति[४२]। मन्द्र-

---

(७) "जरति" ग. C. D. F।
(८) "क्रयति" ग. iid।
(९),(१०),(११),(१२) "रिहति। धमति। नदति। पृच्छति" ग।
(१३) "कृपा" ग. C. D F।
(१५) "पणस्यति" ग. iid. च। इतोऽनन्तरमेवेह "पणते (३२)" ग।
(१६) नास्त्येवैतत् ग। "पणायते" C. D. F।
(१९) "नौति (२९)"—इत्यनन्तरमिदं दृश्यते ग. iid।
(२१) "छदयति" ग. iid।
(२३),(२४) व्यतिक्रमेणेह पाठः ग।
(३०) "भणति" ग।
(३१) "भणायते" ग iid।
(३३) "स्वपिति" ग।
(३४) "पिपृक्षाः" ग. iid।
(३८) "स्वदति" ग. iid।
(४१) नास्त्येवैतत् ग. iid।

यते(४३)। जल्पतीति(४४) चतुश्चत्वारिंशदर्चतिकर्माणः* ॥ १४ ॥

(१) अर्चति। 'अर्च पूजायाम् (भू० प०)'। "अर्चन्त्यर्कमर्किणः (ऋ० सं० १,१,१९,१)"—इति निगमः॥

(२) गायति†। 'कै गै शब्दे (भू० प०)'। "गायन्ति त्वा गायत्रिणः (ऋ० सं० १,१,१९,१)"—इति निगमः॥

(३) रेभति। (४) स्तोभति। 'रेभृ शब्दे (भू० आ०)', 'ष्टुभ स्तम्भे (भू० आ०)'। आत्मनेपदिनौ व्यत्ययेन परस्मैपदम्। "रेभन्तो वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन् (ऐ० ब्रा० ६,५,६)"—"सोमः पवित्रमभ्येति रेभन् (ऋ० सं० ७,४,७,१)"—"परिष्टोभत विंशतिः (ऋ० सं० १,५,३०,४)"—इति निगमाः॥

(५) गूर्द्धयति। नैरुक्तधातुः। "तन्नूर्द्धया स्वर्णरम् (ऋ० सं० ६,१,२९,१)"—इति निगमः॥

(६) गृणाति‡। 'गॄ शब्दे' क्र्यादिः स्वादिश्च। "कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम् (ऋ० सं० १,४,३,४)"—इति निगमः॥

(७) जरते§। नैरुक्तधातुः। "पुरुणीथ जरते सूनृतावान् (ऋ० सं० १,४,२५,७)"—इति निगमः॥

---

(४३) "कल्पते" ग. iid।

(४४) इतोऽनन्तरम्—"मन्त्रयते। वन्दते" इति द्वे पदेऽधिके ग. iid

* "इत्यर्चतिकर्माणः" ग।

† निरु० १, ८।

‡ निरु० ३, ५।

§ प० ४, १। निरु० ४, २८. १०, ८।

(८) क्नथते* । 'क्नेथृ स्पर्द्धायाम् (भू० उ०)' । "वाहिष्ठो वां हवानाम् (ऋ० सं० ६,२,२८,१)"—इति निगमः । 'हवाः स्तोमाः क्नथतेरर्चतिकर्मत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(९) नदति† । 'णद अव्यक्ते शब्दे (भू० प०)' । "नदस्य मा रुधतः काम आगन् (ऋ० सं० २,४,२२,४)"—इति निगमः ॥

(१०) पृच्छति । 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' तुदादिः । 'ग्रहिज्या (६,१,१६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम् ॥

(११) रिहति‡ । 'रिह कत्थनादौ'—इति चीरस्वामी । तुदादिः । "शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति (ऋ० सं० ८,७,७,१)"—इति निगमः । अत्र भाष्ये तु "समानवृत्तित्वप्रदर्शनपरं लिहन्ति पर्यायवचनम्"—इति । "विप्रा रिहन्ति धीतिभिः (ऋ०सं० १,२.६,४)"—इत्यत्र 'रिहति-धमतीत्यर्चतिकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१२) धमति§ । गतिकर्मसु व्याख्यातः (२४६ पृ०)॥

(१३) छपायति । (१४) छपणति । (१५) पनस्यति । नैरुक्तधातवः । "सर्वताता ये कृपणन्त रत्नम् (ऋ० सं० ८,३,५,३)"—इत्यत्र कृपणन्त स्तुवन्ति॥'-इति भट्टभास्करमिश्रः । "त्वेषं पनस्युमर्किणम् (ऋ० सं० १,३,१७,५)"—इति निगमः । 'पनस्यतिरर्चतिकर्मा, स्तुत्यमित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी ॥

---

* पु० २, ८ ।

† निरु० ५, २ ।

‡ पं० १९ ।

§ पु० २, १४ ।

|| सायणेन त्वत्र 'कृपणन्त प्रयच्छन्ति याचन्ते वा'—इति व्याख्या कृता ।

(१६) पनायते*। 'पण व्यवहारे स्तुतौ च'—'पन च (भ्वा० आ०)'। 'गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः (३,१,२८)'। "अभीशूनां महिमानं पनायत (ऋ० सं० ५,१,२०,१)"—इति निगमः॥

(१७) वल्गूयति†। 'वल्गु पूजामाधुर्ययोः' कण्ड्वादिः। "वल्गूयति वन्दते पूर्वभाजम् (ऋ० सं० ३,७,२७,२)"—इति निगमः॥

(१८) मन्दते‡। 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु (भ्वा०)' आत्मनेपदी। "प्र वो महे मन्दमानायान्धसः (ऋ० सं० ८,१,९,१)"—इति निगमः॥

(१९) भन्दते§। 'भदि कल्याणे सुखे च' आत्मनेपदी। "पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः। (ऋ० सं० २,८,२०,४)"—इति निगमः॥

(२०) छन्दति‖। 'छदि संवरणे' चुरादिः। 'बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाछन्दसोः (उ० २,२१)'—इति लुक्। "वृषाच्छन्दुर्भवति हर्यतो वृषा (ऋ० सं० १,४,१९,४)"—इति निगमः॥

(२१) छदयते‖। 'छद अपवारणे' चुरादिः। 'सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः (प० शे० ९३)'—इति वृद्ध्यभावः। 'अदन्तो द्रष्टव्यः'—इति भट्टभास्करमिश्रः॥

(२२) शशमानः¶। 'शशमानः शंसमानः (निरु० ६,८)'—इति

* निरु० २, २१. ९, १६।
† पृ० २, १४।
‡ पृ० १, १६।
§ पृ० १, १६।
‖ "अच्छान्" निरु० ९, ८।
¶ प० ४, ३। निरु० ६, ८।

भाष्ये 'शंसु स्तुतावित्यस्य शंशन्नित्यवगम्यते'—इति स्कन्दस्वामी। शंसेर्लटि पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः। यद्वा; 'शश प्लुतगतौ (भ्वा० प०)'। 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (३,२,१२९)'। "यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाशति (ऋ० सं० २,२,२१,२)"—इति निगमः॥

(२३) रञ्जयति। (२४) जरयति*। 'रञ्ज रागे (भ्वा० उ०)', 'जृष् वयोहानौ (दि० प०)' हेतुमतो णिच्॥

(२५) शंसति। 'शंसु स्तुतौ (भ्वा० प०)'। "मा चिदन्यद्वि शंसत (ऋ० सं० ५,७,१०,१)"—इति निगमः॥

(२६) स्तौति†। 'ष्टु स्तुतौ' अदादिः। 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि (७,३,८९)'। "इदमित् स्तोतारं वृषणं सचासुतः (?)"—इति निगमः॥

(२७) यौति‡। (२८) रौति§। (२९) नौति‖। 'यु मिश्रणे', 'रु शब्दे', 'णु स्तुतौ' अदादयः। "रुवद्धोक्षापप्रथानेभिरेवैः (ऋ० सं० ३,८,८,१)"—इति निगमः। "द्युम्नैरभि प्र णोनुमः (ऋ० सं० १,५,२६,१)"—इति निगमः॥

(३०) भनति। नैरुक्तधातुः।

---

* 'जरति, जरते' प० ४; १. निघ० ४, २८. १०, ८।

† नि०—'स्तवे' ६, २३. 'स्तवत्' ५, २१. 'स्तोषम्' ९, २५. 'स्तुषेय्यम्' ११, २१।

‡ नि०—'यूयवत्' ९, ४२. 'यूयवन्' १२. ४४।

§ नि० 'रारवत्' ५, १६।

‖ प० ३, १३. नि० १, ४. ११, ५०।

(३१) पणायति। (३२) पणते। 'पण व्यवहारे स्तुतौ च (भू० आ०)'। 'गुपूधूप (३,१,२८)'—इत्यादिना आयः; छान्दसत्वात् आय-प्रत्यये विकल्पिते* पणते इति रूपम्। "देवानयत् सविता सुपाणिः (ऋ० सं० ३,२,१३,१)"—इति निगमः। 'पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः (२,२६)'—इति निरुक्तम्॥

(३३) सपति†। 'षप समवाये (भू० प०)'। "मत्सरासः प्रसुपः साकमीरते (ऋ० सं० ७,२,२२,२)"। 'प्रसुपः सपतेरर्चतिकर्मणः'। "वि ये चृतन्त्यृता सपन्तः (ऋ० सं० १,५,११,४)"—इति निगमौ॥

(३४) पपृक्षाः। पृच्छतिर्नैरुक्तधातुः। पृचेः सनि 'हलन्ताच्च (१,२,१०)'—इत्यत्र हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् 'अनिदिताम् (६,४,२४)'—इति न-लोपः गुणाभावश्च। सनन्ताल्लेटि (३,४,७), सिपि (३,१,३४), आडागमे (३,४,९४), 'इतश्च लोपः (३,४,९७)'। "वायो तव प्रपृञ्चती (ऋ० सं० १,१,३,३)'—इत्यत्र 'पपृक्षाः, महयति,—इत्यर्चतिकर्मसु पाठात् पृञ्चतिः स्तुत्यर्थोऽपि'—इति स्कन्दस्वामी॥

(३५) महयति। 'मह पूजायाम् चुरादिरदन्तः। "त्वं सु मेषं महया स्वर्विदम् (ऋ० सं० १,४,११,१)"—इति निगमः॥

(३६) वाजयति। वजेर्णिच्। "वाजयामः शतक्रतो (ऋ० सं० १,१,८,४)"—इति निगमः॥

---

* तत्त्वेदम्—छान्दसत्वात् 'उभयसञ्ज्ञान्यपि'—इति (१, ४, २० वा०) आर्द्धधातुकत्वे 'आयादय आर्द्धधातुके वा (३, १, ३१)'—इति विकल्पः।

† पु० ५।

(३७) पूजयति। 'पूज पूजायाम्' चुरादिः॥

(३८) मन्यते। 'मन ज्ञाने' दिवादिः। 'इमा उ वां भृमयो मन्यमानाः (ऋ०सं० ३,४,९,१)'—इति निगमः॥

(३९) मदति*। 'मदी हर्षग्लेपनयोः (दि०प०)'। "चमन्तो याभिर्मदेम (ऋ०सं० १,२,३०,३)"—"इन्द्रं गीर्भिर्मदता वस्वो अर्णवम् (ऋ०सं० १,४,९,१)"—इति निगमौ। 'मदति रसतीत्यर्चति-कर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्॥

(४०) रसति†। 'रस शब्दे (भू०प०)'।

(४१) स्वरति‡। 'स्वृ शब्दोपतापयोः (भू०प०)'। "स्वरेणाद्रिं स्वर्याः नवग्वैः (ऋ०सं० १,५,१,४)"—"ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते (ऋ०सं० ४,२,२४,३)"—इति निगमौ॥ "स्वरेणाद्रिम्" —इत्यत्र 'स्वरति वेनतीत्यर्चतिकर्मसु पाठात्'—इति, "ऋषिस्वरम्" —इत्यत्र 'स्वरतिरर्चतिकर्मा'—इति च स्कन्दस्वामी॥

(४२) वेनति§। (४३) मन्द्रयते। नैरुक्तधातुः। "अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् (ऋ०सं० २,५,१२,१)"—इति निगमः। 'मन्द्रयतिरर्चतिकर्मा स्तुत्यवाचकम्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(४४) जल्पति। 'जल्प व्यक्तायां वाचि (भू०प०)'॥

॥ इति चतुश्चत्वारिंशदर्चतिकर्माणः॥ १४ ॥

---

* निरु० ९, ५।

† निरु० ११, २५. 'रसत्' १२, १८।

‡ पु० २, १५।

§ पु० २, ६।

विप्रः(१)। विग्रः(२)। गृत्सः(३)। धीरः(४)। वेनः(५)। वेधाः(६)। कण्वः(७)। ऋभुः(८)। नवेदाः(९)। कविः(१०)। मनीषिः(११)। मन्धाता(१२)। विधाता(१३)। विपः(१४)। मनश्चित्(१५)। विपश्चित्(१६)। विपन्यवः(१७)। आकेनिपः(१८)। उशिजः(१९)। कीस्तासः(२०)। अद्धातयः(२१)। मतयः(२२)। मतुथाः(२३)। वाघतः(२४) इति चतुर्विंशतिर्मेधाविनामानि* ॥ १५ ॥

(१) विप्रः†। 'टु वप वीजसन्ताने (भ्वा॰उ॰)'। 'क्षिप क्षेपे'—इति क्षीरस्वामी। 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र (उ॰१,२७)'—इत्यादिना रन्प्रत्यय इत्वं गुणाभावश्च निपात्यते। उप्यतेऽस्मिन्नतिशयेन मेधा। क्षिपत्यनया पापं वा। यद्वा; 'विप्'—इति सङ्ग्रामनामसु व्याख्यातम् (१९४पृ॰), सास्यास्तीति रो मत्वर्थीयः; पृषोदरादित्वात् जश्त्वाभावः। वाङ्मयी हि मेधा। यद्वा; 'प्रा पूरणे (अदा॰प॰)' वि-पूर्वः। 'आतोऽनुपसर्गे (३,२,३)'—इति कः। 'आतो लोप इटि

(६) "मेधः" ग. C. D. F।
(१४) नास्त्येतत् ग. C. D. F।
(१७) "विपन्युः" iid. ग।
(१८) इतोऽनन्तरम् "केनिपः" इत्यधिकम् ग. iid।
(२३) "मनुष्याः" ग।
(२४) "मेधाविनः" ग. C. D. F।
* "इति मेधाविनाम्" ग।
† निरु॰ १०, १९।

च (६,४,६४)'। विशेषेण पूरयति विद्यार्थिनामपेक्षाः। "गृणन्ति विप्र ते धियः (ऋ०सं०१,१,२६,२)"—इति निगमः॥

(२) विप्रः। विपूर्वात् गृणातेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)' —इति डः। विविधं गृणात्यर्थान्। "परेहि विग्रमस्तृतम् (ऋ०सं० १,१,७,४)"—इति निगमः॥

(३) गृत्सः*। 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम् (दि०प०)'। 'ऋचिवृषि-वदिवृचिशृगृदृभ्यः कित् (? †)'—इति स-प्रत्ययः। अभिकाङ्क्षते सर्वैः। यद्वा, गृणातेः स्तुतिकर्मणो बाहुलकात् सक्-प्रत्ययोह्रस्वत्वं तुगागमश्च। स्तुत्योलोकस्य, स्तोता वा देवानाम्। "गृत्सस्य धीरा स्तवसो विव्रो मदे (ऋ०सं०७,७,११,५)"—"नमोगृत्सेभ्यो गृत्स-पतिभ्यश्च (य०वा०सं०१६,२५)"—इति निगमौ॥

(४) धीरः‡। दधातेः 'सुसूधीगृधिभ्यः क्रन् (उ०२,२३)'—इति क्रन् प्रत्ययः; 'घुमास्थागापा (६,४,६६)'—इतीत्वम्। धत्ते श्रुतमर्थम्, ददाति वा विद्याः शिष्येभ्यः। यद्वा; धीः प्रज्ञा कर्म वा; रो मत्वर्थीयः। 'धियमीरयति'—इति क्षीरस्वामी। तत्र धीशब्द उपपदे 'कर्मण्यण् (३,२,१)'। "समाधीरः पाकमत्रावित्रेन (ऋ० सं० २,३,१८,१)"—इति निगमः॥

(५) वेनः§। अजतेः 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३,६)'—इति न-प्रत्ययः; वी-भावः। गच्छति सत्कारं लोके, अवगच्छत्यर्थान्,

* निरु० ९, ५।

† "गृधिपण्योर्दकौच (उ० ३, ६६)"—इति कौमुदी।

‡ निरु० ३, १२. ४, १०. १२, ३२।

§ प० १७. ५, ४। निरु० १, ७. १०, ३८।

अवगच्छत्यस्मादर्थसंशयान्, गच्छन्त्येनं विद्यार्थिनः, क्षिपत्यनर्थान् पापं वा। यद्वा; वेनतेः कान्तिकर्मणो गतिकर्मणो वान्तिकर्मणो वा 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८)'। "गिरिं न वेना अधिरोह तेजसा (ऋ० सं० १,४,२१,२)'—इति निगमः॥

(६) वेधाः*। दधातेर्विपूर्वात् 'विधाञो वेध च (उ० ४,२१९)' —इत्यसुन् वेधादेशश्च। विदधाति काव्यादि। "मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः (ऋ० सं० ४,३,१५,१)"—"सोमो न वेधा ऋतप्रजातः (ऋ० सं० १,५,९,५)"—"आ पृच्छ्यं विश्वति त्रिष्टुवेधाः (ऋ० सं० १,४,२६,२)"—इति निगमाः॥

(७) कण्वः। 'कण शब्दे (भू० प०)', 'कण निमीलने (चु० प०)' वा। 'अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् (उ० १,१४९)। कणति स्तोत्रलक्षणं शब्दं करोति, कण्यते स्तूयते वा, निमीलयति परान् वा स्वतेजसा। "कण्वा अभि प्र गायत (ऋ० सं० १,३,१२,१)" —"कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम् (ऋ० सं० १,४,३,४)"—इति निगमौ॥

(८) ऋभुः†। 'ऋभुवा इत्यत्र व्याख्यातम् (३० २पृ०)'। "ऋभुर्ऋभुभिरभि वः स्याम (ऋ० सं० ५,४,१५,२)"—इति निगमः॥

(९) नवेदाः। "एषां भूत नवेदा म तानाम् (ऋ० सं० २ ३,२६,३)"—इत्यत्र नवेदेति न वेत्तीत्यस्मिन्नर्थे वर्त्तते। कुत

* निरु० १०, ६।

† प० ५, १५। निरु० ११, १५।

एतत्? निपातनात्; वैयाकरणा 'नभ्राण्नपान्नवेदा (६,३,७५)' —इति निपातयन्ति'—इति स्कन्दस्वामी। तत्र द्विनञ्-पूर्वाद् विदेः कर्त्तर्यसुनि एकस्य नञोलोपोऽन्यस्य प्रकृतिभावश्च निपात्यत इति भावः। "त्रिश्चिन्नो अद्या भवतं नवेदसा (ऋ० सं० १,३, ४,१)"—इति निगमः॥

(१०) कविः* । 'कविः क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा (निरु० १२,१३)'—इति भाष्ये 'क्रामतेः कवतेर्वा गतिकर्मण इति रूपम्' —इति स्कन्दस्वामी। क्रामतेः कवतेश्च 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन् प्रत्ययः क्रामतेर्मकारस्य वत्वं रेफलोपश्च बाहुलकात्। क्रान्त मस्यास्तीति मत्वर्थीयस्य लुक्। कविः क्रान्तदर्शनः। 'अतीतानागतविप्रकृष्टविषयं युगपत् ज्ञानं यस्य स क्रान्तदर्शनः'—इत्युवटः। "कवी नो मित्रावरुणा (ऋ० सं० १,१,४,३)"—इति निगमः॥

(११) मनीषिणः† । 'मनु अवबोधने (दि० आ०)'। 'कृतॄभ्यामीषन् (उ० ४,२६)'—इति बाहुलकादीषन्। मनीषा प्रज्ञाऽस्यास्ति व्रीह्यादित्वात् इनिः। यद्वा; मनस ईषा स्तुतिः प्रज्ञा वा मनीषा। पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः। पूर्ववदीषन्। "घृतपृष्ठं मनीषिणः (ऋ० सं० १,१,२४,५)"—इति निगमः।

(१२) मन्धाता। मन्यतेर्ल्युट्, दधातेस्तृच्। मानस्य ज्ञानस्य विधातयिता, पृषोदरादिः (६,३,१०९)। "मन्धातासि द्रविणोदा ऋता वा (ऋ० सं० ७,५,३०,२)"—इति निगमः॥

---

* निरु० १२, १३।

† निरु० २, २५. ९, १०।

(१३) विधाता* । विपूर्वात् दधातेस्तृच्। वेधः-शब्दवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) विपः† । 'विप क्षेपे (चु॰ प॰)'। इगुपधलक्षणः कः (३, १,१,३५)। विप्रवदर्थः। "अस्तृणाद् बर्हणा विपो (ऋ॰ सं॰ ६, ४,४३,१)"—इति निगमः ॥

(१५) मनश्चित्। मनः-शब्दोपपदात् 'चिती सञ्ज्ञाने (भू॰ प॰) इत्यस्मादौणादिकः क्विप्। मनसा चेतयते। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१६) विपश्चित्। विपो वाचश्चेतयते 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६,३,१४)'—इत्यलुक्। 'विपश्यंश्चेतयते'—इति क्षीरस्वामी। पृषोदरादित्वात् पश्यतेरूपम्। "धर्मकृते विपश्चिते पनस्यवे (ऋ॰ सं॰ ६,७,१,१),—"इन्द्रं पृच्छा विपश्चितम् (ऋ॰ सं॰ १,१,७,४)"—इति निगमौ॥

(१७) विपन्यवः। विपनेः 'कत्युच् क्षिपेश्च (उ॰ ३,४८)'—इत्यत्र प्राक्प्रत्ययनिर्द्देशस्याधिकविध्यर्थत्वात् कत्युच् प्रत्ययः। यद्वा; विविधं पननं स्तुतिः 'मृगय्वादयश्च (उ॰ १,३६)'—इति कु-प्रत्ययः। "विपन्यवो विप्रासो वाजसातये (ऋ॰ सं॰ ६,६,१०,६)"—इति निगमः॥

(१८) आकेनिपः। आङ्-शब्दे, के-शब्दे, नि-शब्दे चोपपदे नि-पूर्वात् पततेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति डः। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६,३,१४)'। के आत्मनि पतन्ति अध्यात्म-

---

* प॰ ५,५। निरु॰ १०, २९. ११, ११।

† पु॰ २,५।

ज्ञाने पतन्त इत्यर्थः । "अमौ यथा केनिपानामिनो वृधे (ऋ० सं० ७,८,२६,४)"—इति निगमः ॥

(१९) उशिजः* । 'वश कान्तौ (अदा० प०)' । 'वशेः किच्च (उ० २,६८)'—इति इजि-प्रत्ययः । ग्रहिज्या (६,१,१६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम् । कामयते शास्त्राण्यभ्यसितुं व्याख्यातुं वा । "कक्षीवन्तं य औशिजः (ऋ० सं० १,१,३४,१)"—इति निगमः ॥

(२०) कीस्तासः । कीर्त्तयतेः पचाद्यचि (३,१,१३४) घञि वा । कीर्त्तयन्ति प्रशस्तानर्थान् । "कीस्तासो अभिद्यवः (ऋ० सं० २,१,१३,२)"—इति निगमः ॥

(२१) अद्धातयः । अद्धेति सत्यनाम । अततेरतयः । सत्यं प्राप्नोति; गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः, सत्यं जानाति वा । "तदद्धातयद्विदुः (ऋ० सं० ८,३,२३,१)"—इति निगमः ॥

(२२) मतयः† । मन्यतेः क्तिन् । ज्ञायन्तेऽस्मादर्थाः । यद्वा, मतिरस्यास्ति मत्वर्थीयस्य लुक् । "अद्रोघवाचं मतिभिः शविष्ठम् (ऋ० सं० ४,६,१३,२)"—"त्वामिन्द्र मतिभिः सुतम् (?)"—इति निगमौ ॥

(२३) मतुथाः । 'गूथप्रोथपृष्ठादयः (? ‡)'—इति मनेस्थकि नकारस्य तु-भावो निपात्यते । "तुथोऽसि विश्ववेदाः (य० वा० स० ५,३१)" । 'विभजत्यो 'ब्रह्म वै तुथः (श० ब्रा० ४,३,४,१५)'

* पु० २, ६ ।

† निरु० ४, १९ ।

‡ कौमुदीपाठस्तु—'तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः (उ० २,१२)'—इति ।

-इति श्रुतिः—इत्युवटः। मतं ज्ञानं तुथो मनुष्यैः। तेन मनतुथाः सन्तः पृषोदरादित्वेन मतुथाः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२४) वाघतः* । वहेः 'संश्चत्तृम्पद्वेहत् (उ० २,८९)'—इति प्रत्ययः, उपधावृद्धिः, हकारस्य घकारश्च निपात्यते। निवहति ग्रन्थार्थान्। "विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतः (ऋ० सं० १,७,३०,४)"—इति निगमः॥

॥ इति चतुर्विंशतिर्मेधाविनइति मेधाविनामानि ॥१५॥

रेभः(१)। जरिता(२)। कारुः(३)। नदः(४)। स्तामुः(५)। कीरिः(६)। गौः(७)। सूरिः(८)। नादः(९)। छन्दः(१०)। स्तुप्(११)। रुद्रः(१२)। कृपण्युरिति(१३) त्रयोदश स्तोतृनामानि† ॥ १६ ॥

(१) रेभः। रेभतिरर्च्चतिकर्म्मा (३३२पृ०)। अर्च्। स्तौति। निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

(२) जरिता। जरतेरर्च्चतिकर्म्मणः (३३२पृ०)। "त्वामर्च्छा जरितारः (ऋ० सं० १,१,३,२)"—इति निगमः॥

(३) कारुः§। करोतेः 'कृवापाजि (उ० १,१)'—इत्युण्। कर्त्ता "विदुष्टे तस्य कारवः (ऋ० सं० १,१,२१,६)"—इति निगमः॥

---

* प० १८। निरु० ११, १६।

(५) "तामुः" ग. C. D. F।

(११) "सुत्" ग. C. D. F

† "इति स्तोतॄणाम्" ग। इह च सन्ति पाठव्यतिक्रमाः।

‡ "सप्त रेभा अभि सन्नवन्ते (ऋ० सं० ८, २, २२, ३)"—इति द्रष्टव्यः।

§ निरु० २, २७. ६, ६. ८, १२।

(४) नदः* । नदति स्तुतिकर्मा (३ ३ ३पृ०) । अच् । "न॒दस्य॑ मा रु॒धत॒ काम॒ आग॑न्॒ (ऋ०सं० २,४,२२,४)"—इति निगमः ॥

(५) स्तामुः । 'षम ष्टम अवैक्लव्ये (भ्व०प०)' । 'छन्दसीणः (उ० १,२)'—इति बाहुलकादुण् । स्तोत्रकर्मणि "तामु"—इति केचित् पठन्ति । 'तमु काङ्क्षायाम् (दि०प०)' । पूर्ववद् बाहुलकादुण् । काङ्क्षति स्तोतुम् । उभयोरेव निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) कीरिः । 'कै गै रै शब्दे (भ्व०प०)' । 'कायः कीः (?†)'-इति इ-प्रत्ययः । आकारलोपः । स्तोत्रलक्षणं शब्दमारचयति । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)' "की॒रेश्चि॒न्मन्त्रं॒ मन॑सा व॒नोषि॒ तम्॒ (ऋ०सं० १,२,३४,३)"—इति निगमः ॥

(७) गौः‡ । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (६पृ०) । गीयन्ते स्तूयन्तेऽनेन देवताः । "यो अश्वा॑नां॒ गवां॒॑ गोप॑ति॒र्वशी (ऋ०सं०१,७,१२,४)"—इति निगमः । 'गोपतिः स्तोत्रपतिः'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(८) सूरिः§ । 'षू प्रेरणे (तु०प०)' । 'सूङः क्रिः (उ० ४,६४)' —इति सुवतेः क्रिर्भवति । प्रकर्षेण ईरयति स्तोत्रम् । "सदा॑ पश्यन्ति सू॒रयः॑ (ऋ०सं० १,२,७,५)"—इति निगमः ॥

(९) नादः । नदतेर्घञ् । भवत्यस्मात् स्तुतिः । निगमोऽन्वेषणीयः|| ॥

---

* प० ४, २ । निरु० ५, २ ।

† 'कीरिः । कृत संशब्दने । अस्माण्ण्यन्तात् 'अचइः (उ०४,१२४)'—इति इ-प्रत्यये णिलोपे धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः ।'—इति सायण. ॥

‡ प० १, १ ।

§ निरु० १२. ३ ।

|| "ना॒दे परि॑ पातु मे मनः॑ (ऋ० सं० ७, ६, ९, २)"—इति द्रष्टव्यः ।

(१०) छन्दः* । छन्दतिरर्चतिकर्मा (३३४पृ०) । असुन् । ‘छद आच्छादने (चु०प०)’ । ‘छदेश्च†’—इत्यसुन् । आच्छादयति स्तोत्रैः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) स्तुप्‡ । स्तोभतिरर्चतिकर्मा (३३२पृ०) । क्विप् । निगमोऽन्वेषणीयः§ ॥

(१२) रुद्रः|| । रौतेः क्विप्, रुत् शब्दः; मत्वर्थीयोरः । स्तोत्र-लक्षणशब्दवानित्यर्थः । “क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितः (ऋ० सं० १,४,२३,३)”—इति निगमः ॥

(१३) कृपण्युः ॥

॥ इति त्रयोदश स्तोतृनामानि ॥ १६ ॥

यज्ञः(१) । वेनः(२) । अध्वरः(३) । मेधः(४) । विदथः(५) । नार्यः(६) । सवनं(७) । होत्रा(८) । इष्टिः(९) । देवताता(१०) । मखः(११) । विष्णुः(१२) । इन्दुः(१३) । प्रजापतिः(१४) । घर्म(१५)

इति पञ्चदश यज्ञनामानि¶ ॥ १७ ॥

---

* निरु० ७, १२ ।

† कौमुदीमते तु चन्देश्छन्दो भवति; तथाचोणादिसूत्रम्—‘चन्देरादेश्च छः । ४, २१३’—इति ।

‡ “स्तूपः” निरु० १०, ३३ ।

§ “अभ्यनूषत स्तुभः (ऋ० सं० ७, २, २०, २)”—इति द्रष्टव्यः ।

|| प० ५, ४, । निरु० १०, ५. ८. ११, १४ ।

(६) “नारी” ग. C. D F ।

¶ “इति यज्ञस्य” ग । इह च सन्ति पाठव्यतिक्रमाः ।

(१) यज्ञः* । 'प्रख्यातं यजतिकर्मेति नैरुक्ताः (३,१९)'—इत्यादि भाष्यकारेण, स्कन्दस्वामिना च यज्ञशब्दो बहुधा व्युत्पादितः । यजेः 'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् (३,३,९०)' । यजनम् । इज्यन्तेऽत्र देवताः । अन्येषु पृषोदरादित्वेन रूपसिद्धिः । "यज्ञेयज्ञे न उदव (ऋ० सं० ३,८,२१,४)"—इति निगमः ॥

(२) वेनः† । व्याख्यातं मेधाविनामसु (३४०पृ०) गच्छत्यनेन स्वर्गम्, प्रक्षिप्यते देवतोद्देशेन वास्मिन् हव्यम्, तेनात्र देवताः काम्यन्ते वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) अध्वरः‡ । ध्वरतेर्बधकर्मणः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,४,११८)' । नञ्-पूर्वः । ध्वरा हिंसा, तदभावो यत्र । अतएव शिष्टाः स्मरन्ति—'ओषध्यः पशवो वृक्षा स्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा । यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितां गतिम्'—इति । तस्मादुपपन्नं यज्ञे हिंसा स्वर्जित्यामेतद्यज्ञीयवचनादहिंसा प्रतीयते । अन्यत्र विस्तरेणोपपादितः । अथ वा षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः । अविद्यमानोऽध्वरो यस्य सोऽध्वरः रक्षोभिरहिंसितः । * * * । "राजन्तमध्वराणाम् (ऋ० सं० १,१,२,३)"—इति निगमः ॥

(४) मेधः§ । व्याख्यातं धननामसु (२२७पृ०) । गच्छन्त्यत्र देवता हविर्गृहीतुं, दक्षिणार्थं वा सदस्यात्, हिनस्त्यनेन पापं वा । 'कर्त्ता यज्ञो द्रव्याणामृतसामर्थ्याद्धविषस्स सारभूतात्'—इति माधवः ।

---

* "यज्ञनी" निरु० ७, ३० । "यज्ञिया" निरु० ७, २७. २९. ९, ३७. १०, ८ ।

† पृ० १५ ।

‡ निरु० १, ८. ६, १२. १०, १९ । "अध्वर्युः" निरु० १, ८ ।

§ पृ० १५ ।

"मेधं जुषन्त वह्नयः (ऋ० सं० १,१,६,३)"—"तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीः (ऋ० सं० १,५,२५,३)"—इति निगमौ ॥

(५) विदथः*। 'विद ज्ञाने (अदा० प०)', 'विद विचारणे (रु० आ०)', 'विद्लृ लाभे (तु० उ०)', 'विद सत्तायाम् (दि० आ०)'। 'रुदिविदिभ्यां ङित् (उ० ३,११५)'—इति अथ-प्रत्ययः। ज्ञायते हि यज्ञः, लभते हि दक्षिणादिरत्र, विचार्यते हि विद्वद्भिः, भावयत्यनेन फलम्। "अधा जिव्री विदथमावदाथः (ऋ० सं० ८,३,२५,२)"—इति निगमः ॥

(६) नार्यः। 'णी नये' भ्वादिः। 'ऋहलोर्ण्यत् (३,१,१२४)'। नयति स्वर्गं कर्त्तारम्, नीयतेऽन्नमनुष्ठानेन वा। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) सवनम्†। 'षुञ् अभिषवे (स्वा० उ०)'। 'सुयुरुवृभ्यो युच् (उ० २,७०)'। अभि षूयतेऽस्मिन् सोमः। "उप नः सवना गहि (ऋ० सं० १,१,७,२)"—इति निगमः ॥

(८) होत्रा‡। व्याख्यातं वाङ्नामसु (८८पृ०)। हीयतेऽस्मिन् हविः। "होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्कैः (ऋ० सं० ७,६,१८,४)"—इति निगमः ॥

(९) इष्टिः। यजेरिषेर्वा क्तिन्। यजतेर्यज्ञवदर्थः, इष्यते हि सः। 'इष्टिशब्दो हविर्यज्ञे आद्युदात्तः, यज्ञमात्रे नोदात्तः'—इति माधवः। "यथातनुस्मसीष्टये (ऋ० सं० १,२,३०,२)"—इति निगमः ॥

---

* प० ४,२। निरु० १,७.२, १२.६, ७.८, १२.९, २।

† निरु० ५,२५।

‡ पृ० १,११।

(१०) देवताता*। 'दिवु क्रीड़ादौ (दि०प०)'। दीव्यन्ति स्तुवन्त्यत्र देवताः। देव एव देवता। 'सर्व्वदेवात्तातिल् (४,४,१४२)' सप्तम्या आकारः (७,१,३९)। "चिर्देवताता चिरुनावृत' धियाः (ऋ०सं०१,३,४,५)"—"आ देवताता हविषा विवासति (ऋ० सं० १,४,२३,१)"—इति निगमौ॥

(११) मखः†। 'मह पूजायाम् (भू०प०)'। 'महेः ख च' ख-प्रत्ययो ह-लोपश्च। महन्त्यत्र देवताः। यद्वा; 'मख गतौ' घः। वेनवदर्थः। "मखः सहस्वदर्चति (ऋ०सं०१,१,१२,३)"—"विवक्ति वह्निः स्वपस्य ते मखः (ऋ०सं०७,६,१०,१)"—इति निगमौ॥

(१२) विष्णुः‡। 'विष्लृ व्याप्तौ (जु०उ०)'। 'विषेः किच्च (उ०३,३७)'—इति नु-प्रत्ययः। विशेषेणाप्नोति स्वर्गम्। "जरसि धृतमानसा जुष्टौ विष्णवे तस्यास्ते (?)"—इति निगमः॥

(१३) इन्दुः§। 'उन्दी क्लेदने (रु०प०)'। 'उन्दे रिच्चादेः (उ०१,१२)'—इत्युप्रत्ययः। क्लिद्यते सूयतेऽस्मिन् सोमः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१४) प्रजापतिः‖। प्रजाशब्दः पतिशब्दश्च अपत्यनामसु (१७५ पृ०) ईश्वरनामसु (२९१पृ०) च व्याख्यातौ। प्रजापतिर्ब्रह्मादि-हेतुत्वात्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

---

* निरु० १२, ४४।

† निरु० ३ २१।

‡ प० ४, २. ५, ६। निरु० १२. १८।

§ पु० १, १२।

‖ प० ५, ४। निरु० १०, ४२।

(१५) घर्मः* । 'घृ क्षरणदीप्त्योः (भ्वा०प०)'। म-प्रत्ययः। क्षरत्यस्मिन् सोमः, दीप्यन्तेऽत्राग्नय इति वा। "धर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट् (ऋ०सं०८,२,१६,१)"—"सत्यैः कव्यैः पितृभिर्धर्मणा (ऋ०सं०७,६,१८,४)"—इति निगमौ॥

इति पञ्चदश यज्ञनामानि॥ १७॥

भारताः(१) । कुरवः(२) । वाघतः(३) । वृक्तबर्हिषः(४) । यतस्रुचः(५)। मरुतः(६) । सबाधः(७) । देवयव(८) इत्यष्टावृत्विङ्नामानि† ॥ १८॥

(१) भारताः। 'भृञ् भरणे (भ्वा०उ०)'। 'भृमृदृशियजिपर्वि-पच्यमितमिनमिहर्यिभ्योऽतच् (उ० ३,१०७)'। 'यज्ञद्वारेण नूनं, सम्भरतीति' स्कन्दस्वामी। बिभर्त्तेर्वातच्। 'पुष्यन्ते' दक्षिणाभिः। "अमन्थिष्टां भारता (ऋ०सं० ३,१,२३,२)"—इति निगमः॥

(२) कुरवः‡। 'कृ विक्षेपणे (तु०प०)'। 'कृग्रोरुच्च (उ० १,२४)' —इति कु-प्रत्ययः। विक्षिपन्त्यहानि कर्माणि। यद्वा; करोतेर्बाहुलकादुलम्। कुर्वन्ति कर्माणि। निगमोऽन्वेषणीयः॥

---

* पु० १,९।
(१) "भरता" का॰ रि॰क्षेषु सर्वत्र।
(७) "सबाधः। मरुतः"—इति ग।
† "इत्यृत्विजाम्" ग।
‡ निरु० ६,२२।

(३) वाघतः*। व्याख्यातं मेधाविनामसु (३४४पृ०)। वहन्ति हवींषि। "उप ब्रह्माणि वाघतः (ऋ०सं० १,१,५,२)"—इति निगमः॥

(४) वृक्तबर्हिषः। 'वृजी वर्जने (रु०प०)'। अत्र छेदनार्थः। निष्ठा; 'श्वीदितो निष्ठायाम् (७,२,१४)'—इतीट्-प्रतिषेधः। बर्हिः-शब्दो व्याख्यातो महन्नामसु (१२३पृ०)। वृक्तं बर्हिर्यैः। "नासत्या वृक्तबर्हिषः (ऋ०सं० १,१,५,३)"—इति निगमः॥

(५) यतस्रुचः। 'यमु उपरमे (भ्वा०प०)' निष्ठा; 'स्रु गतौ (भ्वा०प०)'। 'स्रुवः कः-चिक् च (उ० २,५७-५८)'—इति चिक् प्रत्ययः, इकार-ककारावित्सञ्ज्ञकौ। उद्यताः स्रुवो जुह्वाद्या यैः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(६) मरुतः†। व्याख्यातं हिरण्यनामसु (२२पृ०)। "बृहदिन्द्राय गायत मरुतः (ऋ०सं० ६,६,१२,१)"—"आर्चन्नत्र मरुतः सस्मिन्नाजौ (ऋ०सं० १,४,१४,५)"—इति निगमौ॥

(७) सबाधः। 'बाधृ लोड़ने (भ्वा०आ०)', क्विप्। बाधा सह वर्त्तते इति सबाधः। राक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणं रक्षोबाधनात्। "तं सबाधो यतस्रुचः (ऋ०सं० ३,१,२९,१)"—इति निगमः॥

(८) देवयवः‡। देव-शब्दोपपदात् यातेः 'मृगय्वादयश्च (उ० १,३६)'—इति कु-प्रत्ययान्तो निपात्यते। देवान् यान्ति मनसा हविःप्रदानसमये। निगमोऽन्वेषणीयः॥

इत्यष्टावृत्विङ्नामानि॥ १८॥

---

* पृ० १५।

† पृ० १, २।

‡ "देवया" निरु० १२, ५।

ईमहे[१]। यामि[२]। मन्महे[३]। दद्धि[४]। शग्धि[५]। पूर्द्धि[६]। मिमिड्ढि[७]। मिमीहि[८]। रिरिड्ढि[९]। रिरीहि[१०]। पीपरत्[११]। यन्तारः[१२]। यन्धि[१३]। इषुध्यति[१४]। मदेमहि[१५]। मनामहे[१६]। मायत[१७] इति सप्तदश याच्ञाकर्माणः* ॥ १९ ॥

(१) ईमहे। 'ई गतौ' दिवादिः। 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'—इति श्यपो लुक्। "इतो वा सातिमीमहे (ऋ० सं० १, १,१२,५)"—इति निगमः ॥

(२) यामि। 'या प्रापणे' अदादिः। "तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः (ऋ० सं० १,२,१५,१)"—इति निगमः ॥

(३) मन्महे†। 'मनु अवबोधने' तनादिरात्मनेपदी। 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः (६,४,१०७)'—इति उ-प्रत्ययस्य लोपः। "वयं हि ते अमन्महि (ऋ० सं० १,२,३१,६)"—इति निगमः। 'ईमहे, यामि, मन्महे, इति याच्ञाकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(४) "दग्धि" ग. C. D. F।

(६) इतोऽनन्तरमिहैव "रिरीहि (१०)" ग।

(७) दृश्यते चैतत् "रिरिड्ढि" इत्यनन्तरम् ग।

(१३) "यन्ति" ग. C. D. F।

* "इति याच्ञा कर्माणः "ग। "इति पञ्चदश याच्ञाकर्माणः"—इति च। तत्र तत्र च "मिमिड्ढि", "रिरिड्ढि" इति।

† निरु० २, १।

‡ "मनामहे" निरु० ६, २५।

(४) दद्धि। 'दद दाने' भ्वादिः। व्यत्ययेन शपः श्लुः। 'हुझल्भ्यो हेर्धिः (६,४,१०१)'। भाष्यं द्रष्टव्यम्॥

(५) शग्धि*। 'शक्लृ शक्तौ' स्वादिः। पूर्ववत् श्लुः। 'झलाञ्जश् झशि (८,४,५३)'॥

(६) पूर्द्धि†। 'पृ पालनपूरणयोः' क्र्यादिः प्वादिश्च। व्यत्ययेन शप्, 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'-इति लुक्। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि (६,४,१०२)'—इति धि-भावः। "शग्धि पूर्द्धि प्र यंसि च (ऋ०सं०१,३,२५,४)"—"रायस्पूर्द्धि स्वधावोऽस्ति (ऋ०सं० १,३,१०,२)"—इति निगमौ। "शाकी भव यजमानस्य चोदिता (ऋ०सं० १,४,१०,३)"—इत्यत्र, "शग्धि पूर्द्धि (ऋ०सं० १,३, २५,४)"—इत्यत्र च 'शग्धिपूर्द्धीति याच्ञाकर्मसु पाठात् शक्तिपृणाती याच्ञाकर्माणौ'-इति स्कन्दस्वामिभाष्ये उक्तम्॥

(७) मिमिड्ढि। 'मिह सेचने (भ्वा०प०)'। 'बहुलं छन्दसि (२,४,७६)'—इति शपः श्लुः, छान्दसत्वात् ढलोपाभावश्च॥

(८) मिमीहि‡। 'माङ् माने' जुहोत्यादिः। व्यत्ययेन हिः। 'भृञामित् (७,४,७५)'। 'ई हल्यघोः (६,४,११३)'। "यत् सीं वरिष्ठे बृहती विमिन्वन् (ऋ०सं० ३,८,८,१)"—इत्यत्र 'मिमीहि इति याच्ञाकर्मसु पठ्यते, तस्येदं रूपम्; विविधं याचन्' —इति हरदत्त-भाष्ये दृष्टम्॥

---

* "शेकुः", "आशेकुः" निरु० ५, २५. १२, २२. ७, २०।

† निरु० ४, ३।

‡ निरु० "अमिमीत" ९, ११. "मिमान" ८, १२. "व्यमिमीत" ८, २१।

(९) रिरिह्ढि। 'रिह कत्थने' तौदादिकः*। पूर्ववत् श्लुः, ढलोपाभावश्च ॥

(१०) रिरीहि। 'रीङ् गतौ'। व्यत्ययेन परस्मैपदं, ह्रौ शपः श्लुः। "प्रजावती रिन्द्रा गोष्ठे रिरीहि (ऋ० सं० ८,८,२७,३)"—इति निगमः ॥ 'सङ्गायेत्यर्थमवोचद्' भट्टभास्करमिश्रः ॥

(११) पीपरत्†। पृणातेर्णिचि, लुङि, उपधाह्रस्वत्वे, द्वित्वे, सन्वद्भावादित्वे, 'दीर्घो लघोः (७,४,९४)', "ऋतश्च (७,४,९२)', 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६,४,७५)'—इत्यड्भावः ॥

(१२) यन्तारः। 'यमु उपरमे (भ्वा० प०)'। तृच्। जस्। "इन्द्र इन्द्रायः चयति अयन्ता (ऋ० सं० १,४,११,४)"—इति निगमः ॥

(१३) यन्धि‡। 'यमु उपरमे (भ्वा० प०)'। पूर्ववच्छपो लुक्, हेः 'वा छन्दसि (३,४,८८)'—इति हेरपित्त्वे, 'अङितश्च (६,४,१०३)'—इति धीभावो मकारलोपाभावश्च। "उरु णो यन्धि जीवसे (ऋ० सं० ६,५,३,२)"—इति निगमः ॥

(१४)। इषुध्यति। 'इषु चरणे' कण्ड्वादिः। "विश्वाराय इषुध्यति (ऋ० सं० ४,३,४,१)"—इत्यत्र 'इषुध्यतिर्याच्ञाकर्मणः'—इत्युवटः ॥

(१५) मदेमहि§। 'मदी हर्षग्लपनयोः' स्वरितेत्, लिङ् ॥

(१६) मनामहे‖। 'म्ना अभ्यासे' व्यत्ययेनात्मनेपदम्, पाघ्रा-

---

* न दृश्यतेऽयं धातुपाठे, तत्र तु 'रिफ' इति फान्तः।

† निरु०—"अप्रायि" ९, २९. "पारयन्ती" ९, १८. "आप्राः" १२, १६।

‡ निरु०—"यच्छत" १२, ४५. "यच्छताम्" ९, २८. "यंसन्" ९, १९।

§ पु० १४।

‖ पु० इहैव (२)।

भ्यास्थाम्ना (७,३,७८)'—इत्यादिसूत्रेण मनादेशः । "स्तुम्नयौ मनामहे (ऋ० सं० १,२,२१,३)"—इति निगमः ॥

(१७) मायते । नैरुक्तधातुः ॥

इति सप्तदश याच्ञाकर्माणः ॥ १९ ॥

दाति[१] । दाशति[२] । दासति[३] । राति[४] । रासति[५] । पृणक्षि[६] । पृणाति[७] । शिक्षति[८] । तुञ्जति[९] । मंहते[१०] इति दश दानकर्माणः* ॥ २० ॥

(१) दाति† । 'दाप् लवने' अदादिः, ददातेर्वा 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'—इति शपोलुक् । "दाति प्रियाणि चिद्वसु (ऋ० सं० ३,५,८,३)"—इति निगमः ॥

(२) दाशति‡ । 'दाशृ दाने' स्वरितेत् । "धनं यस्तै ददाशमर्त्यः (ऋ० सं० १,३,८,४)"—इति निगमः ॥

(३) दासति§ । 'दासृ दाने' स्वरितेत् ॥

(४) राति‖ । 'रा दाने' अदादिः । "तस्य मे रास्व तस्य ते भक्षणाय (?)"—इति निगमः ॥

---

(६) "पृणक्ति" ग. C. D. F ।

(७) इतोऽनन्तरं "दत्सति"—इत्यधिकम् ग. C. D. F ।

(९) नास्त्येतत् पदम् ग. C. D. F ।

* "इति दानकर्माणः" ग ।

† निरु०—"दाः" १०, १९. "दातवे" ४, १५ ।

‡ निरु०—'दाशति" १, ७. "ददाशः" ११, १४. "दाशुषे", "दाशुषः", "दाश्वांसः" ११, ११. १२, ४० ।

§ निरु०—"दासः" "दासपत्नी" २, १७ ।

‖ पु० २, १४ ।

(५) रासति। 'रासृ शब्दे' व्यत्ययेन परस्मैपदम्। स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्राः (ऋ० सं० ४,८,६,३)"—इति निगमः॥

(६) पृणक्ति। 'पृची सम्पर्के' रुधादिः। "पृणक्ति सानसिं क्रतुम् (ऋ० सं० ८,७,२८,४)"—इति निगमः॥

(७) पृणाति। 'पृ पालनपूरणयोः' क्र्यादिः स्वादिश्च। "यः पृणाति स ह देवेषु गच्छति (ऋ० सं० २,१,१०,५)"—इति निगमः॥

(८) शिक्षति*। शक्तेः 'सनि मीमा (७,४,५४)'—इति इस्। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य (७,४,५८)', संयोगादिलोपः (८,२,२९) "यस्तुभ्यं दाशाद् यो वा ते शिक्षात् (ऋ० सं० १,५,१२,३)"—इति निगमः। 'शिक्षतिर्दानकर्मा पठितः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

(९) तुञ्जति†। 'तुजि हिंसायाम् पालने च'। "तुञ्जे तुञ्जे य उत्तरे (ऋ० सं० १,१,१४,२)"—इति निगमः॥

(१०) मंहते‡। 'वृहि महि वृद्धौ' आत्मनेपदी। "स्तोतृभ्यो मंहते मघम् (ऋ० सं० १,१,२१,३)"—इति निगमः॥

इति दश दानकर्माणः॥ २०॥

परिस्रव(१)। पवस्व(२)। अभ्यर्ष(३)। आशिष(४) इति चत्वारोऽध्येषणाकर्माणः§॥ २१॥

---

* निरु० १, ७।

† पु० २, १५।

‡ निरु० १, ७।

(१) "परिश्रव" ख।

§ "इत्यध्येषणाकर्माणः" ग।

(१) परिस्रव*। 'स्रु गतौ (भू० प०)' परिपूर्वः। लोण्मध्यमैकवचनम्। "इन्द्रायेन्दो परिस्रव (ऋ० सं० ६,६,१४,३)"—इति निगमः॥

(२) पवस्व†। 'पूञ् पवने (भू० उ०)'। "पवस्व सोम मन्दयन् (ऋ० सं० ७,२,१६,१)"—इति निगमः॥

(३) अभ्यर्ष‡। 'ऋष गतौ' तुदादिः। 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इति अस्यार्द्धधातुकत्वे कित्त्वाभावाद् गुणः। "अभ्यर्ष स्वायुधा (?)"—इति निगमः॥

(४) आशिषः§। अश्नोतेर्लेट्। 'सिब्बहुलं लेटि (३,१,३४)', इट्, 'लेटोऽडाटौ (३,४,९४)'॥

इति चत्वारोऽध्येषणाकर्माणः॥ २१॥

स्वपिति(१)। सस्ती(२)ति द्वौ स्वपितिकर्माणौ॥ २२॥

(१) स्वपिति‖। 'ञि ष्वप शयने' अदादिः। तिपि 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके(७,२,७६)'—इतीट्। "यो दीव्रिनः स्वपिति (?)"—इति निगमः॥

(२) सस्ति¶। 'षस स्वप्ने' अदादिः। "सस्तु माता सस्तु पिता (ऋ० सं० ५,४,२२,५)"—इति निगमः॥

इति द्वे स्वपितिकर्माणौ॥ २२॥

---

* पु० २, १४।
† "पवते" पु० २, १४।
‡ "अरर्षति" पु० २, १४।
§ पु० २, १८।
(२) "स्ति" च।
‖ पु० १४।
¶ नि० स०—"इसस्तन" ११, १६. "सस्तः" ४, १९।

कूपः[१]। कातुः[२]। कर्त्तः[३]। वव्रः[४]। काटः[५]। खातः[६]। अवतः[७]। क्रिविः[८]। सूदः[९]। उत्सः[१०]। ऋश्यदात्[११]। कारोतरात्[१२]। कुशयः[१३]। केवट[१४] इति चतुर्द्दश कूपनामानि* ॥ २३ ॥

(१) कूपः। कु-शब्दोपपदात् पिबतेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २,१०१)'—इति डः, 'अन्येषामपि दृश्यते (५,३,१३७)'—इति दीर्घः। कुत्सितं पानमत्र, कृच्छ्रसाध्यत्वाच्छौचासम्भवाद्वा। यद्वा; 'कुप क्रोधे' दिवादिः। इगुपलक्षणः कः, पृषोदरादित्वात् दीर्घः। कुप्यन्त्यस्मै मनुष्याः दुरादानजलत्वात्। यद्वा; कवतेर्गतिकर्मणः, 'कुयुभ्याञ्च (उ० ३,२५)'—इति प-प्रत्ययः, कित्त्वाद्दीर्घश्च। गम्यते जलार्थिभिः। "त्रितः कूपेऽवहितः (ऋ०सं० १,७,२३,२)"—इति निगमः॥

(२) कातुः। 'कै गै शब्दे (भू०प०)'। 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्यस्तुन् (उ० १,६७)'—इति बाहुलकात्तुन्। शब्द्यते बहुत्वादिना। यद्वा; क-शब्दे उपपदे अततेः 'छन्दसीणः (उ०

---

(१) इदमेव पदं "क्रिविः (८)"—इत्यनन्तरम् ग।
(३) नास्त्येतत् पदम् ग।
(४) अस्य पुरस्तादेव "वव्रः (४) काटः (५)"—इति द्वे दृश्येते ग।
(६) इत उत्तरम् "अवटः"—इत्यधिकम् ग. C. D. F।
(८) "क्रविः" C. D. F।
(१२) "कारोतरः" ग।
* "इति कूपस्य" ग।

१,२)'—इति बाहुलकादुण् । कमुदकमस्मिन् अत्यते अधिगम्यते । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) कर्त्तः । करोतेर्वा हिंसार्थात् । 'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३,८३)'—इति बाहुलकात्तन् । क्रियते उत्पाद्यते पुरुषैः, हिंसन्त्यत्र चौराः पथिकादीनर्थवतः, कस्य ऋतः प्राप्तिरत्रेति वा । "कर्त्तमन्वस्य वित्तमादाय इन्वन्ति (?)"—इति निगमः ॥

(४) वव्रः । 'वृञ् सम्भक्तौ (स्वा० उ०)' । 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८वा० २)'—इति कः । 'ऋञादीनां के द्वे भवतः (३,३,५८वा० ३) । सम्भज्यते जलार्थिभिः । "व॒व्राँ अ॒नन्ताँ अव॒सा प॑दीष्ट॒ (ऋ० सं० ५,७,८,२)"—इति निगमः ॥

(५) काटः । 'कटे वर्षावरणयोः (भू० प०)' घञ् । आव्रियते जलार्थिभिः । यद्वा; 'अट पट गतौ (भू० प०)' घञ् । "का॒टे नि॑बा॒ळ्ह ऋषि॑रह्वदू॒तये॑ः (ऋ० सं० १,७,२४,६)"—इति निगमः ॥

(६) खातः । 'खनु अवदारणे (भू० उ०)' । निष्ठा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) अवतः* । अवपूर्वादततेः पचाद्यचि (३,१,१३४) शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् (६,१,९४वा०) । अवातति खन्यमानोऽधोगच्छति द्रोणाहावमवतमश्मचक्रम् (ऋ० सं० ८,५,१९,१)"—"आ॑र्तासो॑ऽव॒तासो॒ न क॒र्तृभि॑ः (ऋ० सं० १,४,२०,३)"—इति निगमौ ॥

(८) क्रिविः† । करोतेः कृणोतेर्वा 'कृविघृष्विछविस्थविकिकीदी-

---

* निरु० ५, २६. १०, १३ ।

† निरु० ६, ३० ।

दिवि (उ० ४,५६)'—इतीन्-प्रत्ययोरिदादेशश्च निपात्यते। कर्त्तृवदर्थः। "आ॒त्र इन्द्रं॑ क्रि॒विं यथा (ऋ०सं० १,२,२८,१)"—इति निगमः॥

(९)सूदः। 'षूद क्षरणे हिंसायाञ्च (भ्वा०आ०)'। क्षरत्यस्माज्जलं, हिंसायां कर्त्तृवदर्थः। 'शोभनोदकः सुस्थिरोदकोवा सूदः'—इति हरदत्तमिश्रः। 'उदकस्योदः सञ्ज्ञायाम् (६,३,५७)' निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१०) उत्सः*। उत्पूर्वात् सर्त्तेः सदेः स्यन्देर्वा ड-प्रत्ययः। स्यन्देर्यलोपो बाहुलकात्। उन्देर्वा 'उन्देर्नलोपश्च (? *)'—इति स-प्रत्ययः। उद्गच्छत्यस्मात् जलम्, स्यन्दते आर्द्रीक्रियते वा जलेन। "उत्सं॒ न कञ्चि॑ज्जन॒पान॒मक्षि॑तम् (ऋ०सं० ७,५,२२,५)"—इति निगमः॥

(११) ऋश्यदात्। 'ऋषी गतौ (तु०प०)'। 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति यत्-प्रत्ययो मूर्द्धन्यस्य शादेशो गुणाभावश्च निपात्यते। ऋष्यामृगाः। ऋष्यान् द्यति। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)'। पञ्चम्येकवचनम्। कूपो हि दुर्वहजलत्वात् ऋश्यान् खण्डयति; खण्डितत्वञ्च जलादानेच्छा न करोति। "ध्रु॒वं वन्द॑नमृश्य॒दा॒दुदू॑पथुर्यु॒वं (ऋ०सं० ७,८,१६,३)"—इति निगमः॥

(१२) कारोतरात्। करणं कारः। करोतेर्घञ्। कारेण खननक्रियया उत्तरः अधिकः प्रदेशान्तरादुत्कृष्टो वा। यद्वा;

---

* निघ० १०, ९. १२।

उत्खातमुदकं यस्य सः कारोत्तरः क्षतोदको वा । पृषोदरादित्वात् कारोतरः । पञ्चम्येकवचनम् । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(१३) कुशयः । कौ शेते । 'अधिकरणे शेतेः (३,२,१५)'—इत्यच्-प्रत्ययः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) केवटः । 'केवृ सेवने (भ्वा० आ०)' । 'शकादिभ्योऽटन् (उ० ४,७९)'—इत्यट्-प्रत्ययः । सेव्यते जलार्थिभिः । "माकीं सं शारि केवटे (ऋ० सं० ४,८,२०,२)"—इति निगमः ॥

इति चतुर्दश कूपनामानि ॥ २३ ॥

तृपुः(१) । **तक्वा**(२) । **रिम्वा**(३) । **रिपुः**(४) । **रिक्वा**(५) । **रिहायाः**(६) । **तायुः**(७) । **तस्करः**(८) । **वनर्गुः**(९) । **हुरश्चित्**(१०) । **मुषीवान्**(११) । **मलिम्लुचः**(१२) । **अघशंसः**(१३) । **वृकः**(१४) **इति चतुर्दशैव स्तेननामानि**† **॥ २४ ॥**

(१) तृपुः । 'तृप प्रीणने (दि० प०)' । 'ईषेः किच्च (उ० १,१३)'—इति बाहुलकादुप्रत्ययः किच्च । परद्रव्यापहारात् तृप्यति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

---

(१) "त्रिपुः" ग. C. D. F । इतोऽनन्तरमेव 'रिपुः (४)"—इति ।

(२) "रितक्वा" ग. C. D. F । इतोऽनन्तरम् "त्रिक्वा"—इत्यधिकम् ग. C. F । D पुस्तके तु "तृक्वा"—इति ।

(३) 'रिक्वा" ग, C. D. F ।

(६) नैतत् पदम् ग. C. D. F पुस्तकेषु ।

* य० वा० स० १९, १६ कण्डिकायां द्रष्टव्यः—"कारोतरोभिषग्"-इति ।

† "इति स्तेनस्य" ग ।

(२) तक्वा। तकतिर्गतिकर्म्मा, 'तक हसने (भू० प०)'। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति वनिप्। गच्छति मोषणार्थम्, मोषणेन वा हसते अभिभवति। "तक्वा न भूर्णिर्वना सिषक्ति (ऋ० सं० १,५,१०,१)"—इति निगमः॥

(३) रिभ्वाः। 'रभ राभस्ये (भू० आ०)'। पूर्ववद्वनिप्। पृषोदरादित्वात् इकारो गुणाभावश्च। रभते मोषणविद्यां वेगेन करोति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४) रिपुः। 'रिफ कत्थन-युद्ध-निन्दा-हिंसादानेषु (तु० प०)' 'ईषेः किच्च (उ० १,१३)'—इति बाहुलकादु-प्रत्ययः। "रिपति" केचित् पठन्ति। तत्र बाहुलकादेव फकारस्य पकारः। रिफति, मोषणार्थं युद्धते हिनस्ति वा निन्द्यते च सत्पुरुषैः। "मा नः स रिपुरीशत (ऋ० सं० १,३,११,१)"—इति निगमः॥

(५) रिक्वा*। 'रिचिर् वियोजने (रु० उ०)'। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति क्वनिप्। चकारस्य ककारो व्यत्ययेन। वियोजयत्यर्थैरर्थतः, वियुज्यते वा प्राणैः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(६) रिहायाः। 'रिह कत्थनादौ'—इति क्षीरस्वामी। 'परस्मैकृत्वधाविहायस्'—इत्यादिनासुनि आयुडागमो गुणाभावश्च निपात्यते। रिपुवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) तायुः†। 'तायृ सन्तानपालनयोः (भू० आ०)'। 'छन्दसीणः (उ० १,२)'—इति बाहुलकाद् गुणः। पाल्यते यस्मात् सर्वम्।

---

* "आरेक्" निरु० २, १९. २, ६।

† निरु० ४, २४।

यद्वा; तसेरुपक्षयार्थात् पूर्ववदुणि बाहुलकात् सकारस्य यकारः। 'उपक्षीणोसाविह लोके आयुषा, यदा तदा राज्ञामारिष्यमाणत्वात्, परलोकेऽपि भ्रमणधर्मकत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी। "अप त्ये तायवो यथा (ऋ०सं०१,४,७,२)"—"उत स्मैनं वस्त्रमथिं न तायुम् (ऋ०सं० ३,७,११,५)"—इति निगमौ॥

(८) तस्करः*। तत्करोतीति विगृह्य 'दिवाविभानिशाप्रभा (३,२,२१)'—इत्यादिना ट-प्रत्ययः। 'करोति यत् पापकम्'—इति नैरुक्ताः। तच्छब्देन प्रकरणसामान्यादर्थप्राधान्याच्च पापकर्मनिर्देशमभिप्रेतमित्याह—'यत् पापकमिति नैरुक्ताः'—इति। वैयाकरणास्तु शब्दपरत्वात् सामान्येऽप्याहुः 'तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च (६,१,१५७ग०सू०)'—इति। तनोतेर्वा स्यात् सन्तानकर्मेति सम्मतम्। तच्च सन्ततकर्मत्वं दर्शयति—'दिवा पथि मोषणेन, रात्रौ सन्धिच्छेदनेन'—इति स्कन्दस्वामी। तनोतेः क्विपि न-लोपे तुकि चत्वम्। यद्वा; 'त्यजियजितनिभ्यो डित् (उ०१, १३१)'—इति अदि-प्रत्यये तत्। कर्मशब्दस्य मकारलोपः। पृषोदरादित्वात् रूपम्। "तनूत्यजेव तस्करा वनर्गू (ऋ०सं० ७,५, ३२,६)"—"तस्कराणां पतये नमः (य०वा०सं०१६,२१)"—इति निगमौ॥

(९) वनर्गुः†। वनशब्दोपपदात् गमेः मृगय्वादयश्च (उ०१, ३६)'—इति डु-प्रत्ययो रुडागमश्च निपात्यते। तस्करो हि मोषणार्थं सदा वनं गच्छति। निगमोऽन्वेषणीयः‡॥

---

* निरु० ३, १४। † निरु० ३, १४।

‡ पूर्वप्रदर्शितएवात्र कुतो न गृह्यते (ऋ०सं०७,५ ३२,६)?

(१०) ऊरश्चित्। 'हुर्च्छा कौटिल्ये (भ्रू०प०)'। क्विप्। 'रा-ल्लोपः (६,४,२१)'—इति वकारलोपः। 'चिती सञ्ज्ञाने (भ्रू०प०)'। क्विप्। ऊरः कौटिल्यानि चेतयते। यद्वा; हरतेः 'अन्येभ्योपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति विचि गुणः, पृषोदरादित्वात् अकारस्योकारः। ऊरः अर्थानामाहर्त्तृन्, चेतयतेः चिनोतेर्वा क्विप्। ऊरः हृतानर्थान् सञ्चिनोति। अपिशब्दात् अत्र कर्मणि विच्। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६,३,१४)'—इत्यलुक्। "अप प्रोथन्तः सनुतर्ऊरश्चितः (ऋ० सं० ७,४,२४,५)"—इति निगमः॥

(११) मुषीवान्। 'मुष स्तेये (क्र्या०प०)'। अच्। 'कृदिकारादक्तिनः (४,१,४५वा०)'—इति ङीष्। मुषी मोषणमस्यास्ति। 'छन्दसीवनिपौ (५,२,१२२वा०२)'—इति वनिप्। "मुषीवाणं ऊरश्चितम् (ऋ०सं०१,३,२४,३)"—इति निगमः। अत्र 'परोक्षहर्त्ता चौरो मुषीवान्, प्रत्यक्षहर्त्ता ऊरश्चित्'—इति माधवः॥

(१२) मलिम्लुचः। मलमस्यास्ति। 'ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः (५,२,११४)'—इति मलिनो निपात्यते। 'म्लुच स्तेयकरणे (भ्रू०प०)'। 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (३,१,१३५)'। मलिनश्चासौ म्लुचश्च मलिम्लुचः। पृषोदरादित्वेन न-लोपः। निगमोऽन्वेषणीयः। * * *॥

(१३) अघशंसः। आङ्पूर्वात् हन्तेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति डः। पृषोदरादित्वात् आङोह्रस्वत्वं हकारस्य घत्वञ्च। शंसेः पचाद्यच्। आहन्ता, बधस्वभावः, आशंसमानश्च। "अघशंसस्य कस्यचित् (ऋ०सं०१,३,२४,४)"—इति निगमः॥

(१४) वृकः*। व्याख्यातमृत्विङ्नामसु (३५१पृ०)। वारको मार्गस्य। "यो नः पूषन्नघो वृकः (ऋ० सं० १,३,२४,२)"—इति निगमः॥

॥ इति चतुर्द्दश स्तेननामानि॥ २४॥

निण्यम्(१)। सस्वः(२)। सनुतः(३)। ह्विरुक्(४)। प्रतीच्यम्(५)। अपीच्य(६) मिति षडिन्नर्णीतान्तर्हितनामधेयानि†॥ २५॥

(१) निण्यम्‡। निर्-शब्दपूर्वात् नयतेः 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत् प्रत्ययष्टिलोपो रेफलोपश्च निपात्यते। निर्णीतं वहिर्नीतम्, निर्गतमन्तर्हितं वा। "वृत्रस्य निण्यं वि चरन्त्यापः (ऋ० सं० १,२,३७,५)"—"निण्यः सन्नद्धो मनसा चरामि (ऋ० सं० २,३,२१,२)" —इति निगमौ॥

(२) सस्वः। सम्पूर्वात् स्वरतेर्गतिकर्मणो विचि रपर-गुणः। समोऽन्तलोपः। सम्यगन्तर्गतं विनिर्गत वा। "सस्वर् यन्मरुतो गोतमोवः (ऋ० सं० १,६,१४,५)"—"यत् सस्वर्त्ता जिहीळिरे यदाविः (ऋ० सं० ५,४,२८,५)"—इति निगमौ॥

(३) सनुतः§। (४) ह्विरुक्‖। स्वरादिः। "सनुतर्युहि तं

---

* पृ० १८।

(५) "प्रतीर्च्यम्" ख।

† "षट्"—इत्येव नास्तीह ग।

‡ निरु० २, १६।

§ निरु० ६, ७।

‖ निरु० २, ८।

ततः (ऋ० सं० ६,६,२६,३)"—"य इं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् (ऋ० सं० २,३,२०,२)"—इति निगमौ ॥

(५) प्रतीच्यम्* । (६) अपीच्यम्† । अपीच्यमपगतमपचितम् (निरु० ४,२५)'—इत्यादिभाष्ये 'प्रत्यपचितं स्थितम्'—इति स्कन्दस्वामी। प्रतिपूर्वात् अपमात्रपूर्वाच्च चिनोतेः अघ्न्यादित्वात् य-प्रत्ययष्टिलोपादि च निपात्यते। प्रतीच्यस्य निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥ "नाम त्वष्टुरपीच्यम् (ऋ० सं० १,६,७,५)"—"(य उस्राणामपीच्या३ (ऋ० सं० ६,३,२६,५)"—इति निगमौ॥ 'यउस्राणामपीच्या'—इत्यत्र 'अपिपूर्वादञ्चतेः 'ऋत्विगित्यादिना (३,२,५९) क्विन् प्रत्ययः, ततो 'भवे छन्दसि च (४,४,११०)'—इति यत्, 'अचः (६,४,१३८)'—इत्यकारलोपः, 'चौ (६,३,१३८)'—इति पूर्वपदस्य दीर्घः। 'अपीच्योऽप्रकाशः'—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

इति षट् निर्णीतान्तर्हितनामानि ॥ २५ ॥

आके(१)। पराके(२)। पराचैः(३)। आरे(४)। परावत(५) इति पञ्च दूरनामानि§ ॥ २६ ॥

(१) आके‖ । (२) पराके¶ । आङ्पूर्वात् परापूर्वाच्च एते

---

* "प्रतीकम्" निरु० ७, ३१ ।

† निरु० ४; २५ ।

‡ ऋ० सं० ८, ४, ६, ८ द्रष्टव्यः ।

§ "इति दूरस्य" ग ।

‖ पृ० २, १६ ।

¶ निरु० ५, ९ । "परा" निरु० १, ३ ।

'पिनाकादयश्च (उ० ४,१५)'—इति आक-प्रत्ययो धातुलोपश्च निपात्यते। यद्वा; आङ्पूर्वात् परापूर्वाच्च किरतेः 'अन्येष्वपि (३,२,१०१)'—इति डः। आकीर्णं पराकीर्णं च तद् विक्षिप्तमिव भवति आके निगमोऽन्वेषणीयः॥ "चर्यन्तमस्य रजसः पराके (ऋ० सं० ५,६,२५,५)"—इति निगमः॥

(३) पराचैः*। 'नीचैरिति वदन्नयं पराकैः'—इति भट्टभास्कर्मिश्रः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४) आरे। अव्ययम्। "न हि त्वदारे निमिषश्च नेशे (ऋ० सं० २,७,१०,१)"—इति निगमः॥

(५) परावतः†। ईरयतेर्वहतेर्गतिकर्मणो वा संसाधनेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रोपसर्गात् परोपसर्गाद्वा 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे (५,१,११८)'—इति वतिः। पृषोदरादित्वात् प्रशब्दस्य पराभावः। प्रकर्षेण ईरति विक्षिप्तं परागतमिव वा तत् भवति। "परावतं परमां गन्तवा उ (ऋ० सं० ८,५,३,४)"—"ससारसीं परावतः (ऋ० सं० ३,६,२१,१)"—इति निगमौ॥

इति पञ्च दूरनामानि॥ २६॥

प्रत्नम्[१]। प्रदिवः[२]। प्रवयाः[३]। सनेमि[४]। पूर्व्यम्[५]। अह्नाये[६]ति षट् पुराणनामानि‡॥ २७॥

---

* निरु० ११, २५।

† निरु० ७, २६. ११, ४८।

(५) 'पूर्वा' च।

‡ "इति पुराणस्य" ग।

(१) प्रत्नम्* । 'नश्च पुराणे प्रात् (५,४,२५वा० २)'—इति न-प्रत्ययः। "तम् प्र॒त्नथा॑ पू॒र्वथा॑ वि॒श्वथे॒मथा॑ (ऋ०सं० ४,२,२३,१)"–इति निगमः॥

(२) प्रदिवः† । "यदी॒मनु॑ प्र॒दिवः॑ (ऋ०सं० २,२,८,३)"—इत्यत्र पुंलिङ्गद्विवचनान्तेन, "स॒त्रं राजा॑ना प्र॒दिवः॑ (ऋ०सं० ३,२,२३,५)"—इत्यत्र, षष्ठेकवचनान्तेन, "इन्द्रा॑य॒ सोमा॑ः प्र॒दिवः॑ (ऋ० सं० ३,२,१९,२)"—इत्यत्र प्रथमाबहुवचनान्तेन च प्रदिवइत्येव सामानाधिकरण्यदर्शनात् सकारान्तमेतदव्ययमित्याहुः। इन्द्रार्थत्वे-नानादिकालप्रवृत्ता इत्यभाषयत्। तेन प्रगतानि दिनान्यस्य पृषो-दरादित्वान्नकारस्य वकारः इत्यादि व्युत्पत्तिः। निगमेषु वचनव्यत्य-यश्चाश्रयणीयएव॥

(३) प्रवयाः। प्रगतं वयो यस्य। वयः कालमात्रमत्र। निगमो-ऽन्वेषणीयः॥

(४) सनेमि‡ । अव्ययम्। "सने॑म्य॒स्मद्यु॑यव॒न्नमी॑वाः (ऋ०सं० ५,४,५,७)"—"सने॑मि स॒ख्यं स्व॑प॒स्यमा॑नः (ऋ०सं० १,५,२,४)"—"स॒नेम्यस्मे॑ म॒रुतो॑ जुनन्ति (ऋ०सं० २,४,८,३)"–इति निगमाः॥

(५) पूर्व्यम्। 'पूर्व पूरणे (भू०प०)'। पचाद्यच् (३,१,१३४)। वयः प्रवृत्तिं पूरयतीति, पूर्वस्मिन् काले भवं पूर्व्यम् 'भवे छन्दसि

* निरु० १२, ३२।
† निरु० ४, ८. ८, १९।
‡ निरु० ४, २१।

(४,४,११०)'—इति यत्। यद्वा; 'पूर्वैः कृतमिनयौ च (४,४,१३३)' —इति यः। "पूर्व्यं होतरस्य नः (ऋ० सं० १,२,२०,५)"—"यः स्तोमेभिर्वावृधे पूर्व्येभिः (ऋ० सं० ३,२,११,३)"—इति निगमौ ॥

(६) अक्काय। अव्ययम्। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

॥ इति षट् पुराणनामानि ॥ २७ ॥

नवम्[१] । नूत्नम्[२] । नूतनम्[३] । नव्यम्[४] । इदा[५] । इदानी[६]मिति षडेव नवनामानि* ॥ २८ ॥

(१) नवम्†। * * *। यद्वा; 'णु स्तुतौ (अदा० प०)'। 'ऋदोरप् (३,३,५७)'। नूयते स्तूयते, अचिरकृतत्वेन रमणीयत्वात् इति। "नवेन पूर्वं दयमानास्य (? ‡)"—इति निगमः॥

(२) नूत्नम्। नौतेरेव। 'रास्नासास्ना (उ० ३,१३)'—इत्यादिना न-प्रत्ययोदीर्घश्च निपात्यते। "नूयते नूत्ना इदिन्द्र ते वयमूती (ऋ० सं० ६,२,२,२)"—इति निगमः॥

(३) नूतनम्§। नवस्य नू-आदेशः, 'त्नप्तनप्तनथखाश्च प्रत्यया वक्तव्याः (५,४,२ ५वा०१)'—इति तनप्-प्रत्ययः। "ईड्यो नूतनैरुत (ऋ० सं० १,१,१,२)"—इति निगमः॥

(४) नव्यम्‖। नवमेव नव्यम्। 'शाखादिभ्योयत् (५,३,१०३)'

---

* "इति नवस्य" ग।

† निरु० ४, १५।

‡ "नवोनवो भवति जायमानः" ऋ० सं० ८, ३, २३, ४।

§ निरु० ७, १६।

‖ निरु० ३, ३. ६, ९।

—इति स्वार्थे यत्। यद्वा; नीतेः ‘अचोयत् (३,१,९७)’—‘वान्तोयि प्रत्यये (६,१,७९)’। “इन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् (ऋ० सं० १,७,२८,२)”—इति निगमः॥

(५) इदा। ‘तयोर्दाहिलौ च छन्दसि (५,३,२०)’—इति इदंशब्दात् सप्तम्यन्तात् दा-प्रत्ययः। “इदा हि व उपस्तुतिम् (ऋ० सं० ६,२,३३,१)”—इति निगमः॥

(६) इदानीम्। ‘दानीञ्च (५,३,१८)’—इति तस्मादेव दानींप्रत्ययः। “इदानीमह्न उपवाच्यो नृभिः (ऋ० सं० ३,८,५,१)”—इति निगमः॥

॥ इति षडेव नवनामानि ॥ २८ ॥

प्रपित्वे(१)। अभीके(२)। दभ्रम्(३)। अर्भकम्(४)। तिरः(५)। सतः(६)। त्वः(७)। नेमः(८)। ऋक्षाः(९)। स्तृभिः(१०)। वम्रीभिः(११)। उपजिह्विका(१२)। ऊर्दरम्(१३)। कृदरम्(१४)। रम्भः(१५)। पिनाकम्(१६)। मेना(१७)। ग्नाः(१८)। शेपः(१९)। वैतसः(२०)। अया(२१)। एना(२२)। सिषक्तु(२३)। सचते(२४)। भ्यसते(२५)। रेजते(२६) इति षड्विंशति द्विश उत्तराणि नामानि* ॥ २९ ॥

प्रपित्वेइत्यादीनि भाष्यकारेणैव निरुक्तानि (निरु० ३,२०-२१)॥२९॥

---

(१५) “रम्भः” A।
(२१) “अया”—इत्येवमेव A।
(२३) “सिषक्ति” ग. C. D. F।
(२५) “नंसते” ग।
* “इति द्विशः” ग।

स्वधे(१) । पुरन्धी(२) । धिषणे(३) । रोदसी(४) । क्षोणी(५) । अम्भसी(६) । नभसी(७) । रजसी(८) । सदसी(९) । सद्मनी(१०) । घृतवती(११) । बहुले(१२) । गभीरे(१३) । गम्भीरे(१४) । ओण्यौ(१५) । चम्वौ(१६) । पार्श्वौ(१७) । मही(१८) । उर्वी(१९) । पृथ्वी(२०) । अदिती(२१) । अह्नी(२२) । दूरेअन्ते(२३) । अपारे(२४) अपारे इति चतुर्विंशतिर्द्यावापृथिवीनामधेयानि नामधेयानि* ॥ ३० ॥

उर्वृहन्महद्गयइरज्यतिशिम्बातानिर्णिगस्नेमाकेतुवंट्चिक्यद्धिकमिदमिवार्चतिविप्रोरेभोयज्ञोभरताईमहेदातिपरिस्रवस्वपितिकूपस्तृपुनिर्ण्यमाकेप्रत्नन्नवम्प्रपित्वेस्वधे चिंशत्† ॥

इति निघण्टौ तृतीयाध्यायः समाप्तः‡ ॥ ३ ॥

---

(४) इत उत्तरम् "रोधसि"—इत्यधिकम् ग. C. D. F ।

(७) नास्त्येतत् ग. C. D. F ।

(१५) इतोऽनन्तरम् "नप्त्रौ"—इत्यधिकम् ग ।

(१६) "चम्व्यौ" ग. C. D. F ।

(१७) "पार्श्व्यौ" ग. C. D. F ।

(२०) इतउत्तरम् "बृहती"—इत्यधिकम् ग. C. D. F ।

(२१), (२२) इमे द्वे न दृश्येते ग. C. D. F पुस्तकेषु ।

(२३) क-ग-C-D-F-पुस्तकातिरिक्तेषु "अन्ते"—इत्येव, परं तत् देवराजसायणयोरनभिमतम् ।

* "इति द्यावापृथिव्योः" ग ।

† ख-चातिरिक्तेषु नैवं सङ्ग्रहवाक्यमस्ति ।

‡ "इति षष्ठोऽध्यायः" ग (द्रष्टव्यं पुरस्तात्) । "नैघण्टुके" ङ ।

(१) स्वधे*। व्याख्यातमन्ननामसु (१२९-२०९पृ०)। स्वेनात्मना भूतग्रामं धारयतः, स्वं धनं धीयते अनयोरिति वा। द्यावापृथिवीनामसु सर्वत्र द्विवचनान्तत्वम्। तथाच "आहुं ब्रुवाते मिथुनानि नाम (ऋ० सं० ३,३,२४,२)'—इत्यत्र, स्कन्दस्वामी—'मिथुनानि द्विवचनसंयुक्तानि नामानि 'स्वधे पुरन्धी'—इत्यादीनि स्तोतृभ्यः'—इति† ॥

(२) पुरन्धी‡। पुराणि धीयन्तेऽनयोः। 'कर्मण्यधिकरणे च (३,४,९३)'—इति कि-प्रत्ययः। पृषोदरादित्वान्मकार उपजनः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३) धिषणे§। व्याख्यातं वाङ्नामसु (९१पृ०)। स्वं रचितुं प्रगल्भे समर्थे, धारयित्र्यौ वा देवमनुष्यादीन्, शब्द्यते, स्तूयते वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४) रोदसी‖। 'इतीदमस्ति स्त्रीलिङ्गद्विवचनान्तम्, द्यावापृथिव्योर्वर्त्तमानं चास्ति नपुंसकद्विवचनान्तम्, अस्ति चाव्ययम्। तत्र निगमानां साधारण्यात् तेषां त्रयाणामपि साधारणोऽयं पाठः'—इत्याहुः। 'प्रस्तरस्यापि विभुत्वात् "रोदस्यौ रोदसी च ते (?)"—इत्यत्र आद्य ईबन्तो दिवि भुवि च वर्त्तते; अन्त्यः सान्तः'—इति क्षीरस्वामी। तत्र रुधेरसुन्, पृषोदरादित्वात् धकारस्य

* पु० १, १२।

† "मिथुनानि द्वन्द्वानि नाम उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेअन्ते रोदसी पुरोहिते इत्यादीनि नामानि'—इति तत्रैव सायणः।

‡ प० ४, ३। निरु० ६, १३. ११, १. १२, ३०।

§ पु० १, ११।

‖ प० ५, ५। निरु० ४, ६. ८, १. १०, ४. ११, ९; ५०. १२; २६; ४६।

इकारः; स्त्रीलिङ्गे तु 'उगितश्च (४,१,६)'—इति ङीप्, 'वा छन्दसि (६,१,१०६)'—इति पूर्वसवर्णः। आभ्यां हि विविधं रुद्धानि सर्वभूतानि। "नमो दिवे बृहते रोदसीभ्याम् (ऋ०सं० २,१,२६,६)"—"होतारं सत्ययजं रोदस्योः (ऋ०सं० ३,४,२०,१)"—"इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे (ऋ०सं० ३,२,१,५)"—इति निगमाः। "त्विषितस्तुका रोदसी नृमणाः (ऋ०सं० २,४,४,५)"—इत्यादौ अन्तोदात्तो रोदसी-शब्दो रुद्रपत्नीवचनः'—इति माधवः।

(५) क्षोणी*। व्याख्यातं पृथिवीनामसु (१०पृ०)। "अयः क्षोणी संचते माहिना वाम् (ऋ०सं० २,४,२३,५)"—इति निगमः॥

(६) अम्भसी†। व्याख्यातमुदकनामसु (८८पृ०)। बाहुलकादत्रापि नुम्। यद्वा; अम्भउदकमनयोरस्ति, मत्वर्थीयस्य लुक्। एकत्रावशिष्टमपरत्रावशिष्यमाणमादित्यमण्डलस्थम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) नभसी‡। 'णह बन्धने (दि०उ०)'। 'नहेर्दिवि भश्च (उ०४,२०५)'—इति असुन्। साहचर्याद् उभे अपि नभः-शब्देनोच्यते। सम्बध्यते पुण्यवद्भिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८) रजसी§। 'रञ्ज रागे (भ्वा०उ०)'। 'भूरञ्जिभ्यां कित् (उ० ४,२११)'—इत्यसुन्। 'रजकरजनरजःसूपसंख्यानम्' इति वा न-लोपः रजके

* पृ० १,१।
† पृ० १,१२।
‡ पृ० १,४।
§ पृ० १,७।

स्वगुणे भूतानां 'रजोरजतेर्गतिकर्मणः'—इति माधवः। गम्यते पुण्यवद्भिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(९) सदसी। सदेरसुन्। सीदन्त्यनयोर्देवमनुष्यादयः। निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(१०) सद्मनी†। सदेरेव मनिन्। "पुराणोः सद्मनोः केतुरन्तः (ऋ॰ सं॰ ३,३,२८,२)"—इति निगमः। भाष्यं द्रष्टव्यम्॥

(११) घृतवती‡। उदकवत्यौ। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१२) बहुले। 'बंहिष्ठः'—इति महन्नामसु व्याख्यातम् (३०५ पृ॰) बहुभिः पदार्थैस्तद्वत्यौ। "उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेअन्ते (ऋ॰ सं॰ २, ५,३,२)"—इति निगमः॥

(१३) गभीरे§। (१४) गम्भीरे§। व्याख्याते वाङ्नामसु (७८ पृ॰)। गम्यते सत्पुरुषैः, प्रतितिष्ठन्त्यनयोर्देवमनुष्यादयः। निगमोऽन्वेषणीयौ॥

(१५) ओण्यौ। 'ओणृ अपनयने (भू॰ प॰)'। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ॰ ४,११४)'। 'कृदिकारादक्तिनः (४,१,४५ वा॰)'—इति ङीष्। अपनयतः स्वाश्रितानां क्लेशान्। यद्वा; अवतेर्लुटि, छान्दसत्वात् सम्प्रसारणे गुणस्य, टित्वात् ङीप्। "अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः (य॰ वा॰ सं॰ ४,२५)"—इति निगमः॥

---

* "इन्द्रासो अधि चक्रिरे सदः" ऋ॰ सं॰ १, ६, ९, २. निगमो द्रष्टव्यः।

† पु॰ १, १२।

‡ निरु॰ १, २२।

§ पु॰ १, ११।

(१६) चम्वौ। 'चमु अदने (भू० प०)'। 'कृषिचमितनिधनिसर्जि-खर्जिभ्यऊः (उ० १,७८)'—इति ऊ-प्रत्ययः। चमन्त्यनयोः। "उत्तान-योश्चम्वो॑र्योनि॑र॒न्तः (ऋ०सं० २,३,२०,३)"—इति निगमः।

(१७) पार्श्वी*। 'स्पृश संस्पर्शने (तु० प०)'। 'स्पृशेः श्वण्-शुनौ पृ च (उ० ५,२७)'—इति श्वण्-प्रत्ययो धातोः पृ-भावश्च। णित्वाद् वृद्धिः। व्यत्ययेन पुंल्लिङ्गता। "पार्श्वे"—इति पाठान्तरम्। संस्पृशतो व्याप्नुतः सर्वान् पदार्थान्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१८) मही†। एतदादीनि चत्वारि पृथिवीनामसु व्याख्यातानि (१२पृ०)। महत्यौ पूजनीये वा। "वेपे॑ते भि॒यसा॑ म॒ही (ऋ०सं० १,५,३१,१)"—इति निगमः॥

(१९) उर्वी‡। विस्तीर्णे, आच्छादयित्र्यौ वा स्वर्गाधःस्थितलोकस्य। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२०) पृथ्वी§। प्रथिता विस्तारिता ब्रह्मणा सृष्टिकाले। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२१) अदिती‖। देवमनुष्यादिसकलप्रपञ्चधारणेऽप्यदीने इत्यर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२२) अही¶। गोनामसु व्याख्यातम् (२३०पृ०)। गम्यते प्राणिभिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

---

* निरु० ४, २।

† पु० १, १ (१२ पृ०)।

‡ पु० १, १ (१२ पृ०)।

§ पु० १, १ (१२ पृ०)।

‖ पु० १, १ (१२ पृ०)।

¶ पु० १, १०।

(२३) दूरेअन्ते*। दुः-शब्दोपपदात् एतेः 'दुरीणोलोपश्च (उ० २,१८)'—इति रक्-प्रत्ययो धातोर्लोपश्च। 'रोरि (८,३,१४)'—इति रेफलोपः, लोपे पूर्वस्य दीर्घः (६,३,१११)। 'अन्तो अततेः (निरु० ४,२५)'—इति भाष्यम्। तत्र बाहुलकात्तन् मकारस्यान्तादेशः। 'दुःखेन गम्यते दूरमतोऽह्यादेर्मध्याच्च सततगतौ भवति, न कदाचिदादौ मध्ये वास्ति'—इति स्कन्दस्वामी। दूरे अन्तमवसानगतिर्ययोः। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६,३,१४)'—इत्यलुक्। "समान्या वियुते दूरेअन्ते (ऋ० सं० ३,३,२५,२)"—इति निगमः॥

(२४) अपारे†। 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' जुहोत्यादिरदन्तः। घञ्। समाप्तिरिति वा समाप्यतेऽनेनेति वा पारः। 'अपारे दूरपारे (निरु० ६,१)'—इति भाष्ये। 'अविद्यमानं पारमन्तं ययोः ते अपारे। दूरत्वेन पराभवं दर्शयति पुराणदृष्ट्या वा लोकपर्यन्तताम्'—इति स्कन्दस्वामी। निगमोऽन्वेषणीयः॥

अध्यायपरिसमाप्तिसूचकद्विर्वचनमिति सिद्धम्॥

इति देवराजयज्वविरचिते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने
तृतीयाध्यायः॥ ३॥

॥ इति नैघण्टुकं नामाद्यं काण्डं समाप्तम्॥

---

* निरु० ४, २५।
† निरु० ६, १।

(नैघण्टुक-टीका-परिशिष्टम्)

स्वरादीनीति पूर्वमुक्तस्य प्रकरणत्रयस्य (३२पृ०,३३०पृ०, ३७०पृ०), निगमदेवताकाण्डयोश्च निर्वचनं भाष्य-स्कन्दस्वामिभ्यां प्रदर्शितं विशदप्रत्ययाभावात् प्रक्रियां विशदीकृत्य क्रमेण व्याख्यायते। तत्र, निगमव्याख्यानादि यदत्राननुसंहितं, तत् तत्रैव द्रष्टव्यम्॥

(१) स्वः*। सु-पूर्वादर्त्तेरीरयतेर्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति विचि दृशि-ग्रहणस्य प्रयोगानुसरणार्थत्वादकर्त्तर्यपि भवति। ईरयतेरिकारस्याकारो व्यत्ययेन, गुणः। 'स्वरादिनिपातमव्ययम् (१,१,३०)', सुपो लुक् (२,४,७१), रेफस्य विसर्जनीयः (८,३,१५)। शोभनमरणं गमनम् सुखाय हिताय वा यस्य, शोभनं वा प्रेरणं तमसां यस्य, सुष्ठु वा कृतो रश्मिभिः रसानादातुम्, भासं वा ज्योतिषां नक्षत्रादीनां, भासा सुष्ठु कृतः प्राप्तइति वा, स्वरादित्यः द्यौश्च। सु सुष्ठु शोभनमरणमस्यांशुरूपैर्वा पुण्यवद्भिरर्यते, सुष्ठु वा पुण्यकृत ईरयति स्वृतो रसैः स्वृतो भाभिर्ज्योतिषा, स्वयमेव वा दीप्तम्। "भूर्भुवः स्वः (य०वा०सं० ३,३७)"—इति दिव उदाहरणम्। "एभिर्नो अर्कैर्भवा नो अर्वाङ् स्वर्ण ज्योतिः (ऋ०सं० ३,५,१०,३)',—इत्यादित्यस्य॥

(२) पृश्निः†। प्र-पूर्वादश्नोतेः स्पृशतेर्वा 'घृणि-पृश्नि-पार्ष्णि-

---

* पृ० १, १२।

† निघ० २, १४।

चूर्णि-भूर्णि (उ० ४,५२)'—इति नि-प्रत्ययः, प्राशेः स्पृशेश्च पृश्न-भावो निपात्यते। प्राश्नुतएनं शुक्लो वर्णः संस्पृष्टा रसान्। * * *। कृतव्याख्यानमन्यत् पूर्वेण। संस्पृष्टा भासं ज्योतिषामस्पृष्टो भासेति वा पृश्निरादित्यः। द्यौस्तु संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च 'सुकृतां वा एतानि ज्योतीꣳषि यन्नक्षत्राणि (कृ० सं० १,४,७,२. सा० भा०)' —इति श्रुतेः। "पृश्नेः पुत्रा उपमासो रभिष्ठाः (ऋ० सं० ४,३,२३,५)"—इति निगमो दिवः। "अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः (ऋ० सं० ८,७,७,१)"—इत्यादित्यस्य॥

(३) नाकः* । नयतेः 'पिनाकादयश्च (उ० ४,१५)'—इत्याक-प्रत्ययष्टिलोपश्च निपात्यते। नेता रसानाम्, नेता भासामात्मीयानाम्, ज्योतिषां प्रणायकश्चादित्यः। द्यौस्तु; कमिति सुखनाम, न कम् अकम् असुखम्, न अकं यत्र स नाकः। 'नभ्राण्नपान्नवेदा ६,३,७५)'—इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः। "न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नाकम् (निरु० २,१४)"—इति ब्राह्मणम्। अत्यन्त-सुखमित्यर्थः। "नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति श्रितः (ऋ० सं० २,१,१०,५)"—इति दिवः। तन्ने अधि नाके अस्मिन् (ऋ० सं० ८,७,१८,२)"—इति निगमश्चादित्यस्य॥

(४) गौः†। व्याख्यातं पृथिवीनामसु (६ पृ०)। गमिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः। गमयति रसान् मण्डलं प्रति रश्मिभिः, गच्छति वान्तरिक्षे इति गौरादित्यः। यत्पृथिव्या उपरि दूरं गता, यद्वास्यां ज्योतीꣳषि

---

* निरु० २, १४।

† पृ० १, १।

गच्छन्तीति गौः द्यौः। "गवामसि गोपतिरेकइन्द्र (ऋ० सं० ५,६,२३,६)"—इति दिवः। "उतादः परुषे गवि (ऋ० सं० ४,८,२२,३)"—इत्यादित्यस्य॥

(५) विष्टप्*। 'ष्टभि प्रतिबन्धे (भ्वा० सौ० प०)'। वि-पूर्वात् क्विपि भकारस्य पकारो व्यत्ययेन। विष्टम्भिराविशतेऽर्थे वर्त्तते। यद्वा; विशेरेव बाहुलकाद्रूपसिद्धिः। पृथिवीतो रसानादातुमाविष्टोऽभिनिविष्टइत्यर्थः। एवमेव भासं ज्योतिषां भासा वाविष्टोव्याप्तः आदित्यः। द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च। "उद्यद्ब्रध्नस्य विष्टपम् (ऋ० सं० ६,५,६,१)"—इत्याद्युदाहरणम्॥

(६) नभः†। नयतेरसुनि गुणे 'नयः'-इति स्थिते बाहुलकात् यकारस्य भकारः। नाक-शब्देन समानोऽर्थः। अथवा भासन-शब्दस्य ह्रस्वत्वं, सकारलोपः, नकारभकारयोश्च स्थानविपर्ययः, सान्तत्वञ्च। सर्वत्र सूत्रप्राप्त्यनुक्तौ पृषोदरादित्वात् द्रष्टव्यम्। यद्वा; न भाति 'नभः'। असुनि भातेष्टिलोपश्च। एतेन द्यौर्व्याख्याता। "ज्योतिष्मति प्रतिमुञ्च ते नभः (?)"—"स्वर्ज्ज्ञानेनभसा (ऋ० सं० ७,३,१४,५)"—इत्युदाहरणम्॥

इति षट् साधारणानि दिवश्चादित्यस्य॥ १,४‡॥

---

* निरु० २,१४.५,२०।

† पु० १,४।

‡ इमानि षट् पुरस्तात् (३२४०) अप्याम्नातानि।

इदमाद्युपमानामानि। भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च विस्तरेण व्याख्यातानि (निरु० ३,१३-१८)। निपातप्रायत्वात् शब्दनिर्वचनस्यावक्तव्यत्वात् उदाहरणमात्रमत्र प्रदर्श्यते।—

(१) इदमिव*। (२) इदं यथा†। अत्र इदंशब्द उपमानशब्दसन्निधानाय प्रयुक्तः। इवादयश्च निपाताः, पराश्रयस्योपमानत्वस्य धर्मस्य प्रतिपादनार्थाः। "इन्द्रं इवेह ध्रुव स्तिष्ठा (ऋ०सं० ८,८,३१,२)"—"यथा वातो यथा वनम् (ऋ०सं० ४,४,२०,४)"॥

(३) अग्निर्न ये‡। अत्र न-शब्द उपमानार्थः। "अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसः (ऋ०सं० ८,३,१२,२)"॥

(४) "चतुरश्चिद्ददमानात्"§ (ऋ०सं० १,३,२३,४)। अत्र चिच्छब्दः॥

(५) "ब्राह्मणा व्रतचारिणः (ऋ०सं० ५,७,३,१)"। उपमाप्रतिपादनेनादिलोपाल्लुप्तोपमः॥

(६) "वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः (ऋ०सं० ४,६,१७,३)"‖। अत्र नू-शब्दः॥

(७) जार आ भगम्। "उदीरय पितरा जार आ भगम् (ऋ०सं० ७,६,१०,१)"। अत्र आकारः॥

---

* निरु० १, ४; १०. ९, ३०।
† निरु० ३, १५।
‡ निरु० १, ४. ७, ३१. १०, १२।
§ प० ४, २। निरु० १, ४. ५, ५. १०, २९।
‖ पु० २, १५।

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

Asiatic Society of Bengal,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Chaitanya-chandrodaya, Nátaka, 3 fasci.	Rs.	1	14
Srauta Sútra, As'valáyana, 11 fasci.		6	14
———— Látyáyana, 9 fasci.		5	10
S'ankara Vijaya, 3 fasci.		1	14
Daśa-rúpa, 3 fasci.		1	14
Kaushitaki Bráhmanopanishad, 2 fasci.		1	4
Sánkhya-sára, 1 fasci.		0	10
Lalita-vistara, 6 fasci.		3	12
„ „ Translation, 1 fasci.		1	0
Taittiríya Bráhmana, 24 fasci.		15	0
Taittiríya Sañhitá, 31 fasci.		19	6
Taittiríya Áranyaka, 11 fasci.		6	14
Maitri Upanishad, 3 fasci.		1	14
Ás'valáyana Grihya Sútra, 4 fasci.		2	8
Mímáñsá Darsana, 15 fasci.		9	6
Tándya Bráhmana, 19 fasci.		11	14
Gopatha Bráhmana, 2 fasci.		1	10
Átharvana Upanishads, 5 fasci.		3	2
Agni Purána, 14 fasci.		8	12
Sáma Veda Sañhitá, 37 fasci.		23	12
Gopála Tápani, 1 fasci.		0	10
Nrisiñha Tápani, 3 fasci.		1	14
Chaturvarga Chintámani, 36 fasci.		22	8
Gobhilíya Grihya Sútra, 12 fasci.		7	8
Piñgala Chhandah Sútra, 3 fasci.		1	14
Taittiríya Prátis'ákhya, 3 fasci.		1	14
Prithiráj Rásu, by Chand Bardai, 4 fasci.		2	8
„ „ Translation, Part II, 1 fasci.		1	0
Rájatarangini,		4	0
Mahábhárata, vols. III. and IV.,		40	0
Purána Sangraha,		1	0
Páli Grammar, 2 fasci.		1	4
Aitareya Áranyaka of the Rig Veda, 5 fasci.		3	2
Chhándogya Upanishad, English, 2 fasci.		1	4
Sánkhya Aphorisms, English, 2 fasci.		1	4
Sáhitya Darpana, English, 4 fasci.		3	8
Brahma Sútra, English,		1	0
Kátantra, 6 fasci.		6	0
Kámandakíya Nítisára, 4 fasci. (Fasci. 1, out of stock.)		2	8
Bhámati, 8 fasci.		5	0
Aphorisms of Sandalya, English, Fasci. 1,		0	10
Váyu Purána, 6 fasci.		3	12
Kathá Sarit Ságara, English Translation, 7 Fasci.		7	0

Prákrita Lakshanam, fasc. I,	Rs. 1	8
Nirukta, 2 fasci	1	4
Vishnusmriti, fasc. I	0	10

Arabic & Persian Series.

Dictionary of Arabic Technical Terms, 20 fasci., complete,	Rs. 25	0
Risálah-i-Shamsiyah, (Appendix to Do. Do.),	1	4
Fihrist Túsí, 4 fasci.	3	0
Nukhbat-ul-Fikr,	0	10
Futúh-ul-Shám, Wáqidí, 9 fasci.	5	10
Futúh-ul-Shám, Azadí, 4 fasci.	2	8
Maghází of Wáqidí, 5 fasci.	3	2
Isábah, 28 fasci., with supplement,	20	14
Táríkh-i-Fíroz Sháhí, 7 fasci.	4	6
Táríkh-i-Baihaqí, complete in 9 fasci.	5	10
Muntakhab-ut-Tawáríkh, vols. I. II. and III., complete in 15 fasci.	9	6
Wís o Rámín, 5 fasci.	3	2
Iqbálnámah-i-Jahángírí, complete in 3 fasci.	1	14
'Álamgírnámah, 13 fasci., with index,	8	2
Pádisháhnámah, 19 fasci., with index,	11	14
Muntakhab-ul-Lubáb, by Kháfí Khán, 19 fasci., with index,	12	12
Áín-i-Akbarí, Persian text, 4to., 22 fasci.	27	8
Áín-i-Akbarí, English translation by H. Blochmann, M. A., vol. I,	12	4
Farhang-i-Rashídí, 14 fasci., complete,	17	8
Nizámí's Khiradnámah-i-Iskandarí, 2 fasci. complete,	2	0
Akbarnámah, 17 fasci., with index,	20	0
Maásir-i-'Álamgírí, by Muhammad Sáqí, complete, 6 fasci., with index	3	12
Haft Asmán, history of the Persian Masnawí,	1	4
Tabaqát-i-Náçirí, English translation, by Raverty, 16 fasci.	10	0
Tabaqát-i-Náçirí, Persian text, 5 fasci.	3	2
History of the Caliphs (English Translation), 6 fasci.	6	0

MISCELLANEOUS.

Journal of the Asiatic Society of Bengal from vols. XII to XX, 1843-51, to subscribers at Re. 1 per number and to non-subscribers at Re. 1-8 per number, vols. XXIV, XXVI, XXVII, 1855, 1857-58, and vols. XXX, XXXIII to XLIX, 1861, 1864-80, to Subscribers at 1-8 per number and to non-subscribers at Rs. 2 per number.

Asiatic Researches, vols. VI. to XI. and vols. XIII. XVII. XIX. and XX. each,	Rs. 10	0
Do. Do. Index,	5	0
Catalogue of Fossil Vertebrata,	3	0
—— of Arabic and Persian Manuscripts,	1	0
Tibetan Dictionary,	10	0
—— Grammar,	8	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, 14 fasci.	14	0
Istiláhát-i-Súfiyah. Edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1	0
Jawámi' ul-'ilm ir-riyází, 168 pages with 17 plates, 4to.	2	0
Aborigines of India, by B. H. Hodgson,	3	0
Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor,	2	0
Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis,	1	0
Ináyah, a Commentary on the Hidáyah, Vols. II. IV.,	16	0
Analysis of the Sher Chín, by Alexander Csoma de Körös,	1	0
Khizánat-ul-'ilm,	4	0
Sharayat-ul-Islám,	4	0
Anís-ul-Musharrihín,	3	0
Catalogue Raisonné of the Society's Sanskrit MSS. Part I, Grammar,	3	0
Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Part I, with 3 Coloured Plates.	6	0